

BAKİ UNİVERSİTETİNİN
XƏBƏRLƏRİ

ВЕСТНИК
БАКИНСКОГО УНИВЕРСИТЕТА

NEWS
OF BAKU UNIVERSITY
ISSN 1609-0586

HUMANİTAR
elmlər seriyası

серия
ГУМАНИТАРНЫХ НАУК

series of
HUMANITARIAN SCIENCES

№4.2017

Baş redaksiya heyəti:

Məhərrəmov A.M. (baş redaktor), **Kazımzadə A.H.** (baş redaktorun müavini), **Əliyeva İ.N.**, **Məmmədov Y.Ə.**, **Əliyev İ.Ə.**, **Əfəndiyev V.Ə.**, **Xələfov A.A.**, **Məmmədəliyev V.M.**, **Paşayeva N.A.**, **Quliyeva Ş.T.** (məsul katib).

Seriyanın redaksiya heyəti:

Zeynalov İ.X. (redaktor), **İsmayılov X.İ.** (redaktorun müavini), **Quliyeva S.Z.** (məsul katib), **Əliyeva İ.S.**, **Qurbanov A.İ.**, **Əlizadə Y.M.**, **Rzayev A.Ə.**, **Əzizov E.Z.**, **Hacıyev A.C.**, **Hacıyev S.T.**, **İsmayılov X.İ.**, **Vəliyev Ş.Q.**, **Məmmədov C.Ə.**, **Vəliyev M.T.**, **Rüstəmov R.Ə.**

B.310.30.IV.1999

© «*Bakı Universiteti Nəşriyyatı*», 2017

DİLÇİLİK

UOT 46.21.07

AZƏRBAYCAN VƏ İNGİLİS DİLLƏRİNDƏ PARALELİZMİN
LİŖVOPÖETİK XÜSUSİYYƏTLƏRİNİN TƏDQİQAT TARİXİ

G.R.ABBASOVA

*Bakı Dövlət Universiteti**gulenbermuslumova@yahoo.com*

Məqalədə Azərbaycan və ingilis dillərində paralelizmin linqvopoetik aspektdə tədqiqat tarixindən bəhs edilir. Linqvistik paralelizmin Azərbaycan və ingilis poeziyasında araşdırılması müəyyən tarixi dövr keçmişdir. Bu dövr ərzində bir sıra dilçilər məsələyə linqvopoetik nöqteyi-nəzərdən yanaşaraq araşdırmış və bu sahədə öz tövhələrini vermişlər. Onların araşdırmalarının nəticəsində paralelizmin və onun növlərinin Azərbaycan və ingilis poeziyasında işlənmə tezliyi və xüsusiyyətləri geniş şərh olunmuşdur.

Açar sözlər: paralelizm, linqvopoetik xüsusiyyətlər, poeziya, tədqiqat tarixi, həmcins üzlər.

Azərbaycan və ingilis dillərində paralelizmin linqvopoetik xüsusiyyətlərinin araşdırılması müəyyən tarixi dövr keçmişdir. Linqvistik paralelizmi ayrılıqda Azərbaycan və ingilis poeziyasında tədqiqata cəlb edən alimlər onun linqvopoetik xüsusiyyətlərinin müəyyənləşdirilməsində əsaslı araşdırmalar aparmış və əhəmiyyətli fikirlər söyləmişlər. Paralelizmin mahiyyəti və funksiyası barədə A.N.Veselovskinin, V.Şteynistanın, R.Yakabsonun, T.Kovalskinin, A.Lininin, V.M.Jurmunskinin, Y.Lotmanın, R.Austerlistin, O.Brikin, V.Poppenin, İ.M.Astafeyevanın, Q.Solqanikin, Ə.Abdullayevin, M.Adilovun, K.Abdullayevin və başqalarının tədqiqatları böyük maraq kəsb edir. Müxtəlif sistemli dillərin materialına əsaslanan bu araşdırmalarda paralelizm, onun növləri ayrı-ayrı nəzəri və təcrübi səviyyələrdə şərh edilmişdir.

İlk dəfə İvrit alimi Robert Louz 1753-cü ildə iverit dilinin dini poeziyasına dair mühazirələrində bu dilin poeziyasında tez-tez rast gəlinən eyni mənanı müxtəlif sözlərlə ifadə etməyin və ya eyni sözləri müxtəlif mənalara aid etməyin spesifik olduğunu ön plana çəkmişdir. O düşünür ki, “Şübhə yoxdur ki, dildə eynilik bərabərliyə, əkslik isə ziddiyyətə istinad etməklə dili daha ecəzkar edir və poetik çalarlığını gücləndirir”. O, bir mısradə və ya sətirdə bir qrammatik quruluşun başqası ilə uyğunluğunu paralelizm adlandırır və daha da irəli

gedərək bir-birinə uyğun gələn misraları paralel misralar və misrada bir-birinə uyğun gələn sözləri və frazaları paralel terminlər adlandırır. Louz bu fikirləri ilə uğurlu olsa da, paralelizmin mahiyyətini düzgün açıqlasa da bəzi fikirləri ilə səhvlərə yol vermişdi. Onun “bərabərliyin bərabərliyə, ziddiyyətin isə ziddiyyətə istinad etməyi” fikri ilkin yanaşma tərzii olsa da, maraqlıdır ki, hələ də öz aktuallığını qoruyub saxlayır. Lakin Louz paralelizmi bizim indi dildə istifadə etdiyimiz geniş anlayış kimi qavramırdı. Biz hal-hazırda bərabərlik və ziddiyyət prinsiplərini dilçiliyin bir çox səviyyələrində görə bilirik.

Paralelizm təkcə qrammtik və ya semantik bərabərliklərə aid edilən anlayış deyil, həmçinin geniş mənada iki və ya daha çox ardıcıl sətirlər arasındakı oxşar quruluşdur. Louz isə dar çərçivədən yanaşaraq paralelizmi yalnız sətirdə bir hissənin başqası ilə uyğunluğu kimi başa düşürdü. Qəbul etməliyik ki, sətirdə ifadələr, sözlər və hətta səslər kimi kiçik hissəciklər də paralel ola bildiyi kimi, mətn daxilində də paralelizm hallarına da rast gəlinə bilər. Bu mənada paralelizm anlayışına geniş yanaşma tərzii Rus dilçisi Roman Yakobson tərəfindən gəlmişdir. Louzdan fərqli olaraq o, paralelizmin dini mövzulara əsaslanmayan mətnlərdə tədqiqinə yer ayırır. O, paralelizmi asanlıqla sezilə bilməyən əlaqələr arasındakı anlayış kimi görürdü, məsələn, o, eyni sözlər və ya frazalardan ibarət olan mətnin ilk və sonuncu sətirlərindəki paralel quruluşlu hissələri də paralelizmlər kimi tanıdır. Halbuki, biz praktikada adətən eyni sətirdə olan paralelizmlərin öyrənilməsinə daha çox rast gəlirik. Yakobsonun yanaşması bizə imkan verir ki, paralelizmi linqvopoetik anlayış kimi qavrayaq. Yəni bu bizə paralelizmi təkcə poeziyanın üslubi elementi kimi yox, dilçiliyin qrammatik anlayışı kimi qəbul etməyə imkan verdi.

Yakobson paralelizmi poetik dilin əsas göstərici kimi qəbul etsə də, onun qədər heç bir alim linqvistik nöqteyi-nəzərdən bu mövzuya yanaşmamışdır. Onun dili ilə desək “seçmə” və “birləşdirmə” (“oxşarlıq” və “birləşdirmə” və ya “paradiqmatik” və “sintaqmatik” sözləri ilə uyğunluq təşkil edir) bu quruluşda “təşkilin əsas iki formasıdır”. Burada paradiqmatik elementlər sırasından bir element seçilir və bu element başqa qrupda sintaqmatik zəncirə daxil edilir. Yakobsonun dediyi kimi, məsələn, əgər nəzərə çatdırılmaq istənilən mövzunun əsas elementi “uşaq”dırsa, danışan müəyyən mənalarda bir-birinə ekvivalent olan “körpə”, “balaca” sözlərini sonra isə semantik cəhətdən “yatmaq” feilinə qohum feillər “mürğüləmək”, “huşa getmək” seçir və onları bir nitq zəncirində birləşdirir.

Yakobsonun öz nümunəsini misallarla aşağıdakı kimi verə bilərik:

1. Uşaq yatır.

İndi yuxarıda deyilən prinsip ilə eyni paradiqmatik sinifdən olan ekvivalent elementlər aşağıdakı kimi birləşmə ardıcılığı ilə düzülür:

2. Uşaq yatır, körpə mürğüləyir.

3. Uşaq, balaca körpə huşa getdi, mürğülədi və yatdı [5, 58].

Yakobson paralelizmi o zaman müvəffəq hesab edir ki, orda dilin bütün səviyyələrindən məharətlə istifadə edilə bilsin. O, həmçinin paralelizmi geniş

mənada poetik dilin əsas funksiyası hesab edir. G.M.Hopkins də paralelizmi poetik dilin “ağa”sı hesab edir. Bu Kuqelin fikri ilə üst-üstə düşür. O düşünürdü ki, “paralelizmi ritorikanın elementi və məcaz adlandırmaq səhv olardı, o, bədii nitqin bir təzahür formasıdır və hətta məcazdan da güclüdür” [3, 58].

Yakobson dilin emotiv, fatik, metalingvistik, konnotativ, referensial və poetik olmaqla altı funksiyasını qeyd edir. Poetik funksiyanı izah edərkən o poetika ilə bu funksiyayı sərhədə salmağın düzgün olmadığını qeyd edir. Gündəlik nitqdə də o poetik funksiyaya nümunə göstərir. O danışanın “dreadful Harry” əvəzinə alliterasiya yaradaraq “horrible Harry” deməklə dilin poetik funksiyasının gündəlik həyatda necə işləndiyini göstərir. Uers də bu fikirlə razılaşaraq gündəlik həyatda morfoloji, leksik və fonoloji hissələrin təkraredilmiş nümunələr şəklində mövcudluğunu qeyd edir. Bu onu sübut edir ki, poeziyadan kənarda da paralelizmlər var və hətta bu kifayət qədərdir [5, 75].

Kollins poeziyada paralelizmi araşdırarkən semantikadan önə qrammatikanı qoyur. Onun araşdırması semantik quruluşa əhəmiyyət vermədən qrammatikanı önə çəkdiyi üçün uğursuzluğa məruz qalır. Louz da öz dövründə paralelizmin izahını verəndə paralelliyi iki propozisiyanın mənaca ekvivalent olmağını və ya qrammatik quruluşda oxşar olması ideyasını vurğulayıb. Onların sələfləri mənaca oxşarlığı qəbul etsələr də, ikincini (qrammatik quruluşda oxşarlıq) rədd edirlər.

Kollinsin qrammatik yanaşması Stefen Qeller tərəfindən qəbul edilir. Hətta o, qrammatik səviyyədə daha da dərinə gedir və “yenidən qurulmuş cümlə”ni təqdim edir. Gellerin uğuru o oldu ki, baxmayaraq ki, o semantik paralelizminlərin varlığından xəbərdar idi, Kollinsin tədqiqində kifayət qədər müvəffəq olmadığı qrammatik paralelizmi öz tədqiqatının mərkəzində saxladı.

Edüard Qrinstein Kollins, Qeller və başqa alimlərdən daha irəli gedərək qrammatik paralelizmi bütün paralelizmlər üçün əsas anlayış hesab edir. Qrinsteinə görə paralelizm semantik məzmunundan asılı olmayaraq, sintatik nümunələrin təkrarıdır və bu isə özlüyündə qrammatik paralelizmdir. Bu o deməkdir ki, sintaktik baxımdan müxtəlif cümlələr ilə ifadə olunan eyni semantik məzmun nəzəri cəhətdən paralelizm hesab oluna bilməz, amma avtomatik olaraq iki sintaktik cəhətdən oxşar cümlələr məzmunundan asılı olmayaraq paralel ola bilər. Ümumiyyətlə, qrammatik və semantik paralelizmlər yanaşı mövcuddur.

Öncə paralelizmlərin ilkin yaranma səbəblərinə nəzər salaq: Y.M.Meletinski paralelizmlərlə bağlı fikrini belə ifadə edirdi: “Paralelizm epik yaradıcılığın qədim ifadə tərzidir” [8, 58].

Paralelizmin üzvlərindən birinin cizgiləri, hər hansı ikinci üzvün cizgisinin məzmununa müvafiq olaraq məntiqi şəkildə ortaya çıxır. Bu hal paralelizmin üzvlərindən birinin təhrif olunması hadisəsi deyil, sadəcə bilərəkdən susmaqdır. Beləliklə də, subyektin daxili vəziyyəti obyektlə yanaşı işlənir. Paralelizmin birinci hissəsində yalnız təbiət hadisəsi təsvir olunur. İkinci hissədə isə təbiətlə yanaşı işlənilməklə insanın daxili vəziyyəti açılır. Buradan isə digər nəticə ortaya çıxır. Paralelizmlərdən birinci üzv susarkən ikinci üzvün

“obrazında və yaxud anlayışında formal məntiqi inkişaf ifadə olunur” [7, 104].

A.N.Veseleovski yazırdı: “Paralelin tam sabitliyi (davamlılığı) yalnız bu hallarda əldə edilir.

1. Hərəkətin kateqoriyasının əsas uyğunluğuna görə nisbətən daha aydın olan, ona tərəfdar çıxan, yaxud onu rədd edən uyğun cizgilər seçilir.
2. Paralel bəyənilir, adiləşərək kulta, yaxud adətlərə daxil olur, bu zaman o müəyyənləşir və uzun müddətə (folklorda) möhkəmlənir. Bu zaman paralel simvola çevrilir, müstəqil şəkildə mövcud olur və digər uyğunluqlarda ümumi isim kimi çıxış edir [7, 116].

Məşhur rus alimi V.M.Jirmunski, türk xalqlarının şifahi xalq yaradıcılığında öz əksini tapmış paralelizmləri tədqiq edərkən qeyd edirdi ki, müxtəlif türk xalqlarının şifahi yaradıcılığındakı paralelizmlər ciddi qanunauyğunluqlara tabedir. V.M.Jirmunski eyni zamanda qeyd edirdi ki, bu və ya digər türk xalqlarının mədəni modelləri, eposları da daxil olmaqla nə qədər qədimdirsə, o qədər paralelizmin əsasları daha aydın ifadə olunur.

V.M.Jirmunskinin türk şeirinin və türkdilli dastanların poetikasında ritmik-sintaktik paralelizmlərin rolunu müəyyənləşdirdiyi müfəssəl bir əsər yazaraq sintaktik paralelizmi təşkil edən vahid və vasitələri izah edir. O, “Dədə Qorqud” boylarından nümunələr gətirərək qədim türk şeiri ilə digər dastanları müqayisə edir, burda alliterasiyanın rolunu açır və paralelizmin funksiyasını hissə ilə bütövün dialektikasını aç-aça şərh edir.

R.Austerlistin “Poetics” məcmuəsinə daxil olan iki məqaləsindən biri “Paralelizm” adlanır. O düşünür ki, iki seqment o zaman paralel olur ki, onun hissələri eyni mövqedə identik quruluşda olsun. Müəllif Ostyak folklorundan nümunələr gətirərək fin-karel folklorunu bu baxımdan təhlil edən V.Şteynitsə istinad edərək, paralelizmin bir sıra mühüm xüsusiyyətlərinə aydınlıq gətirir. Paralel seqmentləri araşdırarkən müxtəlif formulları qeyd edərək onları xüsusi formullarla (A, B, C, D, x, y) göstərir. Bunu Şamula nəğmələrindən nümunə gətirdiyi parçada necə göstərdiyinə nəzər salaq:

“I seek you in this petition	a b c1
I seek you in this cure, my Lord	a b c2 x
For the payment lies at your feet	d e f1
For the payment lies before your hands...”	d e f2

Austerlist bu formullarla paralel hissələrin eyni və fərqli çıxışını ümumiləşdirmişdir ki, həmin formulları isə ikiüzvlü, üçüzvlü, dördüzvlü və invariantlar əsasında mümkün variantlar ilə təqdim edir (məs.: Abx // Aby; y AB// x AB; A xB// A yB).

Paralelizmlərin tədqiqi tarixində Yakobsonun fikirləri xüsusi maraq doğurur. O, “Qrammatikanın poeziyası və poeziyanın qrammatikası” əsərində “Qrammatik paralelizm” adlı ayrıca bölmədə verərək onun poetik funksiyası üzərində xüsusi dayanmış və belə şərh etmişdir: “Şeirlərin dilində böyük, yaxud kiçik ardıcılıqla əsas paralelizmdən istifadə olunan folklor sistemini araşdırarkən, biz paralel sətirlərdə hansı qrammatik siniflərin və kateqoriyaların

bir-birinə uyğun gəlməsini və ekvivalent kimi verilmiş dil kollektivləri ilə qiymətləndirilməsini öyrənirik. Paralelizmin texnikasında poetik sərbəstliklərin öyrənilməsi təxmini qafiyənin qaydalarının təhlili kimi verilmiş dilin struktur xüsusiyyətləri haqqında obyektiv göstəricilər verir.” Sistematik təhlili zəruri sayan R.Yakobsonun paralelizmin ellipsis, vəzn, qafiyə və s. ilə bağlı izahları da diqqətəlayiqdir.

O. Brik ritmik-leksik paralelizmdən fərqli olaraq, ritmik- sintaktik paralelizm üzərində ətraflı dayanaraq deyir: “Ritmik-sintaksis paralelizmin analizi üçün əsas yeri şeir sətrinin ortasında daimi söz birləşmələri tutur”.

Ədəbiyyatşünas Y.M.Lotman paralelizmin özünəməxsus xüsusiyyətləri müfəssəl şərh edir: “Paralelizm özündə iki üzv əks etdirir. Onlardan biri digəri tərəfindən başa düşülür. İkinci üzv birinci üzv ilə münasibətdə analoq kimi çıxış edir. Ona bənzəmir, amma ondan da ayrılmazdır və analogiya vəziyyətindədir. Birinci hissənin başa düşülməsi üçün ümumi xüsusiyyətlərə malikdir.”

Paralelizmin konstruksiyası haqqında İ. M.Astafyevanın fikirləri xüsusi maraq doğurur: “Sintaktik təkrarın mahiyyəti onda bitir ki, bir mülahizənin sintaksis konstruksiyası sonrakı mülahizələrdə fərqli və ya qismən fərqli leksik bütövlər ilə təkrar olunur. Deməli, sintaktik təkrar üçün iki və ya daha çox eynitipli sintaktik konstruksiyaların mövcud olmağı zəruridir. Bunlar , adətən, paralel konstruksiyalar adlanır.

Konstruksiyaların paralelliyi mürəkkəb anlayışdır. Konstruksiyaları üç zəruri şəraitdə paralel saymaq olar.

1. Paralel konstruksiyalar bərabər üzvə malik olmalıdır.
2. Paralelliyyənin ikinci şərti paralel konstruksiyalar daxilində üzvlərin eyni münasibətidir.
3. Paralelliyyənin üçüncü şərti sintaksis təkrarın bütün konstruksiyalarında sözlərin eyni formada düzülüşüdür. ”

Şübhəsiz ki, semantik faktor burada xüsusi rol oynayır. Cümlənin hissələrini və ya mətn daxili cümlələri mənə bağlayır, semantik bütöv yaradır.

Müasir İngilis dilinin faktlarına əsaslanan İ.M.Astafyevanın tədqiqatı bəzən fraqmental xarakter daşısa da, özündən əvvəlki tədqiqatların rəşional tərəflərini ümumiləşdirmək baxımından əhəmiyyətli dir. O, paralel konstruksiyaların üslubi rolunu dərindən araşdırmışdır.

Azərbaycan dili faktları əsasında Ə.Abdullayevin qrammatik paralelizmə tabeli mürəkkəb cümlələrin komponentlərini bağlayan vasitə kimi bəhs etmiş olduğu materialları, M.Adilovun təkrarlar sisteminə dair bütöv tədqiqatında sintaktik paralelizmə ayırdığı parçalar və məqalələri, K.Abdullayevin “Dədə-Qorqud” boyları əsasında apardığı əsaslı araşdırmalar və maraqlı dissertasiya işi paralelizmə dair nəzəri mənbələr sırasındadır [1, 247].

K.Abdullayevin “Dədə-Qorqud” boyları əsasında apardığı əsaslı araşdırmalarında üslubi-poetik istiqamətdə işlənmiş paralelizmləri semantik-sintaktik aspektdə təhlil edir və qədim türk dastanında sintaktik paralelizmin işlənmə xüsusiyyətləri haqqında geniş məlumat vermişdir [2].

K.N.Vəliyev “Azərbaycan dilinin poetik sintaksisi” əsərində paralelizmin poeziya üçün çox mühüm növlərindən biri olan sintaktik paralelizmlərə geniş izah verərək onları müxtəlif aspektlərdən şərh etmişdir [6, 46].

ƏDƏBİYYAT

1. Abdullayev Ə. Müasir Azərbaycan dilində tabeli mürəkkəb cümlələr. Bakı, 1974, 368 s.
2. Abdullayev K. “Dədə Qorqud” şeirləri. “Azərbaycan”, 1980, № 7.
3. Adele Berlin. “The dynamics of biblical parallelism”, England, 2007, 224 p.
4. Adilov M. Azərbaycan dilində sintaktik təkrarlar. Bakı, 1974, 235 s.
5. R. Jakobson. Language in Literature, England, 1990, 560 p.
6. Велиев К.Н. Поэтический синтаксис азербайджанского героического эпоса: Дис ... докт. филол. наук. Баку, 1987, 223 с.
7. Веселовский А.Н. Историческая поэтика. М.: 1989, 406 с.
8. Мелетинский Е.М. Эдда и ранние формы эпоса. М.: Наука, 1968, 368 с.

ИСТОРИЯ ИССЛЕДОВАНИЯ ЛИНГВОПОЭТИЧЕСКИХ ОСОБЕННОСТЕЙ ПАРАЛЛЕЛИЗМА В АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ И АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКАХ

Г.Р.АББАСОВА

РЕЗЮМЕ

В статье речь идёт об истории исследования параллелизма по лингвопоэтическому аспекту в азербайджанском и английском языках.

Исследование лингвистического параллелизма в азербайджанской и английской поэзии прошло определённый исторический путь. В этот период некоторые языковеды, подходя к этим событиям с точки зрения лингвопоэтического, приподнесли свой услуги. В результате их исследований широко комментировались скорость работы, особенности параллелизма и его видов в азербайджанской и английской поэзии.

Ключевые слова: параллелизм, лингвопоэтические особенности, поэзия, история исследования, однородные члены.

HISTORICAL RESEARCH OF THE LINGUOPOETIC PROPERTIES OF PARALLELISM IN THE AZERBAIJANI AND ENGLISH LANGUAGES

G.R.ABBASOVA

SUMMARY

The article deals with historical research of parallelism from the linguopoetic aspect in the Azerbaijani and English languages. The research of linguistic parallelism in the Azerbaijan and English history has passed a certain historical period. During this period, a number of linguists have approached this issue from the linguopoetic point of view and have given their contributions. As a result of their research, the properties and frequency of the usage of parallelism in the Azerbaijani and English poetry have been analyzed comprehensively.

Key words: parallelism, linguopoetic properties, poetry, historical research, homogeneous members.

ƏDƏBİYYATŞÜNASLIQ

UOT 81”37

AZƏRBAYCAN ƏDƏBİ DİLİNİN YARANMASINDA
VƏ İNKİŞAFINDA AŞIQLARIN ROLU

İlham Əliyev:

*“Bizi millət kimi qoruyub saxlayan
məhz dilimiz, ədəbiyyatımız,
tariximiz, ənənələrimizdir.”*

Ə.Y.QASIMOV

eles@box.az

Məqalədə Azərbaycan ədəbi dilinin inkişafı və mədəni dəyərlər sistemində aşiq yaradıcılığının, folklorun rolu göstərilir. Həmçinin vurğulanır ki, türk milli təfəkküründə indiki ədəbi dilin təməl daşı rolunda çıxış edən türkülər, qoşmalar, təcnislər mühüm əhəmiyyətə malikdir.

Açar sözlər: Ədəbi dil, folklor, aşiq sənəti, türk xalqları, Alp Ər Tonqa, Hikmət Dizdar

Aşiq yaradıcılığı Azərbaycan folklorunun, xalq poeziyasının çox zəngin və qədim tarixə malik qollarındandır. Aşiq sənəti xalqımızın tarixində, onun mənəvi dünyasında, bədii təfəkkür və milli mədəniyyətinin təşəkkülündə ədəbi dilin formalaşmasında mühüm əhəmiyyətə malikdir. Bu sənət xalqın ruhundan doğmuş, onun mənəviyyatından qidalanmışdır.

Aşiq sənəti çoxşaxəli sənətdir. Bu sənət musiqi, ifaçılıq, rəqs sənətinin, lirik-epik dastan yaradıcılığı ilə poeziyanın vəhdətindən yaranmışdır. Bu sənətin ən qüdrətli qolu olan poeziyanın mayası insani məhəbbət, humanizm hissləri olmuşdur. Öz poeziya xəzinəsini xalq ruhunda xalqın dilində yazıb yaradan Qurbani, Abbas Tufarqanlı, Xəstə Qasım kimi yaradıcı sənətkarların bəzisi saz çalmaq, məclis aparmaq peşəsindən uzaq olsalar da, onların şeirləri aşiq şeirinin bütün xüsusiyyətlərinə uyğun olduğu üçün ustad aşiq səviyyəsində şöhrətləniblər.

Məlumdur ki, başqa xalqlarda olduğu kimi Azərbaycanda da bir çox tayfalar, xanlıqlar olmuşdur. Hər bir tayfanın özünəməxsus adət-ənənəsi, danışiq üslubu, şivələri mövcud idi. Bütün bölgələrdə, hətta Azərbaycanın ərazi hüddullarından kənarda məclis aparan aşıqlarımızın hər kəsin başa düşəcəyi, kamilləş-

dirilmiş ürəkləri fəth edəcək danışq tərz, dili, üslubu, hərəkət forması, mədəniyyəti, məclisi idarə edəcək aparıcılığı, natiqliyi var idi. Aşıq şeirinin gözəl nümunələrini yaradan və yuxarıdakı keyfiyyətləri özündə cəmləşdirən sənətkarlara Azərbaycanda xalq içərisində Dədə, Ustad, Ağsaqqal, Ata, Lələ, Pir usta, Ozan, Ustad aşiq kimi ad və titullar verilir. Tədqiqatçı Hikmət Dizdar oğlu bu haqda belə yazır:

“Bu xalq sənətkarlarına başqa-başqa türk xalqları tərəfindən ayrı-ayrı adlar vermişlər. Altay türkləri Kam, qırğızlar Baksı, yakutlar Oyun, Tunquzlar Şaman, Oğuz Türkləri Ozan adlandırmışlar.”

Bir daha sübut olunur ki, aşiq sənəti öz mənşəyini bu sənət növlərindən almışdır. Bu sənətin hansı dövrdə yarandığı barədə dəqiq məlumat yoxdur. Lakin ulu əcdadlarımızın özlərindən sonra qoyub getdiyi izlər bu tarixin çox da yaxın keçmişə aid olmadığını təsdiq edir. Məsələn, İranda Şuş dağının ətəyində yerləşən qədim Azərbaycan şəhəri olan Cığamışda aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı bizim eradan əvvəl VI minilliyə aid edilən saxsı qabların üzərində təsvir edilmiş musiqi məclisinin mərkəzində əlində qopuz olan, ifa edən musiqiçi durur. Cüssəsi, əzəmətli görkəmi ilə ətrafdakılardan seçilən bu musiqiçi sanki bütün məclisi idarə edir: digər musiqiçilər, rəqs edənlər, əl çalanlar onun ətrafına toplanmışlar (1, 5). Bu göstərir ki, Miladdan çox əvvəlki minilliklərdə də ozan və ozan sənətinin (ola bilsin ki, həmin dövrdə o, tamamilə başqa cür adlandırılmışdır) böyük nüfuzu və hörməti olmuşdur.

İndiki aşığın sələfləri sayılan şamanlar, qamlar öz nəğmələrində, nağıllarında qədim oğuzların ən qadir allahı sayılan Göy Türkün iradəsini oğuz qəbilələri içərisində yaymış, buna görə də onların oxuduğu nəğmə və nağıllar müqəddəs sayılmışlar. Şamanlar özləri də böyük hörmət və nüfuz sahibi olmuşlar. Şamanlar dinin qulluqçusu, cəmiyyətin başçısı hesab edilmişlər. Onlar dəf, zil, davul çalaraq rəqs edir, türkü söyləyir, ayin icra edir, ruhlarla əlaqə quraraq xəstəliklərin sağlmasına inam yaradırdılar. Onlar musiqi alətinin müşayiəti ilə nəsr və nəzm ölçülü sözlərlə, rəqslərlə müxtəlif oyunlar ifa edir, insanların qəlbini oxşamağa, onları ruhi iztirablardan xilas etməyə çalışırdılar.

Şamanlığın bir çox xüsusiyyətləri ozan-aşıq sənətinin ruhuna hopmuşdur. Təsədüfi deyil ki, islama qədər şamanlar ruhanilik vəzifəsini yerinə yetirmişlər, sənətin davamçısı olan ozanın, şairin, aşığın səsi, nəğməsi, istedadı da əziz və əzim sayılmış, bu etiqadla da onlar haqq vergisi, allah vergisi kimi qəbul edilmiş, bu sənətkarlar da allahın əziz adamı kimi pərəstişə layiq sayılmışlar.

Ozan şairlər xalqın dünyagörüşünün formalaşmasında, yetkinləşməsində mühüm rol oynayan müxtəlif ayinlərin icrasında – sığır(ov), şülən(qurban) və yuğ(matəm) ayinlərinin icrasında yaxından iştirak etmişlər (2, 5).

Hələ qədim türk dövlətlərinin saraylarında, Atilla dövründən (V əsr) başlayaraq, həmçinin Alp Ər Tonqa dövründə xaqan sərkərdələrinin, xalq qəhrəmanlarının ordusunda ozan-şairlər, ozan-dədələr yaxından fəaliyyət göstərmişlər. Bu ozan-dədələrin eradan əvvəl VII əsrdə İran ordularına qarşı döyüşən Alp Ər Tonqanın ölümü münasibətilə qoşduqları ağıdan bir parçanı hələ XI

əsrdə Mahmud Kaşğari özünün “Divani-lügət-it-türk” əsərinə daxil etmişdi:

Alp ər Tonqa öldümü?

İsiz ajun qaldı mu?

Öhdlek öcün aldı mu?

Emdü yürek yırtılır? (2, 6)

Ozan sənətkarlar XV əsrədək, aşiq tituluna qədər “dədə” adını da daşımış, bu adla da misilsiz sənət inciləri yaratmışlar. Ozan sənətinin ustadı, “dədəsi” bizə “kitabı-Dədə Qorqud” kimi əzəmətli bir abidədən tanış olan Dədə Qorquddur. “Kitabi-Dədə Qorqud” boyları ozanların zəngin abidələrindən nisbətən mükəmməl şəkildə dünya mədəniyyəti xəzinəsinə daxil olan bir əsərdir. Dədə Qorqud söyləmələri qədim oğuzların bədii sözü ilə cilalanmışdır. Dastanlarda tez-tez rastlaşdığımız sadə söyləmələr xalq dilində onu məzmunca tamamlayır, bədii cəhətdən zənginləşdirir. Burada el atası, tayfa ağsaqqalı olan Dədə Qorqudun dilindən deyilən hikmətli sözlər sonradan dilimizdə sabitləşmiş atalar sözlərinin təkamülündə bir örnək olmuşdur.

“Dədə Qorqud” dastanındakı əhvalatlara diqqət yetirsək görərik ki, el ağsaqqalı Dədəm Qorqud iş görüb hünər göstərən gənc ərənlərimizə, əşya və dünya varlıqlarına özlərinə layiq ad verərmiş. Yuxarıdakı həqiqəti orta məktəb dərsliklərindən oxuyub öyrəndiyimiz bu deyimlər bir daha sübut edir.

Ayrana doyuran demədim mən Dədə Qorqud,

Gəlinə ayran demədim mən Dədə Qorqud.

İynəyə tikən demədim mən Dədə Qorqud,

Tikənə sökən demədim mən Dədə Qorqud.

Beləliklə, Dədə Qorqud bəzi adların düzgün verilmədiyini göstərmiş və bu adların özü tərəfindən verildiyini təsdiq etmişdir.

“Aşiq” sözü bir titul kimi XI-XII əsrlərdən işlənməkdədir. Həmin dövrlərdə yaşamış el şairi Əhməd Yəsəvi “Aşıqlar” rədifli şeirində deyirdi:

On səkkiz min aləmdə

Heyran bolqan aşıqlar.

Tapmaq məşuq sorağın,

Sərsan bolqan aşıqlar (1, 30).

XIII əsrdə bu termini ilk dəfə olaraq titul kimi şair Əli götürmüş və aşiq Paşa təxəllüsü ilə yazıb yaratmışdır. Artıq XV-XVI əsrlərdə də Əhməd, Çələbi, İbrahim adlı xalq şeiri nümayəndələri də “Aşiq” terminini özlərinə titul götürmüşlər.

Bir istilah kimi aşiq sözünün mənasına gəldikdə indiyə qədər deyilən fikir və mülahizələri üç qismə bölmək olar:

- “Aşiq” – ərəb dilindəki “aşiq” sözündən olub, vurulmuş, bənd olmuş, məhəbbət bağlamış şəxs deməkdir.
- “Aşiq” – türkdilli xalqların “işiq” sözündəndir.
- “Aşiq” sözü – “aşılmaq” sözündən əmələ gəlmişdir. Bu söz “aş”– “aşlamaq”– öz fikrini, məqsədini başqalarına təlqin etmək sözündəndir (1, 31).

Aşiq söz sənətinin yayılıb inkişaf elədiyi ərazi düşünüldüyü qədər də

məhdud olmayıb. Azərbaycanın ayrı-ayrı qurşaqlarında (xüsusən də qərbində) – Qazaxda, Borçalıda, Göyçədə, eləcə də Cənubi Azərbaycanda və Anadoluda bu sənətin görkəmli ustaları, davam və inkişaf etdirənləri olub və bu gün də var. Eyni zamanda, söz ifadəliliğinin, aşığı sənətinin üslubi istiqamətləri də rəngarəng və müxtəlifdir. Bu istiqamətlər bir-birindən kəskin şəkildə fərqlənir. Aşığı yaradıcılığı əsasən hafizələrdə, yaddaşlarda yaşayan sərvətdir. Buna görədir ki, bu sənətə yiyələnib, yaxşı bir aşığı olmaq üçün vacib sayılan şərtlərdən biri qüvvətli hafizəyə, yaddaşa malik olmaq zərurətindən ibarətdir. Yaradılan hər bir əsər ağızlara düşür, ustad və yaxşı peşəkar aşıqların ifasında dəyişir, işlənir, cilalanır, mükəmməlləşir, sözün həqiqi mənasında bir fərdin əsəri olmaqdan daha çox xalq yaradıcılığı məhsuluna çevrilir.

Aşığı, ümumiyyətlə, folklorun, xüsusilə klassik aşığı yaradıcılığı sərvətinin zəngin xəzinəsindən öyrəndiklərini özünün də bu xəzinəyə əlavə etdikləri ilə birlikdə bir tərəfdən yayır və yaşadır, digər tərəfdən də gələcək nəsələ vermək məqsədilə xüsusi şəyirdlər yetişdirir. Şəyird yetişdirmək çox qədimlərdən gələn bir ənənədir. Bunun izlərinə biz müxtəlif dastanlarımızda rast gəlirik. Aşığı müəyyən yaşa çatdıqdan sonra yaxşı səsi, nəfəsi, hafizəsi, həvəsi, istedadı olan gənclərdən şəyird götürür, özü ilə gəzdirir, çalmağı, oxumağı, oynamağı öyrədir, hafizəsini möhkəmləndirir, qoşmalar, dastanlar əzbərlətdirir, keçmiş ustaları tanıtdırır, nəhayət, tam hazır olduğuna inam hasil etdikdən sonra xüsusi ariflər, münsiflər, əhli-xibrə qarşısında imtahana buraxıb, sərbəst aşıqlıq etməsinə icazə verir. Özünə görə qanunları, qaydaları olan bu təlim sisteminin yazılmış, bəyənilib nəşr edilmiş, müzakirə və təsdiq edilmiş olmasa da, əsrlərin sınağından çıxmış xüsusi üsulu, proqramı vardır. Hər bir aşığı öz ustadından aşıqlıq sənətini öyrəndiyi kimi, onun şagirdyətirmə metodunu da mənimsəyir, özünün yetişdirilmiş olduğu həmin üsulla da şəyirdlər yetişdirir. Belə ustad aşıqlardan biri aşıqlıq sənətinin zirvəsində olmuş ustadı Ağ Aşığı bütün ömrü boyu özünə müəllim bilmiş, onun elmindən, zəkasından bəhrələnməmiş Aşığı Alı özü də böyük zəka sahibi olmuşdur. O, öz dövrünün elmlərindən-təbiət, fəlsəfə, ilahiyyat, tarix və bir çox başqa elmlərdən yaxşı baş çıxaran, ərəb, fars, türk, gürcü dillərini mükəmməl bilən bir ziyalı olmuşdur. Ona “Dədə Alı”, “Loğman Alı”, “Şıx Alı”, “Şeyx Alı” kimi titullar elə belə deyil, elmin müxtəlif sahələrindəki bilik, bacarıq və qabiliyyətlərinə görə verilmişdir. O, bununla birgə kamil bir ustad kimi 20-dən çox şəyird yetişdirmişdir. Öz dövrünün ustad aşıqları kimi nüfuz qazanan Aşığı Ələsgər, Aşığı Mehdi, Aşığı Məhəmməd, Aşığı Hüm-mət, Aşığı Alşan, Aşığı Məhərrəm və başqaları Aşığı Alı məktəbinin yetirmələri olmuşlar.

Aşığı Alı aşıqlıq sənətinə elə belə çalıb oxumaq kimi baxmağı səviyyə-sizlik, sənətə hörmətsizlik sayır, sənət və sənətkar qarşısında yüksək tələblər qoyur, elmsiz aşığı aşıq saymırdı.

Aşığı oldun aqillərdən elm ara,
Arif məclisində gələrsən kara.
Həm hikmət söylənsə, tapmasan çara,

Çuğlayar qəlbini dərdi-sər indi (3, 76-77).

Aşıq Alı həm də aşıqdan yüksək insani keyfiyyətlər– müdriklik, alicənablıq, təvazökarlıq, mərdanəlik, ciddiyyət, səxavət, səmimiyyət tələb edirdi.

Dərsimi almışam kamil ustaddan,
Mərdlərin şahına mən qul olmuşam.
Səxam var, savabım, sövm, səlatım,
Sıdqiylə ümməti-rəsul olmuşam (3, 76-77).

Aşıq Ələsgər isə aşıqlıq sənətinin vacib şərtlərini belə izah etmişdir:

Aşıq olub tərki – Vətən olanın
Əzəl başdan pür kamalı gərəkdir.
Oturub durmaqda ədəbin bilə,
Mərifət elmindən dolu gərəkdir.

Danışdığı sözün qiymətin bilə,
Məcəzi danışa, məcazi gülə,
Kəlməsindən ləl-göhər süzülə,
Tamam sözü müəmmalı gərəkdir (4, 110).

Azərbaycan aşıq sənətinin ən görkəmli nümayəndəsi olan Aşıq Ələsgəri aşıq kimi məşhur Aşıq Alı tərbiyə edib yetişdirib. Yazıb-oxumaq bacarmayan Ələsgərin fitri istedadı ilə yanaşı aşığın atası Alməmməd kişi və Aşıq Alı onun həm “qulaq”, həm də “göz” müəllimləri olmuşlar. Aşıq Alının misilsiz xidməti sayəsində biz bu gün Dədə Ələsgərin söz xəzinəsinə, hikmətinə və sənətinə sahib olmuşuq. Azərbaycan aşıq şeirinin ən kamil xüsusiyyətləri, dil, üslub, sənətkarlıq baxımından əldə etdiyi sənət uğurları Ələsgər irsində cəm olmuşdur. Ələsgər məhz Aşıq Alının rəhbərliyi ilə söz və saz sənətinin sirlərini tam öyrənib və bu sənəti daha da inkişaf etdirsə də, bütün ömrü boyu öyrənməyə çalışmış, kamilləşmək eşqi ilə alovlanmış və

Ələsgərəm, tamam deyil kamalım,
Gedim yenə bir ustaddan dərs alım. –

– fikrini söyləyərək insanın yaşadığı müddətdə müdriklərdən dərs almağının vacibliyini göstərir və bu müəllimləri sayəsində oxuyub yazmaq bilməyən Ələsgər özünün də yazdığı kimi elmlərin bilicisi olmuşdur.

Ələsgərəm, hər elmdən həliyəm,
Dedim: Sən təbibsən mən, yaralıyam.
Dedi: Nişanlıyam, özgə malıyam,
Sındı qol-qanadım yanıma düşdü (5, 29).

və ya

Bir sazım var, yox pərdəsi nə simi,
Onu çalıb kim tərpedər nəsimi?
Firdovsi, Füzuli, Hafiz, Nəsimi,
Onlar da yazdığı, ayə, məndədir (5, 87).

Aşıq Ələsgərin öz qoşma və təcnislərində yeri gəldikcə şərq dühalarının adlarını çəkməsi onun şərq poeziyasını da mükəmməl bilməsindən xəbər verir.

Bir sıra vətənpərvər ziyalılarımız ədəbi dilimizin, mədəniyyətimizin inkişafı yolunda aşıqların xidmətlərini yüksək dəyərləndirmişlər.

Ədəbi dilin XX əsrdəki inkişafı haqqında danışarkən prof. Ə.Dəmirçizadə göstərir; “Bu dövrdə “Sazlı şeir” dili ilə “Yazılı şeir” dili birləşirdi” (6, 23).

Həsən bəy Zərdabi yazırdı: “Bizim Qafqaz müsəlmanlarına heç bir yazı və dil ilə deyilən söz o qədər əsər etməz, necə ki, şeir ilə deyilən söz. Ələlxüsus nəğmələr ilə ki, xoş sövt ilə oxunur. Bunun səbəbi odur ki, Qafqaz yerlərinin xüsusiyyəti belədir” (7, №6).

“Aşıq sənəti xalqın öz yaradıcılığıdır, aşıq sənəti xalqın mədəni və ictimai-siyasi yüksəlişi ilə yanaşı inkişaf edir” – deyən Üzeyir bəy bu sənətə layiqli qiymət verir: “Ölkəmizdə elə bir hadisə yoxdur ki, aşıq ona cavab verməsin” – deyən alim bu sənətkarları ictimai həyatın fəal üzvü hesab edir, onları haqlı olaraq “müasir hadisələrə yüksək bədii zövqlə cavab verən kamil sənət xadimləri” adlandırır. Ü. Hacıbəyov xalqın mənəvi təkamülündə böyük rol oynayan, zamanın əsrlər süzgəcindən keçən, xalq durduqca yaşayan aşıq sənətinin əbədililiyi haqda gələcəyə üz tutaraq qətiyyətlə deyir: “Aşıq sənəti ölməməlidir. O, xalqa, kütlələrə daha yaxındır. Xalqın həyəcan və arzularını xalq musiqisinin başqa növlərinə nisbətən daha parlaq əks edir” (8).

Xalq artisti Bülbül yazır: “Aşıq el anasıdır”, “Aşıq gördüyünü çağırır”, “Aşıq dili yüyrək olar”, “Bu aşıq haqq aşığıdır”. Bu sözlər öz-özünə deyil, uzun illərin təcrübəsi əsasında əmələ gəlmiş xalqın bədii zövqünün məhsuludur. Evlərdə, məclislərdə çalib oxumaq xanəndələrə, məclis qızısdırmaq, dinləyiciləri həyəcanlandırmaq aşılara məxsusdur. Aşıq Ələsgər deyərdi ki, aşıq sözü mərbut deməsə, cümləni çeynəsə, məclisi soyudar. Aşığın sazı çiyində, səsi boğazındadır. O, mümkün olan hər yerdə məclis qurur. Bütün qapılar aşığın üzünə açıqdır (9).

Aşıq sənətinin mötəbər bilicisi Azərbaycan aşığı birliyinin sədri prof. M.Qasımlı belə yazır: “Çoxəsirlik tarixi təcrübəyə və zəngin sənət ənənəsinə malik olan Azərbaycan aşıq sənətinin ortaya çıxardığı klassik saz-söz ustaları mənəvi mədəniyyətimizin inkişafında mühüm rol oynamaqla yanaşı, həm də ədəbi-tarixi düşüncəmizin irəliləyişində özünəməxsus və bənzərsiz vəzifə yerinə yetirmişlər. Xalq ruhunun tərcümanı, milli-mənəvi dəyərlərin əvəzsiz daşıyıcıları olan aşığılarımız dilimizin, tarixi-genetik yaddaşımızın, poetik düşüncə sistemimizin mühafizəsində sözün həqiqi mənasında yurdsevər–elsevər fədakarlıq nümunəsi ortaya qoymuşlar” (10, 12).

Osman Sarıvəlli yazırdı: “Yaradıcı aşılardan söhbət gedəndə sazı söz-dən, sözü sazdan ayırmaq, təcrid etmək olmaz” (11, 73).

M.İbrahimov qeyd edirdi ki, “Aşıq sənəti söz yaradıcılığı ilə musiqi yaradıcılığını və ifaçılığı üzvi surətdə birləşdirir. Nahaq yerə xalq arasında ona “Söz və saz sənəti” demirlər (12, 21).

Aşıq və aşıq sənəti haqqında göstərilən bu dəyərli fikirlərə əsaslanaraq bugünkü ədəbi dilimizin formalaşmasında, munisləşməsində, bu qədər gözəlləşməsində aşığıların rolunun danılmaz olduğunu söyləməyə haqqımız var. Əsr-

lər boyu xalqımızın mənalı tarixinə yol yoldaşı olan aşiq ədəbiyyatı öz hikmətli söz xəzinəsindən ulu babalarımızın inam və ehtiqadları yaşayan dünya görüşləri haqqında yalnız ədəbiyyat tarixçilərimizə deyil, dilçilərimizə, etimoloqlarımıza, filosoflarımıza və başqa tədqiqatçılarımıza zəngin materiallar verir.

ƏDƏBİYYAT

1. Namazov Q. Aşığın sazı və sözü. Bakı: Yazıçı, 1980
2. Azərbaycan aşıqları və el şairləri. Bakı: Elm, 1983
3. Aşıq Ali. Şeirlər. Bakı: Yazıçı, 1982
4. Aşıq Ələsgər. Bakı: Yazıçı, 1963
5. Aşıq Ələsgər. Seçilmiş əsərləri. Şeirlər. Bakı: Yazıçı, 1988
6. Dəmirçizadə Ə. Azərbaycan ədəbi dilinin inkişafı yolları. Bakı. Azərbaycan SSR-i Elmi və Siyasi bilikləri yayıyan cəmiyyət, 1958
7. Zərdabi H. "Bizim nəğmələrimiz", "Həyat" qəzeti, 1906, №6
8. "Ədəbiyyat və incəsənət" qəzeti. 22 yanvar 1972-ci il
9. Bülbül. Seçilmiş məqalə və məruzələr. Bakı: Azərbaycan EA, 1968
10. "Ali Ziya" ədəbi-bədii elmi-publisistik jurnal. 2013. №1
11. Sarıvəlli O. Qüdrətli şair, ustad sənətkar. Bakı, 1971
12. İbrahimov M. Aşıq poeziyasında realizm. Bakı, EA, 1966

РОЛЬ АШУГОВ В СОЗДАНИИ И РАЗВИТИИ АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО ЛИТЕРАТУРНОГО ЯЗЫКА

А.Ю. ГАСЫМОВ

РЕЗЮМЕ

В статье раскрывается роль ашугского творчества, фольклора в развитии азербайджанского литературного языка и в системе культурных ценностей. Подчеркивается также, что выступающие в тюркском национальном мышлении в роли фундамента современного литературного языка тюрку, гошма и теджнисы имеют важное значение.

Ключевые слова: литературный язык, фольклор, ашугское творчество, тюркские народы, Алп Ар Тонга, Хикмет Диздар

THE ROLE OF ASHUGS IN THE CREATION AND DEVELOPMENT OF AZERBAIJANI LITERARY LANGUAGE

A.Y.GASIMOV

SUMMARY

The presented article analyzes the role of ashug creative work and folklore in the system of cultural values and development of the Azerbaijani literary language. It is also noted that, in Turkish national mentality the folk Turkish songs, qoshma and tajnis have great importance.

Key words: Literary language, folklore, ashug creative work, Turkish people, Alp At Tonga, Hikmat Dizdar

TARİX

UOT 94 (479.24)

**XIX YÜZİLLİYİN 40-cı İLLƏRİN ORTALARI – 60-cı İLLƏRDƏ
İRƏVAN QUBERNİYASINDA HƏYATA KEÇİRİLƏN İQTİSADI
İSLAHATLAR VƏ ONLARIN NƏTİCƏSİ****E.T.QARAYEV****Bakı Dövlət Universiteti****elchin_garayev@mail.ru**

Məqalə XIX əsrin 40-60-cı illərdə İrəvan quberniyasında həyata keçirilən iqtisadi islahatların tədqiqinə həsr edilmişdir. Çar Rusiyası Azərbaycanı işğal etdikdən sonra onu xammal bazasına, ümumrusiya iqtisadiyyatına bağlamaq məqsədilə müxtəlif iqtisadi islahatlar həyata keçirməyə başladı. Bu islahatlar tarixi ənənələri məhv etməklə İrəvan quberniyasını Azərbaycandan ayırmaq məqsədi güdürdü. Lakin tədqiqat göstərir ki, bu islahatlar heç də özünü doğrultmurdu. Arxiv materiallarına görə müəllif o fakta diqqət yetirir ki, çar hakimiyyəti tərəfindən həyata keçirilən iqtisadi islahatlar tezliklə imtiyazlı təbəqə ilə kəndlilər arasında ixtilaflara səbəb olurdu.

Açar sözlər: Azərbaycan, İrəvan bölgəsi, Rusiya, islahat, iqtisadiyyat, narazılıq, mübarizə

İşğaldan sonra çar Rusiyası Azərbaycanı və onun tərkib hissəsi olan İrəvan bölgəsini xammal bazasına çevirmək, xammalla zəngin olan Azərbaycanı ümumrusiya iqtisadiyyatına bağlamaq məqsədilə müxtəlif iqtisadi islahatlar həyata keçirməyə başladı. Çar Rusiyası ilk növbədə Azərbaycanda özünə etibarlı ictimai baza və dayaq yaratmaq üçün bir sıra mühüm addımlar atmalı oldu. Belə ki, çar I Nikolay 1846-cı il dekabrın 6-da M.S.Voronsovun adına reskript verdi (1, 105-107). Reskriptdə Azərbaycanda və o cümlədən onun tərkib hissəsi olan İrəvanda ali müsəlman silkinin-xan, bəy, ağa və erməni mülklərinin torpaq üzərində sahiblik hüququnun əsas cəhətləri müəyyən edilirdi. Bu reskript imkan verirdi ki, kəndlilər torpaqları ilə birlikdə feodalların hakimiyyəti altında qalsın (1, 105-107; 2, 310-312).

Lakin bu qanun kəndlilərlə mülkədarlar arasında narazılığı daha da artırdı. Hüquqları özünə qaytarılmış bəylər, ağalar və mülklər özbaşnalıq edərək, əvvəlki vergiləri tələb edir və kəndliləri öz xeyirlərinə işlətməyə çalışırdılar. Bəylərin zülmündən bezən kəndlilər hakimiyyət orqanlarına şikayət edir və yaxud açıq-açıq onlara qarşı çıxırdılar. İrəvan qəzasının Göyçə mahalının Zod, Böyük Məzrə, Bicni, Zəngibasar dairəsinin Böyük Vedi və s. kəndlərində

ciddi narazılıqlar başlamışdı. Narazılıqlar o qədər ciddi idi ki, hətta bu işə Qafqaz canişini M.S.Voronsov qarışmalı olmuşdu. Onun göstərişi ilə kəndlilər əvvəlki qaydada bəylərə və məliklərə vergi verməli və mükəlləfiyyətləri yerinə yetirməli idilər (3, 44-78). Lakin Qafqaz canişininin işə qarışması da yerlərdəki narazılıqları azaltmadı.

Çox keçmədi ki, bu reskriptin əsasında sahibkar-kəndli münasibətlərini müəyyən etmək üçün 1847-ci il aprelin 20-si və dekabrın 28-də “Kəndli əsasnamə”ləri verildi. Bu əsasnamələrin birincisi Şamaxı və Dərbənd quberniyalarının Şamaxı, Şuşa, Lənkəran, Bakı və Quba qəzalarının bəy kəndlilərinə, ikincisi isə Tiflis quberniyasının Qazax, Borçalı və Şəmşəddil məntəqələrinin azərbaycanlı ağaların torpaqlarında yaşayan kəndlilərə aid idi (4, 617-619).

İrəvan quberniyasında və Axalsıx qəzasında torpaq sahibkarları ilə kəndlilər arasında münasibətləri tənzimləmək üçün “Əsasnamə” 1851-ci il iyunun 8-də elan edildi (5, 200-204; 6, 80-83). “Əsasnamə” üç fəsildən ibarətdir. Birinci fəsildə (1-2) torpaq sahibləri haqqında, ikincidə (3-7) sahibkarın ümumi hüquqi vəziyyəti, üçüncüdə (8-20) isə kəndlilərin və elatların sahibkara ödənilən vergi və mükəlləfiyyətləri göstərilmişdir.

1851-ci il 8 iyun “Əsasnamə”sinə görə, İrəvan quberniyasında torpaq sahibi hesab edilirdi: 1) mülkədar, mülk sahibi; 2) irsi hüquqa malik tiyul sahibi; 3) ömürlük hüquqa malik tiyul sahibi; 4) Tiflis quberniyasının Azərbaycan türklərinin yaşadığı distansiyanın ağaları ilə eyni hüquqa malik Yenibəyazid qəzasının ağaları.

“Əsasnamə”nin əsas məsələlərindən biri tiyul haqqında idi. “Əsasnamə”də tiyul sahibliyinə belə aydınlıq gətirilmişdi: irsi hüquqa malik tiyul sahibinin hüququ mülk sahibinin hüququ ilə bərabər hesab olunur, ömürlük hüquqa malik tiyul sahibi isə öləncə qədər bu hüququ daşıyırdı. Ömürlük hüquqa malik tiyul sahibi ona çatacaq vergini birbaşa deyil, yerli xəzinədən almalı idi. Lakin tiyul sahibi öldükdən sonra onun ailəsi ömürlük təqaüd alırdı, ona məxsus kəndlilər isə xəzinənin ixtiyarına keçirdi. Azad olunmuş kəndlilər vergini xəzinəyə ödəməli idilər (6, s.81; 7, s.4).

“Əsasnamə”yə görə, sahibkar 15 yaşından yuxarı olan hər bir kişiye 5 desyatin torpaq sahəsi ayırmalı idi. Əvəzində kəndlilər mülkədarların xeyrinə kənd təsərrüfatı məhsullarının $\frac{4}{30}$ hissəsini verməli, sahibkarın yaşadığı yer 10 verst məsafəyə qədər olarsa 3 gün ərzində kəndli vergini sahibkarın evinə və yaxud anbarına daşmalı, dirrik və bostanlardan bir ildə 80 qəpik, bağlardan 1 rubl 20 qəpik, hər dirrik və bostanların sahəsinə görə isə 10 batman və yaxud 3 pud buğda vergisi, ömürlük tiyul sahiblərinin hesabına 2 rubl 50 qəpik vergi ödəməli idi. Elat ağaları da hər ailədən 4 rubl pul vergisi alırdı. Lakin pul vergisi hər iki tərəfin razılığı ilə mal-qara və ərzaqla əvəz edilə bilərdi (5, 203; 6, 80-83).

Vergilərdən əlavə, kəndlilər müxtəlif mükəlləfiyyətlər də yerinə yetirirdilər. Biyar və əvrəz əvvəlki kimi saxlanılmışdı. Biyara görə hər bir kəndli ailəsi ildə sahibkara 8 gün (Axalsıx qəzasında 6 gün) işləməyə məcbur idi.

Kəndli qeyd edilən biyarın üç gününü əkmək, becərmək, qulluq etmək və məhsul yığmaq, iki gün odun, ot-ələfi daşımaq, iki gün sahibkarın əmlakını bir yerdən başqa yerə aparmaq, bir gün ev tikmək və digər təsərrüfat işlərinə sərf etməli idi. Kəndlilər sahibkar üçün ildə iki gün əvrəz adlanan mükəlləfiyyət də yerinə yetirməli idilər. Onlar arxların çəkilməsi, körpü və yolların təmir edilməsi işləri ilə məşğul olmalı idilər (5, 202).

Qeyd edilən mükəlləfiyyətlərdən əlavə digərləri də mövcud idi. Qanuna görə, hər ailə ildə 18 gün öz heyvanları ilə bərabər işləmək üçün bir işçi verməyə məcbur idi. Mülkədar bu biyarı pulla da əvəz edə bilərdi. Onun ixtiyarı vardı ki, hər işçi qüvvəsi yerinə hər iş günündən ötrü 20 qəpik alsın (8, 72).

Bundan əlavə, hər 10 ailə sahibkara bir kişi, hər 15 ailə bir qadın xidmətçisi verməli idi. Bu qanunun mənfə cəhəti ondan ibarət idi ki, əvvəllər kəndlilər heç vaxt qadın nöqərlər vermirdilər. Çar hökumətinin yerli adət-ənənəni nəzərə almadan verdiyi bu qanun Azərbaycan türklərinin hiddətinə səbəb olurdu. Ona görə də tezliklə, bu qayda ləğv olundu.

“Əsasnamə”də göstərilirdi ki, sahibkar 15 yaşından yuxarı olan hər bir kişiye 5 desyatin torpaq sahəsi ayırmalı idi. Lakin bəzi qəzalarda kəndlilərin torpaqları az olmuşdu. Məsələn, İrəvan qəzasında hər evin pay torpağı 1,5 xalvar və yaxud 2 desyatin 600 kv.sajen, Naxçıvan qəzasının çoxtorpaqlı mülklərində 1,5 desyatindən 2,5 desyatin, aztorpaqlılarda bu rəqəmin yarı; Üçmüəzzin qəzasında 13,5 desyatin; Yenibəyazid qəzasında isə 10,5 desyatin (6, 48). İrəvan quberniyası üçün verilmiş bu qanunun qalan maddələri 1847-ci il “Əsasnamə”sinin müddəaları ilə eyni idi (9, 460-461; 5, 200-203; 6, 72-76; 8, 72).

Lakin Kırım müharibəsinin (1853-1856) başlaması ilə əlaqədar olaraq 1851-ci il 8 iyun “Əsasnamə”si icra olunmadı. 1859 və 1865-ci illərdə “Əsasnamə”yə yenidən baxılsa da, ümumi kəndli qanunu verilənə qədər bu məsələ yenidən təxirə salındı (10, 551-552). Bu da İrəvan quberniyasına daxil olan qəzalarda kəndlilərlə bəylər və məliklər arasında çəkişmələri daha da şiddətləndirdi. Arxiv materiallarında 1851-1869-cu illərdə quberniyanın ayrı-ayrı qəzalarında- Naxçıvan qəzasının Dərələyəz sahəsinin Həməzəli, Arpa, Aşağı və Yuxarı Danzik, Çiva, Yenibəyazid qəzasının Eylar, Möhub, Piqni, Bicni, Çirçir, Dərviş, Axtı, Kamal, İrəvan qəzasında Zöhrəbəli, Beciqazlı, Yuva, Yuxarı Koylasar, Reyhanlı, Yuxarı və Aşağı Neclı, Aralıq, Xəlili, Səfiabad, Hovruzlu, Həməzəli, Ordubad qəzasında Bix və s. kəndlərinin kəndliləri müxtəlif hökumət idarələrinə ünvanlandırdıqları şikayət məktublarında bəylər, məliklər və tiyul sahibləri tərəfindən sıxışdırıldıqlarını, torpaqlarının qeyri-qanuni əllərindən alındıqlarını, vergi və mükəlləfiyyətlərinin özbaşına olaraq artırıldıqlarını və s. yazırdılar. Bu məktublardan görünürdü ki, kəndlilər öz narazılıqlarını müxtəli vasitələrlə- vergiləri ödəməməkdə və mükəlləfiyyətləri yerinə yetirməməklə bildirmişdilər (3, 78-163).

İrəvan quberniyasında kənd təsərrüfatının inkişafında tarixən süni suvarma sistemi əsas rol oynayan amillərdən biri idi. 1847-ci ildə suvarma idarə sis-

temini “yaxşılaşdırmaq” məqsədilə “mirablar haqqında” qanun layihəsi tərtib edilmişdi. Qanun layihəsi 1847-ci il 12 aprelə Qafqaz canişini M.S.Vorontsov tərəfindən bəyanildikdən sonra qüvvəyə mindi. Bu layihə İrəvan quberniyasına da şamil edilmişdi. Qanuna görə Tiflis quberniyasına daxil olan İrəvan və Naxçıvan qəzalarında hakimiyyət orqanlarının müdaxiləsi olmadan yerli camaat su işinə baxan mirabları özləri seçməli və məvaciblə təmin etməli idilər. Yalnız mirablar üçün yığılan məvacib məsələsində şikayət olduqda rəislər işə qarışa bilərdilər (4, 314-315). Qanundan görünür ki, mirablar müstəqil fəaliyyət göstərməli idilər. Lakin bu qanun birmənalı qarşılanmadı. İrəvan quberniyasının qubernatoru general-mayor İ.İ.Nazarov (1849-1859) bu qanunu qeyri-qənaətbəxş hesab edərək, suvarma işinə nəzarət etmək üçün mərkəzdən bir mütəxəssis təyin olunmasını xahiş etmişdi (11, 71).

Çar hökuməti Cənubi Qafqazda dövlət əmlakının idarə olunmasına xüsusi fikir verməyə başladı. Bu məsələni həll etmək üçün ilk addım 1849-cu il dekabrın 21-də çar tərəfindən “Cənubi Qafqaz vilayətində Dövlət Əmlakının idarə olunması haqqında əsasnamə” idi (12, 329-335). “Əsasnamə”nin qəbul olunmasında əsas məqsəd Cənubi Qafqazda dövlət əmlakının idarə olunmasını daha da təkmilləşdirmək idi. Bu qanuna görə indiyədək fəaliyyət göstərən Tiflis və Şamaxı əmlakı palataları onların tabeliyindəki qəza idarələri ilə birlikdə ləğv olunurdu və Cənubi Qafqazda fəaliyyət göstərən Baş İdarə yanında Dövlət Əmlakı ekspedisiyası təsis edilirdi. Həmin qanunla İrəvan və Kutaisi quberniyalarında dəyirmi masalar fəaliyyət göstərməyə başladı.

Azərbaycanda, o cümlədən İrəvan quberniyasında ən böyük bəlalardan biri torpaq sahələrinin sərhədləri barədə, hətta ayrı-ayrı kəndlər arasında dəqiq sərhədlərin yoxluğu idi. Dəqiq mərzləmənin olmaması qonşu kəndlər arasında böyük narazılıqlar yaradırdı. Cənubi Qafqazın işğalını başa çatdıran rus qoşunlarının baş komandanı İ.F.Paskeviçin ilk günlər diqqət mərkəzində saxladığı məsələlərdən biri də bu bölgənin mərzlənməsi məsələsi idi. Ona görə də baş komandanın Qafqaza 3 böyük və 2 kiçik olmaqla 5 nəfər yerölçənin təyin edilməsi haqqında xahişdən sonra onun bu istəyi yerinə yetirilmiş oldu (13, 500-501).

Lakin bu iş uzun müddət müzakirə obyektinə çevrildi. Azərbaycanda mərzləmənin aparılmasının vacibliyini qeyd edən çar məmurları bu haqda öz təkilflərini yazıb hazırlamışdılar (14, 596). Hətta 1846-cı ildə mərzləmə işini aparmaq üçün mütəxəssis yetişdirən məktəb açılmışdı (5, 68-71; 15, 39).

Cənubi Qafqazda mərzlənmə üçün xüsusi idarə olmadığına görə bu iş ləng həyata keçirilirdi. Məsələn, 1950-ci ildə İrəvan quberniyasında 16588 desyatin, 1951-ci ildə 11.114 desyatin, 1852-ci ildə 13092 desyatin, 1953-ci ildə isə 16000 desyatin torpaq sahəsi mərzlənmişdi. Lakin sonrakı illərdə mərzlənmə həyata keçirilməmişdi (16, 105-110).

Bu çox ciddi məsələni həll etmək üçün hökumət 1861-ci il iyunun 29-da “Cənubi Qafqaz diyarının mərzləşdirilməsi haqqında əsasnamə”ni təsdiq etdi. Bu “Əsasnamə”yə görə 1862-ci il yanvarın 1-dən fəaliyyətə başlayan Cənubi

Qafqaz mərz palatası yaradıldı. Palata hər bir kənd icmasının torpaqlarının sərhədlərini müəyyənləşdirməli, bütün mülk və malikanələrin sərhədlərini dəqiqləşdirməli idi (17, 1017-1052).

Sonrakı illərdə yerlərdə mərzləmə idarələrində dəyişikliklər edilmiş, yeni qanunlar qəbul edilmişdi. 1867-ci il dekabrın 9-da verilən qanunda mərzləmə palatasının fəaliyyətində böyük dəyişiklik oldu. Qanuna əsasən mərzləmə palatasının vəzifəsi Tiflis məhkəmə palatasına, mərzləmə komissiyasının vəzifəsi isə dairə məhkəməsinə tapşırıldı. Mərzləməni texniki tərəfdən gücləndirmək, yerlərdə yerölçənlərə səlahiyyətlər vermək üçün Xüsusi İdarə yaradıldı (18, 64).

Görülən bu tədbirlər yerlərdə mərzləmə işini sürətləndirmişdir. Məsələn, 1862-1889-cu illər arasında İrəvan quberniyasında 2545726 desyatın ümumi torpaq sahəsindən 1871691 (74,0 %) desyatını mərzlənmişdir. Yalnız 674035 desyatın mərzlənməmiş torpaq sahəsi qalmışdı (19, 35).

Bundan əlavə, hökumət iqtisadiyyatın inkişafı üçün önəmli olan ticarət yollarında qayda-qanun yaratmaq, ticarət karvanlarının qarət olunmasının, oğurluğun, quldurluğun qarşısını almaq üçün də tədbirlər gördü. 1862-ci il martın 17-də "Cənubi Qafqazda yerli (zemstvo) gözətçi dəstələri haqqında Əsasnamə" təsdiq edildi. Bu qanuna görə Cənubi Qafqazın Tiflis, Bakı, İrəvan quberniyalarında və Zaqatala dairəsində çapar dəstələri yaradıldı. İrəvan quberniyasında zemstvo sırası dəstələrinin sayı 405 çapardan ibarət idi. Hər bir çapara 120-240 rubl, uryadnikə isə 180-300 rubl arasında məvacib təyin edilmişdi (20, 164-165).

İşğaldan sonra Azərbaycanda ali silkə məxsus təbəqə arasında bir anlaşılmazlıq yaranmışdı. Vəziyyətdən istifadə edən bəzi şəxslər qeyri-qanuni yollarla bəy hüququ alaraq kəndlilərə məxsus torpaqları zəbt edirdilər. Məsələn, 1851-ci il fevralın 21-də Böyük Vədi kəndinin 50 nəfər kəndlisinin imzası ilə İrəvan qubernatoruna yazdıqları məktubda qeyd edilirdi ki, vaxtilə bu kəndin vergi verən təbəqəsinə məxsus 19 ailə (adları göstərilmişdir-E.Q.) Şəhur dairəsinin rəisinə rüşvət verərək qeyri-qanuni bəy adı almış, hal-hazırda onlar kənd sakinlərini sıxışdırırlar (3, 78). Belə hallara quberniyanın müxtəlif yerlərində də rast gəlmək olardı.

Bu məsələni həll etmək üçün hökumət XIX yüzilliyin 60-cı illərin ortalarında bəylərin hüquqlarını təftiş etmək üçün xüsusi komissiya yaratmaq qərarına gəldi. 1864-cü ilin mayında keçirilən şurada Dövlət Əmlak Departamentinin direktoru Vitteyə bəylərin şəxsi və torpağa olan münasibətləri haqqında yığılmış sənədlərə baxılması üçün xüsusi komissiya yaradılması haqqında qətnamə qəbul olunması haqqında göstəriş verildi (21, 158). Bu qətnamə 1864-cü il iyunun 23-də böyük knyaz Nikolay tərəfindən təsdiq olundu. Bundan əlavə, şəxsən böyük knyaz İrəvan qubernatoruna mülkədarların və tiyul sahiblərinin hüquqlarının ətraflı yoxlanılması haqqında göstəriş vermişdi (1, 229; 10, 552, 608-609).

Bəy komissiyalarının biri İrəvan quberniyasında 1865-ci il sentyabrın 1-

də açıldı. Bu komissiyaların yaradılması “bəylərin” hüquqlarını müəyyən etməklə bərabər Azərbaycanda islahatların keçirilməsinə bir hazırlıq idi. Bunun üçün ilk növbədə ali silkin qeyri-müəyyən olan torpaq münasibətlərinin aydınlaşdırılması çox vacib idi. Bu haqda knyaz Orbeliani yazırdı: “torpaq hüquqlarına baxılarkən ilk növbədə şəxsi hüquqlar müəyyən olunmalıdır” (1, 229).

İrəvan quberniyasında bəy komissiyasının ilk iclası 1866-cı il mayın 23-də keçirildi. Burada yaradılan bəy komissiyaları İrəvan, Naxçıvan, Ordubad, Üçmüəzzin və Yenubəyazid qəzalarında fəaliyyətlərini davam etdirmişdilər (22, 223). Bu komissiyaların tərkibinə hökumət məmurlarının başçılığı ilə yerli bəylər və məliklər də daxil edilmişdi. Yalnız bu komissiya fəaliyyəti Aleksandropol qəzasına şamil edilmədi. Burada işğaldan sonra köçkünlər yaşadığından köklü bəy nəslə yox idi. Qəzada “ali silkə” mənsub olanların hüququnu xüsusi ölçülərlə təsdiq etmək lazım idi. İrəvan quberniyasında bəy silkinə xidmətə görə ad almış xanlar, tiyul sahibləri, köklü bəylər və məliklər, ağalar daxil idi (1, 225).

Bəy komissiyalarının fəaliyyəti heç də lazımi səviyyədə olmamışdı. Qeyd etmək lazımdır ki, bəy komissiyalarında rüşvətxorluq və “tanişlıq” əsas rol oynamışdı. Hətta qanuni sənəd təqdim edən bəylərdən belə rüşvət istənilmişdi. Bunu ayrı-ayrı bəylərin şikayətlərində görmək mümkündür. Məsələn, Qurdek kəndinin bəyi Səfixan bəy Hətəmağa oğlu canişinə yazırdı: “Mən bəy nəslindənəm və kameral siyahıyaalmada bəy nəslindən olduğum göstərilmişdir. Nəsim haqqında bəy komissiyasına altı fərman təqdim etmişəm. Lakin komissiya üzvləri məndən rüşvət tələb edirlər. Kasıb olduğumdan onların tələblərini yerinə yetirə bilmirəm. Ona görə də komissiya üzvləri məni bəy kimi qəbul etmədilər və məni mənşəyi məlum olmayan şəxs elan etdilər...” (23, 202).

Komissiya işi nəinki kəndlilər arasında, hətta kiçik bəylər arasında da, böyük narazılıq yaratmışdı. Kiçik bəylər narazılıq edən kəndlilərlə birləşərək bəy komissiyalarının qanunsuz fəaliyyəti haqqında canişinə şikayət edirdilər. Hətta onlar “bəy komissiyalarının bağlanması və bütün komissiya üzvlərinin istintaq edilməsini” tələb edirdilər (23, 202-203).

Ordubad qəzasının kəndliləri də bəy komissiyalarından narazı idilər. Ordubad qəzasının İndliadar kəndinin sakinləri Zal bəy, Qaraman bəy Rüstəm bəy oğlu, İsmayıl bəy və İsa bəy Musa bəy oğlu öz şikayətlərində bəy komissiya üzvlərinin onlardan rüşvət tələb etmələri haqqında həyacanla xəbər verirdilər. Onlar yazırdılar: “... bəy adımızı təsdiq etmək üçün komissiya sədri Kiryakova 1500 rubl rüşvət verməyimizi bizdən tələb etdilər. Kasıb olduğumuzdan yalnız 150 rubl Andryasova verdik. Bir neçə gündən sonra o, pulun az olduğunu bildirərək geri qaytardı...” (23, 203).

Nəticədə, Ordubad qəzası üzrə təşkil olunmuş bəy komissiyasının sədri Kiryakov 100 nəfərə qədər bəyi vergi ödəyənlər siyahısına, 15 nəfər varlı kəndlini isə bəy siyahısına daxil etmişdi (23, 203). Hətta komissiya üzvi Andryasov özü belə Kiryakova 1000 rubl rüşvət verərək özünü və əmisi oğlanlarını bəy

siyşısına yazdırmışdı (23, 203-204).

Beləliklə, bəy komissiya üzvləri rüşvət almaq hesabına xeyli varlandılar. Onlar təkcə Ordubad və Naxçıvan qəzalarından 35000 rubl məbləğində rüşvət almışdılar. Bu rüşvət komissiya üzvləri arasında bölünmüşdü (23, 204).

İrəvan quberniyasında bəylərin sayı, onların vəziyyəti haqqında xüsusi siyahı 1867-ci ildə tərtib edilərək Qafqaz Baş İdarəsinin şurasında müzakirə olunmağa təqdim edildi. İrəvan quberniyasında qəzalar üzrə bəy nəslə belə təsdiq olunmuşdu: İrəvan, Üçmüəzzin, Yenibəyazid qəzalarında 142 bəy təsdiq olunmuş, 188 nəfərin istəyi təmin olunmamış, Naxçıvan və Ordubad qəzalarında isə 140 nəfər bəy təbəqəsi kimi təsdiq olunmuş, 116 nəfərin istəyi təmin olunmamışdı. Beləliklə, quberniya üzrə bəy təbəqəsinə malik 586 nəfərin işinə baxılmış, bunlardan yalnız 282-si “ali silkə mənsub” hesab edilmişdir (22, 23; 10, 609; 23, 200; 24, 182).

Beləliklə, Rusiya Azərbaycanda, o cümlədən onun tərkib hissəsi olan İrəvan quberniyasında həyata keçirdiyi islahatlarla burada möhkəmlənmək, onu xammal bazasına çevirmək və bu bölgəni ümumrusiya bazarına tabe etmək məqsədi güdmüşdür. Lakin bu islahatlar yerli qanun-qaydalar nəzərə alınmadan həyata keçirildiyindən kəndlərdə böyük narazılıqlar yaratmış, hakimiyyət orqanlarına qarşı açıq çıxışlara səbəb olmuşdur.

ƏDƏBİYYAT

1. Колониальная политика Российского царизма в Азербайджане в 20-60-х гг. XIX в: в 2-т., т.2. М.-Л., 1937, 480 с.
2. Azərbaycan tarixi üzrə qaynaqlar. // S.S.Əliyarovun və Y.M.Mahmudovun redaktəsi ilə. Bakı, 1989, 328 s.
3. Крестьянское движение в Армении в XIX веке. // Составил В.Рштуни, при участии К.Степаняна. Ереван, 1948, 407 с.
4. ПСЗРИ: т. 21, СПб, 1847, 739 с.
5. АКАК: т. 12., Тифлис, 1904, с. 200-204.
6. Свод материалов по изучению экономического быта государственных крестьян Закавказского края: т.1., Тифлис, 1887, с.1-280.
7. Материалы по крестьянскому делу в Закавказском крае. Тифлис, 1876, 69с.
8. Vəlili M. Azərbaycan, coğrafi-təbii, etnoqrafik və iqtisadi mülahizat. Bakı, 1993, 208 s.
9. Барон Николай. Воспоминания из моей жизни (Крестьянская реформа Закавказском крае).// «Русский архив», 1892.
10. Эсадзе С. Историческая записка об управлении Кавказом: В 2-х т., т.1, Тифлис, 1907, 616 с.
11. Дингельштет В. Водовладение и ирригация. Тифлис, 1880, 390 с.
12. ПСЗРИ: т. 24, СПб, 1850, 360 с.
13. ПСЗРИ: т. 4, СПб, 1830, 968 с.
14. Акты, собрание Кавказской Археографической Комиссией: т.9., Тифлис, 1884, с.596.
15. ПСЗРИ: т. 25, СПб, 1851, 762 с.
16. АКАК: т. 10., Тифлис, 1885, с.105-110.
17. ПСЗРИ: т. 36, СПб, 1863, 1057 с.
18. Материалы по вопросу о распространении действий крестьянского поземельного Банка на Закавказский край, СПб, 1904, 560 с.
19. Кавказский календарь на 1890 г: в 71 кн., кн.14., Тифлис, 1889, 360 с.

20. ПСЗРИ: т. 37, СПб, 1865, 832 с.
21. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutunun Elmi Arxivi: f.1, siy.1, iş.1936.
22. Рштуни В. Крестьянская реформа в Армении в 1870 г. Ереван, 1947, 364 с.
23. Агаян Ц.П. Крестьянская реформа в Азербайджане в 1870 году. Баку, 1956, 404 с.
24. Azərbaycan tarixi: 7 cildə, IVc., Bakı, 2000, 508 s.

**ЭКОНОМИЧЕСКИЕ РЕФОРМЫ ПРОВЕДЕННЫЕ ИРЕВАНСКОЙ ГУБЕРНИИ
В 40-х-60-х ГОДАХ XIX ВЕКА И ИХ ИТОГИ**

Э.Т.ГАРАЕВ

РЕЗЮМЕ

Статья посвящена исследованию экономической реформы, проведенной в Иреванской губернии в 40-60-ые годы XIX века. После оккупации Азербайджана Россия провела экономические реформы, с целью превращения Азербайджана в сырьевую базу и установления экономических связей с губерниями центральной России. Эти реформы, уничтожая исторические традиции, преследовали цель отторжения Иреванской губернии от Азербайджана. Однако, не всегда, как показало наше исследование, эти реформы себя оправдывали. Основываясь на архивные материалы, автор обращает внимание на тот факт, что проводимые царской властью экономические реформы скорее служили раздором между привилегированными сословиями и крестьянством.

Ключевые слова: Азербайджан, Иреванский регион, Россия, реформа, экономика, недовольство, борьба;

**REFORMS IMPLEMENTED IN THE EREVAN PROVINCE AND THEIR RESULTS
IN THE 40-60s OF THE XIX CENTURY**

SUMMARY

E.T.GARAYEV

The article is devoted to the study of the economical reforms implemented in the province of Erevan in the middle of the XIX century. Having occupied Azerbaijan, Russia carried out economical reforms with the aim of turning Azerbaijan into the source of raw materials. These reforms, destroying historical traditions, pursued the aim of separating Erevan from Azerbaijan. However, these reforms not always justified themselves. Basing on the archival materials, the author notes the fact that the economical reforms carried out by the tsarist authorities served to the conflicts between the privileged layer and the peasants.

Key words: Azerbaijan, Iravan region, Russia, reform, economics, discontent, struggles

UOT 94 (479.24)

**BÖYÜK DÖVLƏTLƏRİN CƏNUBİ QAFQAZ SİYASƏTİ
(1918-1920-Cİ İLLƏR)****E.C.SADIQOV****Azərbaycan Tibb Universiteti
sadiqov.elbrus.72@mail.ru**

1918-20-ci illərdə Rusiyanın caynağından çıxmış bəzi ərazilər kimi Cənubi Qafqaz da Böyük dövlətlərin siyasi marağında idi. Geostrateji baxımdan Cənubi Qafqaz İngiltərə üçün böyük əhəmiyyətə malik idi. Xüsusilə Azərbaycan, onun iri sənaye-maliyyə mərkəzi olan Bakı üzərində nəzarətin ələ keçirilməsi və Xəzər limanının zəbt olunması cəhdləri ingilis siyasətinin ənənəvi və prioritet istiqamətlərindən idi, eyni zamanda onun ümumilikdə Avrasiya ilə bağlı əsas geosiyasi konsepsiyasına uyğun gəlirdi. "Erməni məsələsi"nin ortaya çıxmasında və millətlərarası problemə çevrilməsində başlıca rol oynayan dövlətlərdən biri məhz İngiltərə olmuşdur. Bu məsələ beynəlxalq rəqabətdə maraqları toqquşan iki böyük dövlətin – Rusiya ilə İngiltərənin təhrikləri nəticəsində ortaya çıxmışdır. Lakin problemin kökü Rusiya tərəfindən ermənilərin tarixi Azərbaycan torpaqlarına köçürüldüyü və nəticədə "Erməni vilayəti"nin qurulduğu tarixə, yəni XIX əsrin əvvəllərinə qədər uzanır. Ermənilərin köçürülməsi siyasəti Rusiyanın gələcəyə hesablanmış məqsədyönlü planının əsas tərkib hissəsi idi. Əvvəla, Rusiya Azərbaycan torpaqlarına erməniləri köçürərək burada uzunmüddətli hakimiyyət qurmaq niyyətində idi; İkincisi, bu siyasət nəticəsində Qacarlara və Osmanlılara qarşı güclü sədd yaradaraq iqtisadi, hərbi və siyasi imkanlar qazanmış oldu; Üçüncüsü, Rusiya "erməni kartı"ndan yararlanaraq gələcəkdə Osmanlı dövlətini parçalamaq, Şərqi Anadoluda yaşayan erməniləri müstəqillik və "Böyük Ermənistan" vədləri ilə qızışdırmaq, onları öz himayəsi altında birləşdirməyə sövq edərək Osmanlı və Azərbaycan ərazilərinə yiyələnmək arzusunda idi.

Açar sözlər: Cənubi Qafqaz, Azərbaycan, Ermənistan, Böyük dövlətlər, xarici siyasət, XX əsr, ərazi münaqişəsi

Cənubi Qafqaz Böyük Qafqaz dağlarının cənubunda yerləşən, bugünkü Azərbaycan, Gürcüstan və Ermənistan ərazilərindən, həmçinin Türkiyə və İran torpaqlarının bir hissəsindən ibarət coğrafi-siyasi region olub, bütün post-sovet məkanında siyasi cəhətdən ən gərgin region hesab olunur. Burada Abxaziya, Cənubi Osetiya və Dağlıq Qarabağ kimi ərazilər münaqişəli olaraq aktual olmuşlar. Cənubi Qafqaz özünün strateji və geosiyasi əhəmiyyətinə görə tarix boyu bir çox böyük dövlətlərin diqqətini cəkməmiş, siyasi, dini və mədəni cərəyanların səhnəsinə çevrilmişdir.

XX əsrin əvvəlində baş verən iqtisadi böhran həm Rusiyanı, həm də onun müstəmləkələrini əhatə etdi. Bütün imperiyanı sarsıdan tətillər dalğası, sənaye potensialı gündən-günə artan Cənubi Qafqazı da bürüdü. Daha tez-tez baş verən fəhlə və kəndli çıxışları, müstəmləkəçilik siyasətini yeridən hakimiyyət orqanlarının özbaşınalıqları cəmiyyətin bütün təbəqələrində narazılığın artmasına və onun siyasiləşməsinə səbəb oldu.

XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda formalaşmağa başlayan ilk siyasi təşkilatlar, bütün Rusiyada olduğu kimi, əsasən sosialist yönli idi.

Mütləqiyyətin yeritdiyi böyük dövlətçilik siyasəti, zorla ruslaşdırma və azlıqda qalmış millətlərin hüquqlarının hər cür pozulması milli məsələni cəmiyyətin siyasi həyatının ən başlıca məsələlərindən birinə çevirmişdi. Belə bir şəraitdə bolşeviklərin partiya proqramının milli məsələ üzrə bölmələri inqilabi əhvali-ruhiyyədə olan yerli Azərbaycan ziyalıları və fəhlələrinin bir hissəsi üçün çox cəlbedici idi. Bu, qismən də, proqramın millətlərin öz müqəddəratını təyin etmək və muxtar inzibati qurum (vilayət) yaratmaq hüquqlarını nəzərdə tutan 9-cu paragrafı ilə bağlı idi. Bu müddəaların cazibəsi öz xalqını, ilk növbədə, milli əsarətdən xilas etmək ümidi ilə yaşayan mütərəqqi ziyalıların müəyyən hissəsini sosial-demokratiyaya çəkirdi. Radikal əhvali-ruhiyyəli Azərbaycan ziyalılarının sosial-demokratiya hərəkatında iştirakını M.Ə.Rəsulzadə daha dəqiq səciyyələndirmişdir: "Bu gənc nəsil birinci rus inqilabı dövründə rus cəmiyyətinin müxalifətçi qanadına rəğbət bəsləyirdi. Onlar müxalifətçi sosializmdə çarizmə qarşı mübarizədə, ən sadıq olmasa da, ən əlverişli müttəfiqi görürdülər".

1914-cü ilin iyununda bəşəriyyət tarixində öz miqyası və qurbanlarına görə o vaxtadək misli görünməmiş müharibə - Birinci dünya müharibəsi başlandı.

Müharibənin başlanmasının səbəbkarları onun iştirakçısı olan bütün aparıcı dövlətlər - Almaniya, İngiltərə, Fransa, Avstriya, Macarıstan və Rusiya idi. Lakin İngiltərə, Rusiya və digər dövlətləri sıxışdıraraq, silah gücünə dünyanı yenidən bölüşdürüb pay almağa can atan Almaniya müharibənin başlanmasında əsas rol oynadı. (1. 198)

Müharibə Avstriya-Macaristan ordusunun Serbiyaya qarşı yürüşü ilə başladı. Serbiya ilə müqaviləsi olan Rusiya iyunun 19-da (avqustun 1-də) ümumi səfərbərlik keçirdi. Buna cavab olaraq Almaniya Rusiyaya müharibə elan etdi.

Rusiyanın Antanta üzrə müttəfiqləri - Fransa və İngiltərə Almaniya ilə qarşı çıxdı. II Vilhelmin ordusu Belçika ərazisindən Fransaya soxuldu. Rusiya Şərqi Prussiyada hücumla başladı. Tezliklə Yaponiya Antanta, Türkiyə isə Almaniya-Avstriya bloku ilə birləşdi. Müharibənin gedişində İtaliya və Rumıniya Üçlər ittifaqı, ABŞ və digər dövlətlər isə Antanta tərəfindən əməliyyatlara qoşuldu. Döyüşən bloklardan hər biri öz məqsədlərini güdürdü. Müharibənin başlanmasının həlledici amili müstəmləkələr və təsir dairələri üstündə Almaniya və İngiltərə arasındakı barışmazlıq olsa da, digər iştirakçı dövlətlər

arasında da mühüm ziddiyyətlər var idi. Rusiya və Almaniya Konstantinopol və boğazlar üstündə, Türkiyə və Rusiya "Qərbi Ermənistan" və Konstantinopola görə, Rusiya və Avstriya Balkanlarda hökmranlıq uğrunda mübarizədə bir-biri ilə rəqabət aparırdı.

Xeyli ölkələri əhatə etmiş və qlobal xarakter almış ziddiyyətlərin mürəkkəbliyi və rəngarəngliyi üzündən müharibə öz qanlı qəsbxanasına 38 ölkəni cəlb edərək dünya müharibəsinə çevrildi. Qafqaz, ilk növbədə isə Azərbaycanın nefti Almaniyanın müdaxilə planlarına daxil idi. İngilis, fransız və alman kapitalları arasında Bakı neft sənayesində hökmranlıq uğrunda başlayan və ilk dövrlərdə Rusiya neft ticarətində almanların nüfuzunun güclənməsinə gətirib çıxaran rəqabət nəticə etibarilə Azərbaycanın neft istehsalında əsas mövqeləri ələ keçirən rəqiblər tərəfindən alman kapitalının sıxışdırılması ilə başa çatdı.

Neft istehsalı uğrunda mübarizədə itirilmiş mövqeləri geri qaytarmaq cəhdləri ilə yanaşı, inhisarçı alman burjuaziyasının ideoloqları Skandinaviyadan İran körfəzinədək çox böyük əraziləri əhatə etməli olan "ümumalman reyxi" yaradılması proqramını işləyib hazırlayırdılar. Almaniyanın hökumət məmuru Rudolf Martin hələ müharibədən xeyli əvvəl, 1907-ci ildə nəşr etdirdiyi "Berlin-Bağdad" adlı kitabında almanların hakimiyyəti altında Bakı və bütün Qafqazı əhatə edəcək "Tiflis canişinliyi" yaradılmasını Almaniya və Rusiya arasındakı gələcək müharibənin məqsədlərindən biri hesab edirdi.

Müharibə ərəfəsində Almaniyadan Rusiyaya, o cümlədən də Zaqafqaziyaya çoxlu kəşfiyyatçılar qrupu göndərilmişdi. Onlar alman firmalarının bu diyardakı şöbələrində və müxtəlif alman mədəni-maarif cəmiyyətlərində fəaliyyət göstərərək, əhali arasında təşviqedicilik ədəbiyyat yayır, müxtəlif təxribat işləri aparırdılar. Alim, səyyah və s. adlar altında Almaniyadan Rusiyaya gələn şəxslər də kəşfiyyatçılıq fəaliyyəti ilə məşğul olurdular. Bütün bu fəaliyyətin təşkilində və əlaqələndirilməsində qraf fon Şulenburg başda olmaqla Tiflisdəki Almaniya konsulluğu, habelə Ərzurumdakı alman konsulu Edqar Andres böyük rol oynayır. Bu alman cəusları Almaniyayı Zaqafqaziya xalqının müdafiəçisi, müstəqilliyinin tərəfdarları kimi təqdim edirdilər.

Almaniya Cənubi Azərbaycanda da öz təsirini möhkəmləndirmək üçün, Rusiyanın buradakı mövqeyini zəiflətməyə çalışaraq, bu bölgənin strateji əhəmiyyətini nəzərə alıb, nüfuzlu yerli dairələrlə sıx əlaqələr qurmağa can atırdı. Alman kapitalı burada ticarət-sənaye kompaniyaları yaratmağa başladı. Bağdad dəmir yolunun bir qolu olacaq Bağdad-Həmədan-Tehran xəttinin alman sənayeçiləri tərəfindən hazırlanmış layihəsi onların planlarında az rol oynamırdı. Bu planların həyata keçirilməsində Almaniyanın iqtisadi və siyasi plasdarmı, sonra isə hərbi müttəfiqi olmuş Türkiyəyə mühüm yer verilirdi. Alman bankları ilk növbədə təkcə Türkiyə hökumətinin maliyyə təşkilatlarına rəhbərlik etməklə kifayətlənmirdilər, burada alman siyasətinin icraçısı rolunda çıxış edən "Döyçe bank" (Almaniya bankı) isə Türkiyə iqtisadiyyatında aparıcı rol oynayır.

Qafqaz cəbhəsində müharibə çox ağır şəraitdə gedirdi. Sərt iqlim şəraiti,

nəqliyyatın yarıtmaz vəziyyəti, silah çatışmazlığı, bir çox zabitlərin, general-ların səriştəsizliyi böyük məhrumiyyətləri, canlı qüvvə itkilərini şərtləndirirdi.

Cənubi Qafqazın hərbi əməliyyatlar meydanına, cəbhəyanı bölgəyə çevrilməsi bu dövlətlərin siyasi vəziyyətinə və iqtisadi həyatına xeyli zərər vururdu. Mərkəzi Rusiya ilə əlaqələr pozulmuşdu. Bu da dövlətlərin zəruri ərzaqla təchizatını çətinləşdirirdi. Qara dəniz limanlarının bağlanması və neft məhsulları ixracının dayanması üzündən neftin qiyməti aşağı düşmüşdü.

Türkiyənin ermənilər yaşayan vilayətlərindəki hərbi əməliyyatlar nəti-cəsində yüz minlərlə erməni rusların himayəsi və İranın köməyi ilə İrəvan, Yelizavetpol, Bakı quberniyaları ərazisinə axışdı.

1918-ci ilin əvvəllərində Zaqafqaziyada vəziyyət son dərəcə mürəkkəb olaraq qalırdı. Rusiyanın Almaniya ilə Brest-Litovskda sülh danışıqları boşə çıxdıqdan sonra 1917-ci il dekabrın 6-da alman-türk qoşunları hücumə keçmiş-dilər. Türk qoşunlarının irəliləməkdə davam etdiyini görən Zaqafqaziya Ko-missarlığı 1918-ci il fevralın 6-da Qafqaz cəbhəsinin komandanı Vahib paşaya Türkiyə ilə sülh danışıqları aparmaq istədiyini bildirən teleqram göndərməyə məcbur oldu. Regionda heç bir nüfuzu və kifayət qədər güclü hakimiyyəti olmayan Zaqafqaziya Komissarlığı özünü buraxmaq məcburiyyətində qaldı. 1918-ci il fevralın 22-də Cənubi Qafqazdan Ümumrusiya Müəssislər Məclisinə seçilmiş deputatların yığıncağında Zaqafqaziya Seyminin yaradılması və yerli hakimiyyətin bu orqana verilməsi haqqında qərar qəbul edildi.

1918-ci il fevralın 23-də üç əsas partiya fraksiyalarının nümayəndə-lərindən ibarət olan Zaqafqaziya Seymi öz işinə başladı. Seymdə Gürcüstandan sosial-demokratlar (menşeviklər) 32 nəfər, Azərbaycandan müsəvatçılar, onlara qoşulmuş bitərəf demokratlar - 30 nəfər, ermənilərdən Daşnaksütyun partiya-sından olanlar 27 nəfər deputat iştirak edirdi. Bundan əlavə, sosial-inqilabçılar (eserlər), milli demokratlar, Erməni Xəq Azadlıq Partiyası, Müsəlman So-sialist Bloku, Rusiyada müsəlmanlar fraksiyası ("İttihad") və menşevik-hüm-mətçilər partiyası 4 nəfər deputatla Seymdə təmsil olunmuşdular. Zaqafqaziya Seymində Azərbaycan siyasi partiyalarının 44 nümayəndəsi var idi. Onlardan hümmətçi menşevik olanlar gürcü fraksiyasına daxil olmuş, qalanları isə müsəlman fraksiyası kimi birləşmişdilər, ancaq bu fraksiya gürcü və erməni fraksiyalarından fərqli olaraq, çox dağınıq şəkildə fəaliyyət göstərirdi.

Zaqafqaziya Seymi Y.H.Gegeçkəri başda olmaqla Zaqafqaziya hökumə-tini təşkil etdi. Qafqaz cəbhəsində vəziyyət və Zaqafqaziyanın müstəqilliyinin elan edilməsi məsələləri istər Seymin, istərsə də hökumətin fəaliyyətində əsas yer tuturdu.

1918-ci il aprelin 22-də müsəlman fraksiyasının təzyiqi altında Zaqafqa-ziya Seyminin geniş iclası keçirildi və müstəqil, demokratik, federativ Zaqaf-qaziya Respublikasının elan olunması haqqında qətnamə qəbul edildi (2, 45).

Zaqafqaziyada vəziyyət getdikcə pisləşirdi, çünki müstəqilliyini elan etməsindən sonra Zaqafqaziya Federativ Respublikasının nə daxili, nə də xarici siyasətində ciddi bir dəyişiklik baş verməmişdi. Siyasi partiyaların nüma-

yəndələri Zaqafqaziya Seymində ümumi dil tapa bilmirdilər, onların ümumi fəaliyyət proqramı yox idi və fraksiyaların hər biri isə öz siyasi xəttini həyata keçirməyə çalışırdı.

Cənubi Qafqazda siyasi vəziyyətin dəyişilməsi ilə əlaqədar olaraq oxunmuş rəsmi bəyanatda deyilirdi ki, Zaqafqaziya Seyminin gürcü fraksiyası, gürcü sülh nümayəndə heyəti üzvləri Batumda gizli danışıqlar aparır, ayrılmağa və Gürcüstanın müstəqilliyini elan etməyə hazırlaşırlar.

Gürcüstan nümayəndə heyəti iclası tərk etdikdən sonra Zaqafqaziya Seyminin müsəlman fraksiyası qətnamə qəbul etdi və orada bildirdi ki, "Gürcüstan öz müstəqilliyini elan etdiyi halda, biz də öz tərəfimizdən Azərbaycanın müstəqilliyini elan etməliyik".

1918-ci il mayın 26-da Zaqafqaziya Seyminin son iclası oldu. Gürcü fraksiyası Zaqafqaziya Respublikasının dağılmasının bütün günahını müsəlman fraksiyasının üstünə yıxdı. Onların fikrincə, müsəlman fraksiyası türkpərəst mövqe tutduğu üçün elə vəziyyət yaranmışdır ki, gürcülər onlarla artıq əməkdaşlıq edə bilməzdilər.

Uzun davam edən qarşılıqlı ittihamlardan sonra Zaqafqaziya Seymi Zaqafqaziya Respublikasının parçalanmasını təsdiq edən qətnamə qəbul etdi. Beləliklə, hakim qüvvələrin təzyiqi altında yaradılmış Zaqafqaziya Respublikası daxili ziddiyyətlərin kəskinləşməsi nəticəsində dağıldı.

Zaqafqaziya Federativ Respublikasının süqutu Cənubi Qafqazda üç müstəqil dövlətin - Azərbaycan, Gürcüstan və Ermənistan respublikalarının yaranması ilə nəticələndi.

1918-ci il may ayının 27-də artıq keçmiş Zaqafqaziya Seyminin Azərbaycan fraksiyası yaranmış siyasi vəziyyəti müzakirə etmək üçün fəvqəladə iclas çağırdı. Uzun sürən müzakirələrdən sonra Müvəqqəti Milli Şura yaratmaq qərara alındı. Müvəqqəti Milli Şuranın sədri vəzifəsinə M.Ə.Rəsulzadə ("Müsavat" Partiyası MK-nın sədri), İcraiyyə Komitəsinin sədri vəzifəsinə isə F.X.Xoyski (bitərəf) seçildi.

Böyük Rusiya inqilabının cərəyanı ilə, dövlət vücudunun ayrı-ayrı hissələrə ayrılması təsirindən, Zaqafqaziyanın rus orduları tərəfindən tərkibinə mövcud bir vəziyyəti-siyasiyyə həsil oldu. Kəndli qüvvəyi-məxsusilərinə tərk olunan Zaqafqaziya millətləri müqəddəratlarının idarəsini bizzat kəndi əllərinə alaraq Zaqafqaziya Qoşma Xalq Cümhuriyyətini təsis etdilər. Vəqayi-siyasiyyənin inkişaf etməsi üzərinə gürcü milləti Zaqafqaziya Qoşma Xalq Cümhuriyyəti tərkibindən çıxıb da müstəqil Gürcü Xalq Cümhuriyyəti təsisini layiq bildi.

Beləliklə, Azərbaycan dövlətçiliyi tarixində ilk konstitusiya aktı - İstiqlal Aktının qəbulu ilə Azərbaycan dövlətçiliyi dünyada Xalq Cümhuriyyəti formasında elan olundu.

İstiqlal Aktının qəbul edildiyi Milli Şuranın elə həmin iclasında ilk Azərbaycan hökumətini təşkil etmək tapşırığı almış Fətəli xan Xoyski Müvəqqəti hökumətin tərkibini elan etdi: Nazirlər Şurasının sədri və Daxili işlər naziri - Fətəli xan Xoyski (bitərəf); Maliyyə naziri və Xalq maarifi naziri - Nəsim bəy

Yusifbəyli ("Müsavat"); Xarici işlər naziri - Məmməd Həsən Hacınski ("Müsavat"); Yollar naziri və Poçt-teleqraf naziri - Xudadat bəy Məlikaslanov (Müsəlman Sosialist Bloku); Ədliyyə naziri - Xəlil bəy Xasmməmmədov ("Müsavat"); Əkinçilik naziri - Əkbər Şeyxülislamov ("Hümmət"); Hərbi nazir - Xosrov-Paşa bəy Sultanov ("İttihad"); Ticarət və sənaye naziri - Məmməd-Yusif Cəfərov (bitərəf); dövlət nəzarəti naziri - Camo Hacınski (Müsəlman Sosialist Bloku). Elə həmin gün Nazirlər Şurasının sədri F. X. Xoyski bir sıra dövlətlərin xarici işlər nazirliklərinə müstəqil Azərbaycan Cümhuriyyətinin yaradılması haqqında radioqram göndərdi. Radioqramda hökumətin müvəqqəti yerləşdiyi şəhərin Yelizavetpol (Gəncə) olduğu göstərilirdi (3, 424).

1918-ci ilin yayında Azərbaycanda siyasi vəziyyət ölkədə ikihəkimliyi təmin edirdi. Belə ki, Azərbaycanın şərq hissəsi (Bakı quberniyası) Bakıda fəaliyyət göstərən Xalq Komissarları Sovetinin təsiri, qərb hissəsi isə (Yelizavetpol quberniyası) Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökumətinin hakimiyyəti altında idi.

1918-ci ilin yayında Azərbaycanın beynəlxalq vəziyyəti olduqca mürəkkəb idi. Burada Böyük Britaniya, Almaniya və RSFSR kimi üç böyük dövlətin siyasi və iqtisadi maraqları toqquşurdu. Onların hər biri Bakı neftinə yiyələnmək istəyir və bir-biri ilə rəqabət aparırdı. Davam edən Birinci Dünya müharibəsi şəraitində mübarizə obyektlərindən biri də Azərbaycan, o cümlədən onun ayrılmaz hissəsi olan neft Bakısı idi. Dünyanı yenidən bölüşdürmək istəyən böyük dövlətlər üçün həmçinin Xəzər dənizində öz hökmranlığını bərqərar etmək cəhdləri səciyyəvi idi.

Yaxın Şərqdə böyük hərbi qüvvəyə malik olan və Sovet Rusiyasına qarşı hərbi müdaxiləni başlayan İngiltərə Bakını onun əlindən almağa və Almaniyanı Bakıya yaxın qoymamağa çalışırdı. İngiltərənin Baş Naziri D.Lloyd Corc öz memuarlarında yazırdı ki, "Biz o vaxt əli qoynunda oturmamışdıq". Sonralar ingilislərin 1918-ci ildə Bakıdakı hərəkətlərindən yazan İngiltərənin "Tayms" qəzeti bu məsələni olduqca mühüm etiraf kimi yazmışdı: "Biz gəlmişdik ki, Bakının neft mədənlərini zəbt edək".

İngiltərə rəhbərliyi Bakını işğal etmək əməliyyatını həyata keçirməyi İranın Ənzəli limanında cəmlənmiş Britaniya hərbi dəstəsinin komandanı general Denstervillə tapşırırmışdı: Denstervill Bakıdakı eser, menşevik və daşnaklarla əlaqə yaratdı ki, şəhərin işğalı planını hazırlamaqda və həyata keçirməkdə onlardan kömək alsın.

Daşnak, menşevik və eserlər cəbhədə və cəbhə arxasında intizamsızlıq törətmək məqsədilə öz pozuculuq fəaliyyətlərini gücləndirir, şəhərdə vəziyyətin ağır olmasından, mövcud ərzaq böhranının kəskinləşməsindən istifadə edərək, ingilis ordusunun Bakıya dəvət edilməsi üçün geniş təbliğat aparırdılar. Onlar mətbuatda və mitinqlərdə çıxış edib kütlələri inandırırırdılar ki, ingilislər nəinki Bakını qoruyub saxlamağa kömək göstərəcək, həm də əhalini ərzaqla təmin edəcəklər. Əhalinin bir qismi bu təbliğatın təsiri altına düşürdü.

İyun ayında İngiltərə konsulu Mak-Donnelin fəal iştirakı ilə Bakıda

eserlər tərəfindən sui-qəsdə cəhd edildi, lakin o, uğursuzluqla nəticələndi.

Neft mənbələri olan regionların zəbt edilməsi o zaman yanacaq və digər neft məhsullarına kəskin ehtiyac duyan Almaniya hökumətinin də planlarında böyük yer tuturdu. General Lüdendorf belə hesab edirdi ki, Qafqazı ələ keçirməklə iqtisadi blokadanı yarmaq və Almaniyayı iqtisadi cəhətdən gücləndirmək, almanlarda qələbəyə inam oyatmaq mümkün olacaq. Lakin bunun üçün, onun açıqcasına etiraf etdiyi kimi, almanlara "Bakıya gəlib çıxmaq" lazım idi. Almaniyanın Qafqazı, o cümlədən Bakını ələ keçirmək cəhdlərinin ciddiliyi və ona böyük əhəmiyyət verildiyini Almaniya Baş Qərargahının 1918-ci ilin iyul ayında Belçikanın Spa şəhərində keçirilmiş məxfi müşavirəsi də aşkar şəkildə göstərirdi. Müşavirədə kayzer II Vilhelm, Hindenburg, Lüdendorf və digər generallar iştirak edirdilər.

Lüdendorfun çıxışında qeyd olunmuşdu ki, Almaniyanın strateji vəzifələrinin həlli üçün neft məsələsi fəvqəladə əhəmiyyət kəsb edir və buna görə də Bakını almaq lazımdır. Donanma idarəsinin stats-katibi onun Bakını almaq barədə fikrini dəstəkləyərək bildirmişdi ki, Almaniya donanmasının neftə olan tələbatı artır və sualtı müharibənin sonrakı gedişi onun ödənilməsindən asılıdır. Lakin ordusu Qərb cəbhələrində olan Almaniya Bakını öz hərbi qüvvələri ilə zəbt edə bilməzdi, o, bu işdə yalnız öz müttəfiqinə - qoşunları Qafqaz İslam Ordusu tərkibində Bakıya hücum edən Türkiyəyə ümid bəsləyə bilərdi. Lakin Almaniyanın bu hücumu münasibəti ikili və olduqca ziddiyyətli mahiyyət daşıyırdı: həm onu dəstəkləyir, həm də ondan ciddi ehtiyat edirdi. Almaniyanın hakim dairələrində Qafqaz İslam Ordusunun Bakını ala biləcəyinə inam yox idi, amma hərbi əməliyyatların gedişində neft mədənlərinin məhv edilə biləcəyindən də narahat olurdular. Bu məsələ Almaniyanın İstanbuldakı konsulunun 1918-ci il iyul ayının əvvəlində təqdim etdiyi hesabatında öz əksini tapmışdı. Hesabatda bolşeviklərin Bakını möhkəm mühafizə etdiyi göstərilir və onun alınmasının qeyri-mümkün olduğu ifadə edilirdi. Bu mülahizələrə əsaslanaraq, konsul Sovet Rusiyası ilə "Bakı məsələsi" üzrə danışıqlar aparmağı təklif edərək yazırdı: "Əgər biz bolşeviklərlə sazişə gələ bilsək, onda Bakının neft mədənləri və neft ehtiyatları bütövlükdə əlimizə salamat keçəcək. Əgər bunun əksinə olaraq, bolşeviklər şəhəri tərk etməyə məcbur olsalar, mədənləri yandıracqlar və onda nə biz, nə də türklər neft ehtiyatlarından istifadə edə bilməyəcəyik. Onlarsız isə Qafqaz dəmir yollarının istismarı tezliklə dayanacaq".

1918-ci ilin iyul ayında Mərkəz ölkələrinin və Cənubi Qafqaz respublikalarının qarşdakı konfransında iştirak etmək üçün İstanbula göndərilmiş Azərbaycan diplomatik nümayəndə heyəti belə mürəkkəb və ziddiyyətli beynəlxalq vəziyyət şəraitində işləməli oldu. Heyətin başçısı M.Ə.Rəsulzadə, üzvləri isə X.Xasmməmmədov və başqaları idi. Nümayəndə heyətinə konfransın digər iştirakçıları (Türkiyə, Almaniya, Avstriya-Macaristan, Bolqarıstan, Gürcüstan, Ermənistan və Dağlılar Respublikası) ilə siyasət, iqtisadiyyat, maliyyə məsələləri və hərbi problemlər barəsində danışıqlar aparmaq tapşırılmışdı.

Bundan başqa, nümayəndə heyəti üzvlərinə Türkiyə tərəfi ilə qapalı

danışıqlara getmək və mümkün ola bilən separat müqavilə bağlamaq üçün səlahiyyət verilmişdi.

Azərbaycan nümayəndə heyətinin başçısı M.Ə.Rəsulzadə özünü məharətli diplomat kimi göstərərək, həmin vaxt RSFSR, Almaniya və Türkiyə arasında Bakı neftindən istifadə etmə uğrunda gedən diplomatik dairələrdə "Bakı məsələsi" adlandırılan siyasi mübarizənin mərkəzində oldu. Azərbaycan hökumətinə ünvanladığı hesabatlarında o, yaranmış vəziyyətin dərin təhlilini verir və həyata keçirilməli konkret tədbirlər təklif edirdi. M.H.Hacınskiyə məktubunda o, qeyd edirdi: "Sizə məlumdur ki, neft haqqında məsələ Azərbaycandan çox Türkiyə-Almaniya məsələsidir".

Almaniyanın İstanbuldakı səfiri Bernsdorf, öz ölkəsinin hakim dairələrinin ehtiyatlandığını ifadə edərək, M.Ə.Rəsulzadədən Bakının bolşeviklər tərəfindən dağıdılması təhlükəsi haqqında məlumat verməsini xahiş etmişdi. İstanbul konfransının keçirilməsində Almaniya öz məqsədlərini güdürdü. Alman qoşunlarının Gürcüstanda yerləşən məhdud kontingenti Türkiyəyə müqavimət göstərmək və ya Bakını tutmaq üçün kifayət deyildi. Buna görə də Qafqaz siyasətində Almaniya yalnız diplomatik kanallardan istifadə etməyə çalışırdı. M.Ə.Rəsulzadə o günlərdə M.H.Hacınskiyə yazırdı ki, Almaniya və Türkiyə Bakı məsələsinə müxtəlif cür yanaşır. Neft mədənlərinin bolşeviklər tərəfindən dağıdılacağından ehtiyat edərək, almanlar onlarla razılığa gəlib neftin alınması haqqında saziş bağlamağa meyl göstərir. Daha sonra o, Türkiyə və Almaniya tərəfləri arasında Qafqaz haqqında məsələyə aid ziddiyyətlərin olduğunu da qeyd edirdi (4, 67).

İstanbuldan göndərdiyi digər məlumatında M.Ə.Rəsulzadə yazırdı ki, "neft məsələsində vasitəçilik edərək, türklər almanlardan istifadə etmək istəyir, halbuki almanlar belə sövdəyə razılıq vermir.

Bakı nefti uğrunda mübarizənin fəal iştirakçısı olan Sovet Rusiyası isə onu həm hərbi, həm də diplomatik yolla özəlidə saxlamağa çalışırdı.

V.İ.Leninin rəhbərlik etdiyi RSFSR hökuməti bölgəyə kifayət qədər qoşun göndərmək imkanı olmadığına görə məqsədlərinə diplomatik xarakterli tədbirlər vasitəsilə nail olmaq ümidində idi. O, bir tərəfdən, Almaniya və onun müttəfiqlərindən Brest müqaviləsinin şərtlərinə əməl olunmasını və Qafqaz İslam ordusunun Bakıya hücumunun dayandırılmasını tələb edir, digər tərəfdən isə Almaniya müəyyən iqtisadi güzəştlər etməyə, o cümlədən Bakıdan aldığı neftin bir hissəsini ona verməyə razı olduğunu bildirirdi.

Ümumi siyasətimiz ondan ibarətdir ki, biz almanları gürcü, erməni və Azərbaycan məsələlərinin Rusiyanın daxili işi olduqlarını rəsmən tanımağa məcbur etməliyik - qeydindən sonra bildirirdi ki, almanlar Bakının RSFSR-də qalması ilə razılaşaraq, onlara müəyyən qədər neft ayrılmasını istəyirlər və bu xahişi yerinə yetirmək olar.

Beləliklə, döyüşən Qafqaz İslam Ordusunun arxasında gizli sövdə aparan Almaniya və RSFSR Bakının taleyini həll etmək fikrində idilər. 1918-ci ilin yazı və yayında Azərbaycanın müxtəlif yerlərində, o cümlədən Şimali-Şərq

regionunda - Quba və Xaçmaz bölgələrində hərbi əməliyyatlar gedirdi. Könüllü azərbaycanlı dəstələri "Bakı-Petrovsk" dəmir yol xətti boyunca fəaliyyət göstərirdi. Korqanov etiraf etməyə məcbur olaraq demişdi ki, müsavətçilər onlara qarşı partizan müharibəsi aparır, dəmir yol aramsız dağıdılır.

Azərbaycanlıların könüllü dəstələri və Bakı XKS-nin qoşunları arasında Quba uğrunda gərgin döyüşlər gedirdi. Şəhər iki dəfə əldən-ələ keçmişdi. Əsasən erməni qulduru Hamazaspın başçılıq etdiyi daşnaklardan ibarət Sovet hökumət orqanları yerli əhaliyə amansız divan tutur, Hamazaspın cinayətkar daşnak dəstəsi Quba-Xaçmaz bölgəsində dəhşətli vəhşiliklər törədirdi.

Bu hadisələr barədə Azərbaycan Cümhuriyyəti hökumətinin yaratdığı fəvqəladə İstintaq Komissiyasının üzvü Novatskinin həmin komissiyaanın sədrinə "Quba və Quba qəzası kəndlərinin dağıdılması və adı çəkilmiş şəhər və kəndlərin sakinləri üzərində edilmiş zorakılıq haqqında" adlı məruzəsində təfərrüatı ilə məlumat verilmişdir.

Həmin sənəddə göstərilir ki, 1918-ci ilin aprel ayında, Bakı və Bakı quberniyası bolşeviklərin əlində olan zaman, onların nümayəndəsi David Gelovani 187 silahlı əsgərdən ibarət dəstə ilə Qubaya gəlir və özünü Quba qəza komissarı elan edərək, əhalidən dərhal sovetlərin hakimiyyətini tanımağı tələb edir. Qubalılar onun bu tələbini yerinə yetirməyə məcbur olurlar. Lakin bolşeviklərin bu hərəkəti cavabsız qalmadı və az müddətdən sonra ətraf kəndlərin əhalisi onlara qəfil hücum etdi. Özünü itirmiş Gelovani dəstəsi ilə şəhəri tərk etdi və buradakı bütün xristian əhalini də zor gücünə özü ilə apardı. Qəzəblənmiş əhali onları təqib edir və atəşə tuturdu. Atışma zamanı mülki əhalidən bir neçə adam öldürüldü.

1918-ci il mayın 1-də daşnak qulduru Hamazaspın başçılıq etdiyi və yalnız ermənilərdən ibarət olan cinayətkar dəstə şəhəri mühasirə edib atəşə tutmağa başladı. Şəhərin alınması müsəlman əhalinin kütləvi surətdə öldürülməsi və hər cür zorakılıqlara düçar edilməsi ilə müşayiət olunurdu. Ümumiyyətlə, iki minə qədər kişi, qadın və uşaq öldürüldü.

Hamazaspın dəstəsi Qubaya gəlib çatana qədər hərəkət etdiyi yol boyunca dəmir yolunun hər iki tərəfində yerləşmiş müsəlman kəndlərinə hücum edib onları yandırmış, darmadağın edib əmlakını talamış, nə qadın, nə də uşaqlara rəhm etmiş, qaçıb gizlənməyə macal tapmayan sakinləri yerindəcə öldürmüşdü. Bu hadisələr zamanı Quba qəzasında 122 kənd viran edilmişdi. Lakin cəbhənin ən mühüm hissəsi Kürdəmir istiqamətində idi. Bakı XKS-nin əsas qüvvələrinin Gəncə istiqamətində hücumu məhz buradan keçirdi. Azərbaycan hökumətinin hərbi qüvvələri sovet qoşunlarının hücumlarını dayandırmaq və müdafiə olunmaq üçün kifayət qədər deyildi. Belə şəraitdə kənardan hərbi kömək tələb olunurdu. M.Ə.Rəsulzadə yazırdı ki, o zaman yaranmış şəraitdə yalnız Türkiyəyə ümid qalırdı və bu qardaş millət Azərbaycanı düşmənlərin əlindən qoparıb almalı idi.

1918-ci il iyunun 4-də Osmanlı imperiyası ilə Azərbaycan Cümhuriyyəti arasında dostluq haqqında müqavilə imzalandı. Bu, Azərbaycan Xalq Cümhu-

riyyətinin hər hansı bir xarici dövlətlə bağladığı ilk müqavilə idi. Onun müqəddiməsində deyilirdi: "Bir tərəfdən, Osmanlı imperiyası və digər tərəfdən, suverenliyini elan etmiş Azərbaycan Cümhuriyyəti hökuməti öz ölkələri arasında siyasi, hüquqi, iqtisadi və intellektual əsasda səmimi dostluq münasibətlərinin təsbit edilməsi üzrə qarşılıqlı sazişə gəlir". Müqavilənin birinci maddəsi Osmanlı imperiyası və Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti arasında daimi sülh və möhkəm dostluğun yaradılacağını təsdiq edirdi. İkinci maddə Osmanlı imperiyası və Azərbaycan, Gürcüstan, Ermənistan arasında dövlət sərhəd xəttinin müəyyənləşdirilməsinə aid idi; burada, həmçinin Azərbaycan və Türkiyə arasında geniş dövlət sərhədi zolağı olması nəzərdə tutulurdu. Müqavilənin üçüncü maddəsinə əsasən, Azərbaycan, Gürcüstan və Ermənistan dərhal öz aralarında sərhədləri müəyyənləşdirən və həmin müqavilənin bir hissəsini təşkil edən protokollar imzalamalı və bu barədə Osmanlı hökumətinə məlumat verməli idilər,

Azərbaycan üçün həmin vaxt ən çox əhəmiyyəti olan dördüncü maddədə göstərilirdi ki, Osmanlı hökuməti, əgər zəruri olarsa, sülh və əmin-amanlığın möhkəmləndirilməsi, ölkənin təhlükəsizliyinin təmin edilməsi məqsədilə Azərbaycan Cümhuriyyətinə hərbi kömək göstərməyi öz üzərinə götürür (5, 79).

Müstəqil Azərbaycanın həyatında mühüm əhəmiyyətə malik olan bu müqavilə Azərbaycana Osmanlı hərbi qoşun hissələrinin göndərilməsinin mümkünliyünü də nəzərdə tuturdu. Nuru Paşa Müsəlman Korpusunun vəziyyəti ilə tanışlıqdan sonra Türkiyə qoşunlarının Baş komandanlığına göndərdiyi məktubunda bildirmişdi ki, Osmanlı qoşun hissələri Azərbaycana gəlməsə, burada genişlənən bolşevik təcavüzünün qarşısını almaq mümkün olmayacaq. Bu qoşun hissələrinin Azərbaycana göndərilməsi hüquqi cəhətdən məhz iyunun 4-də imzalanan həmin müqavilədə öz əksini tapdı. Müqaviləyə hərbi kömək haqqında maddənin salınması əslində o demək idi ki, Qarabağın dağlıq hissəsində azğınlıq edən erməni quldur dəstələri məhv ediləcək və xarici düşmənlərdən təmizlənmiş Bakıda əmin-amanlıq və təhlükəsizlik bərqərar olunacaq. Beləliklə, bir hissəsi bolşevik diktaturasının əlinə keçmiş öz torpaqları üzərində siyasi hakimiyyətini təsdiq və ərazi bütövlüyünü tam bərpa etməsi işində Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinə kömək etməkdən ibarət tarixi missiyanı Türkiyə öz öhdəsinə götürürdü.

Müqaviləni Azərbaycan tərəfindən Milli Şuranın sədri M.Ə.Rəsulzadə və Xarici işlər naziri M.H.Hacınski, Türkiyə tərəfindən isə xarici işlər naziri Xəlil bəy və Qafqaz cəbhəsinin Baş komandanı Vahid Paşa imzaladılar.

Batum konfransı son nəticə etibarilə Tiflis quberniyasının Axalkələk və Axalsix qəzalarını, Batum və Qars vilayətlərini, İrəvan quberniyasının 1 milyon 250 min nəfərlik əhalisinin böyük əksəriyyəti yerli müsəlmanlar olan Sürməli qəzasını özünə birləşdirən Türkiyənin xeyrinə başa çatdı. Batum müqaviləsinə əsasən, Türkiyə ordusunun hərbi kontingenti olan 5 və 15-ci diviziya Azərbaycan Cümhuriyyətinə köməyə göndərildi. Əvvəlcə, Türkiyə ordusunda ən yaxşı diviziyalardan sayılan 5-ci diviziya gəldi. Birinci Dünya

müharibəsi zamanı Dardaneli müdafiə etdiyinə görə o, "Çanaqqala diviziyası" adını almışdı. Vahib Paşa Nuru Paşaya göndərdiyi teleqramda xüsusilə qeyd etmişdi ki, ona ən yaxşı diviziyanı göndərmək lazımdır. Onun ardınca gəlmiş 15-ci diviziya da çox təcrübəli və ən döyüşkən hərbi hissələrdən ibarət idi, 1914-1915-ci illərdə Süveyş cəbhəsindəki döyüşlərdə fəal iştirak etmişdi.

Köməyə gələn Türkiyə qoşunları Gəncə quberniyasına iyun ayında daxil oldu. Başda Nuru Paşa olmaqla Qafqaz İslam ordusunun qərargahı Gəncə şəhərində yerləşdirildi.

Azərbaycan əhalisi müttəfiq Türkiyə qoşunlarını böyük sevinclə qarşılayır və onların gəlişini bayram edirdi. Yevlax və Gəncədə Nuru Paşaya duz-çörəklə ehtiram göstərir, M.Ə.Rəsulzadənin sözlərinə görə, onu hər yerdə göydən enmiş xilaskar mələk kimi alqışlayırdılar.

Birinci Dünya müharibəsi illərində Türkiyənin iqtisadiyyatı ağır vəziyyətdə idi. Onun neft və neft məhsullarına böyük ehtiyacı olduğu üçün Türkiyə hökuməti Bakı neft mədənlərinə çox maraq göstərirdi. Bakı azad edildikdən sonra buradakı Türkiyə qoşunları komandanlığının ilk sərəncamlarından biri onun bütün mədən işçilərinin dərhal işə çıxması haqqında əmri oldu. Türkiyə hökumətinin maliyyə müşaviri Həmid bəy M.Ə.Rəsulzadə ilə söhbətində mədənlərin satılması və icarəyə verilməsinə qadağa qoyan və əvvəllər baş vermiş bu cür sövdələri qüvvədən düşmüş elan edən qanun qəbul olunmasını təklif etdi. O, həm də bildirdi ki, tezliklə özü Bakıya gələcək.

Azərbaycan 1918-ci il sentyabrın 16-da Azərbaycan və Türkiyə hökumətləri arasında bağlanmış müqaviləyə əsasən, Türkiyə hökuməti adından fəaliyyət göstərən Kelcas Yolları Şirkəti İdarəsinə 2 milyon türk lirəsi həcmində müxtəlif mallar, o cümlədən ərzaq malları, Osmanlı Dəmir Yolları və Hərbi Limanlar İdarəsi ilə imzalanmış xüsusi müqavilənin şərtlərinə görə isə 1 milyon türk lirəsi məbləğində neft, pambıq, yun və s. məhsullar verməli idi.

Türkiyə komandanlığı tərəfindən neft məhsullarının daşınması üçün Bakı-Batım ağ neft kəmərinin təmiri üçün tədbirlər görülürdü. Eyni zamanda, Batımdan keçməklə Bakıdan Türkiyə və Almaniya üçün gündə ən azı 23 neft sisternindən ibarət yük qatarları yola salınmağa başlandı.

Mudros müqaviləsinin şərtlərinə əsasən Azərbaycan ərazisi ingilis qoşunlarının işğal zonasına daxil edilmişdi. İngilis komandanlığının buradakı dövlətin müstəqilliyi ideyasına necə yanaşacağı aydın deyildi. Azərbaycanın müstəqil dövlət taleyi üçün ciddi narahat olan siyasi liderləri bunun nəminə bütün mümkün vasitələrdən istifadə edərək bir sıra diplomatik tədbirlər həyata keçirdilər.

Noyabr ayının 10-da Baş nazir F.X.Xoyski və Xarici işlər naziri vəzifəsini icra edən Adil Ziyadxan Birinci Dünya müharibəsinin son mərhələsində həlledici dövlətə çevrilmiş ABŞ-ın prezidenti Vudro Vilsona teleqramla müraciət edərək, ondan Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin müstəqilliyinin dünya dövlətləri tərəfindən tanınması üçün kömək göstərməsini xahiş etdilər. Teleqramda deyilirdi: "Avropanın böyük dövlətlərinə müraciət etməzdən əvvəl,

Azərbaycan xalqı və hökuməti əzilən kiçik xalqların müdafiəçisi kimi Sizin humanist şəxsiyyətinizə müraciət edib yardım almağa və tanınmağa ümid bəsləyir".

Ə.M.Topçubaşov hələ o zaman - oktyabr ayının 31-də Baş Nazir F.X.Xoyskiyə İstanbuldan yazdığı məktubda Rəşt və Ənzəlidə olan ingilislərlə təcili surətdə danışıqlar aparılmasını məsləhət görürdü. Buna görə də 1918-ci il noyabrın əvvəllərində N.Yusifbəyli, Ə.Ağayev və M.Rəfiyevdən ibarət nümayəndə heyəti Böyük Britaniyanın Şimali İran ordusunun komandanlığı ilə görüşmək üçün Ənzəliyə yola düşdü.

İngilis komandanlığı danışıqların əvvəlində Azərbaycan hökuməti ilə hesablaşmadı. Buna görə də ingilis ordusunun komandanı general Tomsona Azərbaycan Respublikasının hüduddlarına daxil olmazdan əvvəl onun müstəqilliyini tanımaq təklif olunanda o, "Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti adı altında bizə yalnız xalq kütlələri içərisində heç bir dayağı olmayan türklərin intriqaaları ilə yaradılmış hökumət məlumdur" deyərək diplomatik bəhanə tapıb təklifi qəbul etməkdən qəti surətdə yayındı.

Danışıqların sonunda Tomson bəyanat verərək elan etdi ki, noyabrın 17-də səhər saat 10-dək Bakı həm Türkiyə, həm də Azərbaycan qoşunlarından təmizlənməlidir. Bəyanatda Bakı və onun neft mədənlərinin ingilislərin nəzarətinə keçməsi, ölkənin qalan hissəsinin Azərbaycan hökuməti və ordusunun nəzarətində qalması nəzərdə tutulur, eyni zamanda deyilirdi ki, Azərbaycan rəsmi surətdə tanınmır, lakin İngiltərə, Fransa və ABŞ nümayəndələri Azərbaycan hökuməti ilə de-fakto əlaqə yaradacaqlar, V.M.Tomson Bakının general-qubernatoru olacaq, şəhər polisində ingilis zabiti rəhbərlik edəcək, L.Biçeraxov və onun dəstələri Britaniya ordusu ilə birlikdə Bakıya daxil olacaq və nəhayət, silahlı ermənilər şəhərə buraxılmayacaqlar.

Azərbaycan nümayəndələri ingilis hərbi komandanlığının bu planları haqqında Bakıya Nazirlər Şurasının sədrinə teleqrafla məlumat verdilər.

Bu zaman F.X.Xoyski əsil diplomat məharəti nümayiş etdirdi, 1918-ci il noyabrın 16-da V.M.Tomsona məktubla müraciət edərək, ingilis qoşunlarının Bakıya girməsinin Azərbaycanın Dövlət müstəqilliyi və ərazi bütövlüyünə xələl gətirməyəcəyinə ümidvar olduğunu bildirdi.

Özünü şəhərin hərbi qubernatoru elan etmiş general Tomsonun başçılığı ilə hindli əsgərlərdən ibarət İngiltərə qoşunları 1918-ci il noyabrın 17-də Bakıya daxil oldu. Polkovnik F.P.Kokkerel Bakıda müttəfiq dövlətlərin polis komissarı təyin edildi. Bakıdakı ingilis qoşunlarının canlı qüvvəsi təxminən min nəfər əsgərdən ibarət idi. Rəsmi qəbul mərasimində daxili işlər naziri B.X.Cavanşir, xarici işlər nazirini əvəz edən A.X.Ziyadxan, müxtəlif milli təşkilatlardan nümayəndələr iştirak edirdilər.

Elə həmin gün Bakıya daxil olan L.Biçeraxov ordusunu şəhərin xristian əhalisi böyük rəğbətlə qarşıladı. Böyük əksəriyyətini ermənilər təşkil edən bu ordu Bakıya daxil olan kimi Azərbaycanın dövlət rəmzlərini təhqir edir, milli hökumətin tezliklə dağılacağı barədə şayiələr yayırdılar. Bakıdakı rus və er-

məni milli şuraları L.Biçeraxovun gəlişi ilə belə bir qərar çıxardılar ki, guya "heç bir Azərbaycan yoxdur, yalnız Rusiya vardır. Azərbaycan hakimiyyəti devrilməli və o, Biçeraxovun başçılıq etdiyi Xəzəryanı hökumətlə əvəz ediləməlidir".

Qoşunlar Bakıya daxil olan zaman çox xoşagəlməz bir hadisə baş vermiş, general Tomson limanda Azərbaycan Cümhuriyyəti bayrağının İngiltərə, ABŞ, Fransa, İtaliya bayraqları ilə yanaşı asıldığını görərək, onu dərhal götürmək əmrini vermişdi.

İngilis komandanlığı Bakıda hərbi vəziyyət elan etməklə, əslində şəhərdə və Bakı quberniyasında inzibati hakimiyyəti ələ keçirib, bütün məhkəmə və icra orqanlarını general Tomsonun ixtiyarına verdi (6, 126).

Bundan sonra onlar şəhərin iqtisadi həyatına təsirlərini gücləndirməyə başladılar. Belə ki, 1918-ci il noyabr ayının 29-dan Xəzər Donanmasının bütün ticarət gəmiləri də ingilis komandanlığının sərəncamına keçdi. Ticarət donanmasını idarə etmək üçün başda mayor Braun olmaqla "İngiltərə Dəniz Nəqliyyatı" şirkəti təsis olundu. Bununla da ingilislər "vahid, bölünməz Rusiya"nın bərpası işində Denikin ordusuna kömək etmək məqsədilə bütün Xəzər dənizinə nəzarət etməyə başladılar.

Mudros sülhünün şərtlərinə görə, ingilislər Batumu da tutdular və Zaqafqaziya Dəmir Yolunu öz nəzarəti altına gətirdilər. Beləliklə, Qara dənizdən Xəzər dənizinə qədər mühüm strateji əməliyyat meydanı onların əlinə keçdi.

Bununla əlaqədar olaraq Böyük Britaniyanın o zamankı hərbi dəniz naziri Uinstn Çörçill yazırdı: "Britaniya qoşunları Batuma çıxarıldı və çox sürətlə Qara dənizdən Xəzər dənizinə qədər, başqa sözlə, Bakıya qədər Qafqaz dəmir yolunu tutdu. Onlar tezliklə Xəzər dənizində üstünlüklərini təmin edən donanma yaratdılar. Britaniya qoşunları dünyanın ən böyük strateji yollarından birinə sahib oldu".

Neft sənayesini də nəzarətdə saxlamağa çalışan ingilislər bu məqsədlərinə nail olmaq üçün tezliklə Britaniya Neft İdarəsini təsis etdilər. Britaniya "Bibiheybət" neft şirkətinin sədri Herbert Alen 1918-ci ilin dekabr ayında Londonda bildirdi ki, "Britaniyanın rəhbərliyi altında lazımi sürətdə təşkil olunmuş və gen-bol maliyyələşdirilən Rusiya neft sənayesi Britaniya imperiyası üçün dəyərli gəlir mənbəyi ola bilər". Doqquz ay ərzində—1918-ci ilin dekabrından 1919-cu ilin avqustuna qədər ingilislər Bakıdan 113,5 milyon manatlıq, 30 milyon puda qədər neft aparmışdılar. Onların sərəncamı ilə Bakıdan daşınıb çıxarılan bütün neft məhsullarına heç bir aksiz rüsumları qoyulmur və bütün yüklər yubandırılmadan buraxılırdı. Tomson Azərbaycan Cümhuriyyəti dəmir yolu işçilərinə ingilis zabitlərinin yükünü və qatarda gedən zaman sənədlərini yoxlamağı qadağan etmişdi. İngilislərin özbaşınalığı o yerə çatmışdı ki, hətta əllərində saxlayıb istədikləri kimi sərəncam verdikləri Bakı ticarət limanını maliyyələşdirməyi Azərbaycan hökumətinin öhdəsinə vermişdilər.

Bu dövrdə ingilislər mülki idarəetmə sahələrinə də müdaxilə edirdilər. Onlar pul əsginaslarının buraxılışını öz nəzarətlərinə almış, əhalinin ərzaqla

təminatı sistemini yenidən qurmuş, neft hasilatı və dəmiryol sahələrində mövcud əmək münafişələrini özləri həll etmək üçün Əmək İdarəsi yaratmışdılar. İngilis komandanlığının əmri ilə Azərbaycanın Hərbi Nazirliyi Gəncəyə köçürülmüşdü. Onun yerli hakimiyyət orqanlarının, hətta cari işlərinə də müdaxilə etməsi müşahidə olunurdu. Bütün bunlar milli hökumətin üzləşdiyi ağır vəziyyəti daha da çətinləşdirirdi. Lakin tezliklə hamıya aydın oldu ki, general Tomsonun həyata keçirdiyi tədbirlərdən yaranmış ümitsizlik təəssüratı müvəqqətidir və Azərbaycan xalqı müstəqillik yolunu seçməkdə yanılmamışdır. Bakıda mövqeyini möhkəmləndirib vəziyyəti nəzarətə alan general-qubernator Tomson ölkədəki ictimai-siyasi reallıqlarla yaxından tanışlıqdan bir neçə gün sonra bildirdi ki, F.X.Xoyskinin hökuməti ölkədə fəaliyyət göstərən yeganə mülki hakimiyyət olaraq qalır. İngilislər Azərbaycan Cümhuriyyətinin Baş nazirini "Bakıda ən bacarıqlı adamlardan biri" adlandırırdılar.

Beləliklə, general Tomsonun Azərbaycan hökumətini təqdir edən mövqeyi düşmən qüvvələrin "vahid və bölünməz Rusiya"nın bərpa olunmasına bəslədiyi ümidi puça çıxartdı, müttəfiq qoşunlarının Bakıya daxil olması ilə yaranmış dövlət müstəqilliyini təhdid edən təhlükəli vəziyyət Azərbaycan Cümhuriyyəti rəhbərlərinin söyləri nəticəsində aradan qaldırıldı. Eyni zamanda Azərbaycanın demokrat liderləri uzaqgörən siyasət yeritmələri sayəsində müttəfiq qoşunları komandanlığı tərəfindən de-fakto real hakim qüvvə kimi tanına bildilər (7, 61).

Müstəqilliyini elan etmiş gənc Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti xarici siyasət məsələlərinə xüsusi diqqət yetirirdi. İstiqlaliyyətin qorunub saxlanması daxildən daha çox, xarici amillərlə də bağlı idi. Milliyyətindən və dini etiqadından asılı olmayaraq qonşu dövlətlərlə mehriban münasibətlər Azərbaycan diplomatiyasının apancı istiqaməti olub, onun çıxış nöqtəsini təşkil edirdi.

Azərbaycan diplomatiyasının ilk addımı 1918-ci il mayın sonunda respublikanın suverenliyinin elan edilməsi haqqında xarici dövlətlərə (ABŞ, Fransa, İngiltərə, Sovet Rusiyası, Türkiyə, Almaniya, İtaliya və s.) rəsmi məlumat verilməsi oldu. Azərbaycanın istiqlaliyyəti de-fakto tanındıqdan sonra "Antanta" ölkələri Azərbaycana və Gürcüstana hərbi yardım edəcəklərinə söz verdilər. Belçika, İsveçrə, Hollandiya, Finlandiya Bakıda konsulluqlarını, İtaliya isə diplomatik nümayəndəliyini açmışdı. 1920-ci ilin əvvəlində Bakıda Polşa konsulluğu fəaliyyətə başladı.

Bütün bunlara baxmayaraq respublikada ictimai-siyasi vəziyyət getdikcə mürəkkəbləşirdi. Ölkə iqtisadi və siyasi böhran girdabında idi. Mudros barışığından sonra Azərbaycan qardaş Türkiyənin yardımından məhrum olmuşdu.

RSFSR xalq xarici işlər komissarı G.V.Çiçerin 1920-ci il yanvarın 2-də Azərbaycana nota göndərərək Denikinə qarşı müharibəyə qoşulmağı tələb etdi. Azərbaycan hökumətinin xarici işlər naziri F.Xoyski yanvarın 14-də cavab notası göndərərək bildirdi ki, vətəndaş müharibəsi Rusiyanın daxili işidir.

Yanvarın 19-da "Antanta"-nın Azərbaycana ordu ilə yox, yalnız silah və hərbi sursatla yardım etmək haqqında qərarı ilə bağlı məlumat əldə edən Ru-

siya Azərbaycana diplomatik təzyiqi artırdı. Yanvarın 23-də G.V.Çiçerin Azərbaycana ikinci nota göndərdi. Notada Azərbaycan hökumətinin Rusiyanın daxili işlərinə qarışmamaq mövqeyi Denikinlə mübarizədən imtina kimi qiymətləndirilirdi.

F.Xoyski notaya yenə öz cavabında bildirdi ki, Sovet Rusiyası ilə Azərbaycan Cümhuriyyəti arasında bütün məsələlər yalnız Azərbaycanın dövlət müstəqilliyinin Sovet Rusiyası tərəfindən tanınmasından sonra həll edilə bilər. 1920-ci ilin martınadək göndərilən notalar respublikaya qarşı hazırlanan müdaxiləni pərdələmək məqsədi güdürdü. Sovet Rusiyası Azərbaycana birbaşa hərbi müdaxilə etməyə cəsarət etmirdi. Buna görə də o, Azərbaycanın daxilində “beşinci kolon”un yaradılmasına diqqəti artırdı. Bu məqsədlə Azərbaycan K(b)P-nin yaradılması qərara alındı.

1920-ci il fevralın 11-12-də Bakıda RK(b)P Bakı Komitəsinin, “Hümmət” və “Ədalət” təşkilatlarının birinci qurultayı keçirildi və kommunist təşkilatlarının Azərbaycan K(b)P adı altında birləşməsi barədə qərar qəbul olundu. AK(b)P əslində Azərbaycanın müstəqilliyinə qarşı təxribat işi aparmaq üçün Rusiyanın siyasətinin daşıyıcısı oldu.

Aprel işğalı ərəfəsində Azərbaycanda hökumət böhranı baş verdi. Partiyalararası çəkişmələr böhranı daha da dərinləşdirdi. Çəkişmələrin bir qütbündə müstəqilliyi qoruyub-saxlamağa çalışan Müsavat Partiyası, digər qütbündə kommunistlərlə birgə dövlət çevrilişi etməyə tərəfdar olan ittihadçılar dururdu.

Sovet Rusiyasına qarşı sərt xəttin tərəfdarları olan xarici işlər naziri F.Xoyski ilə güzəşt tərəfdarı olan daxili işlər naziri M. Hacinski arasındakı çəkişmələr bu gərginliyi daha da artırırdı. Partiyalararası çəkişmələrin güclənməsi və parlamentdə sosialist fraksiyasının pozuculuq fəaliyyəti nəticəsində 1920-ci ilin martın 30-da N.Yusifbəylinin başçılıq etdiyi beşinci hökumət kabineti istehfa verdi. Yeni hökumət yaratmaq M.Hacinskiyə tapşırıldı. Lakin onun kommunistlərlə danışıq apararaq yeni hökumətin yaradılmasını ləngitməsi Azərbaycanda hökumət böhranını daha da dərinləşdirdi və son həddə çatdırdı. Sovet Rusiyası milli hökuməti devirmək üçün diplomatik təzyiqlərlə yanaşı bolşeviklərdən, ermənilərdən və türk amilindən də istifadə edirdi.

A.İ.Mikoyan Bakı bolşevikləri adından XI Qırmızı ordunu Azərbaycana dəvət etdi. Aprelin 25-dən 26-a keçən gecə Levandovskinin başçılığı ilə XI Qırmızı ordu hissələri Azərbaycanın dövlət sərhədini keçdi. 2 saatlıq döyüşdə Azərbaycan hərbiçiləri məğlub edildi. XI Qırmızı ordunun sərhədi keçməsi hökumətdə çəşqınlıq yaratdı.

Aprelin 27-də saat 12-də AK(b)P MK və RK(b)P Qafqaz Diyar Komitəsinin Bakı bürosu hakimiyyətin bolşeviklərə təhvil verilməsi haqqında parlamentə ultimatum verdi. Həmin gün axşam saat 11-də Azərbaycan parlamentinin son iclası keçirildi. M.Ə.Rəsulzadə, Ş. Rüstəmbəyli və b. kəskin etirazına baxmayaraq nahaq qan tökülməsinin qarşısını almaq məqsədilə bir sıra şərtlər daxilində hakimiyyətin Azərbaycan bolşeviklərinə verilməsi haqqında qərar qəbul edildi. Lakin XI Qırmızı ordunun Bakıya daxil olması ilə Milli hökumə-

tin varlığına son qoyuldu. Azərbaycan yenidən Rusiya tərəfindən işğal edildi.

Çox qısa, cəmi 23 ay yaşasa da, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti azadlıq hərəkatı tarixində dərin iz buraxdı. Milliyyətindən, cinsindən, siyasi və dini mənsubiyyətindən asılı olmayaraq bütün vətəndaşlara bərabər hüquqlar verilməsi, ana dilimizin dövlət dili elan edilməsi, dövlətçilik atributlarının qəbul edilməsi və s. Azərbaycanın gələcək müstəqilliyi üçün möhkəm zəmin yaratdı.

Osmanlı imperatorluğu dövründən bu günə qədər Qafqaz bölgəsi həmişə Türkiyənin maraqları daxilində yer alıb. Buna görə də Türkiyə bu bölgə uğrunda gedən tarixi rəqabət və mübarizənin aktiv tərəflərindən olub. Sovet İttifaqı dövründə Qafqaz respublikaları müstəqil deyildi və Türkiyə ilə bu respublikalar arasında birbaşa siyasi, iqtisadi və hətta mədəni əlaqələr yox idi. Sovet İttifaqı dağılandan sonra Türkiyə yeni yaranan müstəqil dövlətlərlə diplomatik münasibətlərin qurulması istiqamətində intensiv fəaliyyətə başladı. Bu ölkələr arasında yalnız Ermənistan istisna təşkil edirdi. Belə ki, Ermənistanın tarix boyu nümayiş etdirdiyi düşmən mövqeyə və anti-türk təbliğatına baxmayaraq, Türkiyə digər Cənubi Qafqaz ölkələri kimi onunla da eyni səviyyədə diplomatik və siyasi əlaqələr qurmaq iradəsini sərgiləyib və Ermənistanın müstəqilliyini tanıyıb. Lakin Ermənistan dövləti özünün iddiaları ilə bölgədə destruktiv ünsür kimi tanınıb. Azərbaycan torpaqlarını işğal edən, Türkiyəyə qarşı ərazi iddiaları irəli sürən, Gürcüstandakı erməni azlığından təhdid kimi istifadə edən Ermənistan dörd qonşusundan üçü ilə münasibətlərini pozub, buna görə də bölgədəki bir çox əməkdaşlıq layihəsindən kənarda qalaraq özü-özünü təcrid edib.

Türkiyənin Azərbaycan və Gürcüstanla bağlı siyasəti isə həmişə dostluq, mehriban qonşuluq və əməkdaşlıq çərçivəsində inkişaf etdirilib. Xüsusilə keçən əsrin 90-cı illərində Türkiyə müxtəlif beynəlxalq platformalarda həm Azərbaycanın, həm də Gürcüstanın problemlərinin həllinə yaxından köməklik göstərüb. Eyni zamanda Ankara Azərbaycanın, Xəzər dənizinin təbii enerji ehtiyatlarının Avropaya nəql edilməsində vacib rol oynayıb. Bütün bu illər ərzində Türkiyə Azərbaycan və Gürcüstanın silahlı qüvvələrinin modernləşməsinə yaxından yardım göstərüb və bu proses indi də davam etdirilir (8, 385).

Gürcüstan və Azərbaycan Qərb yönümlü siyasət yürütdüyü halda, Ermənistan özünü balanslı siyasət yürüdən bir dövlət kimi göstərməyə çalışıb. Qeyd edək ki, Avropanın siyasi və hərbi strukturları özlərinin Cənubi Qafqaz siyasətində hər üç dövlətə təxminən eyni imkan və fürsəti yaradıb. Bu gün hər üç Cənubi Qafqaz respublikası – Azərbaycan, Gürcüstan və Ermənistan Avropanın bir çox təşkilat və proqramında yer alır.

Geostrateji baxımdan Cənubi Qafqaz İngiltərə üçün böyük əhəmiyyətə malik idi. Xüsusilə Azərbaycan, onun iri sənaye-maliyyə mərkəzi olan Bakı üzərində nəzarətin ələ keçirilməsi və Xəzər limanının zəbt olunması cəhdləri ingilis siyasətinin ənənəvi və prioritet istiqamətlərindən idi, eyni zamanda onun ümumilikdə Avrasiya ilə bağlı əsas geosiyasi konsepsiyasına uyğun gəlirdi. "Erməni məsələsi"nin ortaya çıxmasında və millətlərarası problemə çevril-

məsində başlıca rol oynayan dövlətlərdən biri məhz İngiltərə olmuşdur. Bu məsələ beynəlxalq rəqabətdə maraqları toqquşan iki böyük dövlətin – Rusiya ilə İngiltərənin təhrikləri nəticəsində ortaya çıxmışdır. Lakin problemin kökü Rusiya tərəfindən ermənilərin tarixi Azərbaycan torpaqlarına köçürüldüyü və nəticədə “Erməni vilayəti”nin qurulduğu tarixə, yəni XIX əsrin əvvəllərinə qədər uzanır. Ermənilərin köçürülməsi siyasəti Rusiyanın gələcəyə hesablanmış məqsədyönlü planının əsas tərkib hissəsi idi. Əvvəla, Rusiya Azərbaycan torpaqlarına erməniləri köçürərək burada uzunmüddətli hakimiyyət qurmaq niyyətində idi; İkincisi, bu siyasət nəticəsində Qacarlara və Osmanlılara qarşı güclü sədd yaradaraq iqtisadi, hərbi və siyasi imkanlar qazanmış oldu; Üçüncüsü, Rusiya “erməni kartı”ndan yararlanaraq gələcəkdə Osmanlı dövlətini parçalamaq, Şərqi Anadoluda yaşayan erməniləri müstəqillik və “Böyük Ermənistan” vədləri ilə qızıqdırmaq, onları öz himayəsi altında birləşdirməyə sövq edərək Osmanlı ərazilərinə yiyələnmək arzusunda idi.

Rusiyanın Yaxın Şərqdə güclənmək, isti dənizlərə enmək strategiyası öz növbəsində İngiltərənin ənənəvi siyasətinə zidd idi, nəticədə “erməni məsələsi” millətlərarası bir problemə çevrildi. İngiltərənin müdaxiləsi nəticəsində məsələsi Rusiyanın tam inhisarından çıxarıldı və ingilislərin planları daxilində aktuallaşmağa başladı. Onlar Osmanlı torpaqlarına, Yaxın Şərqə, Asiyaya yönəlik ekspansionist siyasətində ermənilərdən əsas vasitə kimi istifadə etmişdir. Bu məsələyə keçməzdən əvvəl ingilislərlə ermənilər arasındakı münasibətlərin tarixinə nəzər salmalıyıq:

Hər iki millət arasındakı münasibətlərin kökü orta əsrlərə qədər gedib çıxır. Bəzi mənbələrdə ermənilərin VII əsrdə İngiltərədə mövcud olduqları göstərilir. Bu dövrdə ermənilər Ərəb-İslam dövlətinin genişlənməsi nəticəsində Avropaya gəlmiş, az bir hissəsi də İngiltərədə məskunlaşmışdır. Orta əsrlərdə başlayan əlaqələr daha çox dini və ticarət səviyyəsində inkişaf etmişdir. Türk tədqiqatçıları Sədat Laçınər və Ehsan Bal bəzi erməni mənbələrinin “ermənilərin türk işğalından qaçaraq İngiltərəyə sığınmış olduqları, hətta türklər əleyhinə Avropada təbliğatlar apardığıları, hər iki xalq arasındakı münasibətlərin isbatı olaraq ingilis kralı III Henri ilə Hetum arasındakı məktublaşmalar” barədə verdikləri məlumatları müqayisəli şəkildə təhlil edərək göstərirlər ki, istər xaçlı səfərləri əsnasında, istərsə də sonrakı dövrlərdə ermənilərin İngiltərə və Avropanın digər xristian ölkələrində dəstək axtarışları ermənilərin yaşadığıları ərazilərdəki xalqlara qarşı kənar güclərdən yardım umduğunu ortaya qoyur.

Daha sonrakı dövrlərdə ermənilər İngiltərənin xarici siyasətinin önəmli bir parçasına çevrildilər. Bu, hər şeydən əvvəl ingilislərlə təmas vəziyyətində olan bir çox erməni tacirlərinin Şərq dillərini: osmanlıca, farsca, hindcə və s. bilmələrindən irəli gəlirdi. Bununla birlikdə onların xristian olmaları da ermənilərə böyük üstünlük qazandırmışdır. XVII əsrdə erməni tacirlərinin xidmətləri nəzərə alınaraq onlar Kraliyyət Fərmanı ilə mükafatlandırılmış və İngiltərənin azad vətəndaşları statusuna layiq görülmüşdülər. Ticarətdəki bu uğurlar ingilislərin ermənilərə olan rəğbətini daha da artırmış və bu rəğbət

özünü siyasətdə də göstərmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. XX əsr Azərbaycan tarixi, II cild. Bakı: Təhsil, 2009, 560 s.
2. Sadıqov C., Nağıyev H. Azərbaycan tarixi/ Bakı: MBM, 2005, 95 s.
3. Azərbaycan tarixi (7 cildə), V cild. Bakı: Elm, 2001, 630 s.
4. Мильман А. Политический строй Азербайджана в начале XX века. Баку, 1966, 298 s.
5. Nəсібzadə N. Azərbaycan Demokratik Respublikası. Bakı, 1990, 238 s.
6. Həsənlı C. Azərbaycan beynəlxalq münasibətlər sistemində (1918-20). Bakı, 1993, 664 s.
7. Nəсібzadə N. Azərbaycan xarici siyasəti/ Bakı, 1996, 304 s.,
8. Məmmədov F.N. Azərbaycan tarixi. Bakı: Elm və Təhsil, 2011, 476 s.

ЮЖНО-КАВКАЗСКАЯ ПОЛИТИКА КРУПНЫХ ДЕРЖАВ (1918-1920 гг.)

Э.Дж.САДЫГОВ

РЕЗЮМЕ

Вышедший из состава России в 1918-20 годах Южный Кавказ как и другие территории был в интересах крупных государств. Геостратегически Южный Кавказ имел большое значение для Англии. Особенным приоритетным направлением был Азербайджан, в частности, попытки взять надзор через промышленно-экономический центр Баку и захватить порт Хазар, в то же время он подходил геополитической концепции связанной с Евразией. Англия была одна из основных государств сыгравший большую роль в возникновении «Армянского вопроса» и межнациональной проблемы. Эта задача возникла как результат инициативы двух крупных государств - России и Англии у которых состыковывались интересы в международном конфликте. Однако корень проблемы тянется вплоть до начала XIX века времён переселения армян на территорию земель исторического Азербайджана и как результат появления «Армянской области». Политика переселения армян являлась продуманным на будущее целенаправленным планам России. Во-первых, переселив армян на территорию Азербайджана преследовала цели создать здесь долгосрочную власть, во вторых за счет этой политики создать сильную оборону против Гачаров, Оманов и, таким образом, запалучило военно-политические возможности. В-третьих, Россия воспользовалась «Армянской картой», планировала в будущем разрушить Османское государство, подтолкнуть живущих на северном Анадолу армян обещаниями об армянской независимости и «Большой Армении», тем самым за счёт их воссоединения под собственным опекуном желало заполнить Османские и азербайджанские земли.

Ключевые слова: Южный Кавказ, Азербайджан, Армения, крупные государства, внешняя политика, XX век, территориальный конфликт

SOUTHERN CAUCASIAN POLICY OF GREAT STATES (1918-1920)

E.J.SADIGOV

SUMMARY

The Southern Caucasus, which emerged from Russia in 1918-1920 years was in the interests of large states like other territories. Geostrategically the southern Caucasus was of great importance for England. To take over Azerbaijan in particular, and its industrial and economic center, Baku, and seize the prod of Khazar were the traditional and prior interests of the English policy. At the same time, it approached the geopolitical concept associated with Eurasia, England was one of the main states that played a big role in the emergence of the “the Armenian issue” and this problem arose as a result of the initiative of two large states, England and Russia. However, the root of the problem dragged on until the beginning of the 20th century, the time of the resettlement of Armenians in the territory of the historical lands of Azerbaijan and as a result, the emergence of the “Armenian region”, the policy of resettlement of Armenians was carefully planned by Russia. First the relocation of Armenians in Azerbaijan was aimed at creating a long-term power here, secondly, at creating a strong defiance against the Gajars and the Ottomans and thus gaining military and political opportunities. Third, using the “Armenian card” was planned to destroy the Ottomans state in the future. Pushing the Armenians living in Northern Anatolia with promises of Armenian independence and “Greater Armenia”, and by reuniting them under their own guardianship, they wanted to get the Ottoman and Azerbaijani lands.

Key words: South Caucasus, Azerbaijan, Armenia, large states, external policy, XX century, territorial conflict

УДК 94(479.24)

**СЕЛЬСКОЕ ХОЗЯЙСТВО СЕФЕВИДСКОГО ГОСУДАРСТВА
В РАБОТАХ РУССКИХ АВТОРОВ (XVI-XVII вв.)****А.Б.БАХШАЛИЕВ, Р.Ю.МАМЕДОВ***Сумгаитский Государственный Университет*
sdu.adil@gmail.com, mamedov-Rafael@mail.ru

В статье отмечается, что сельское хозяйство как и прежде занимало основное место в экономике страны. В стране выращивание сельскохозяйственных культур, в частности, зерновых, садоводство, виноградарство являлось основным занятием земледельческого населения, что в рассматриваемые годы в Сефевидах выращивались почти все виды сельскохозяйственных культур. В земледелии довольно значительную роль играло искусственное орошение. Так же указывается на развитие скотоводства. Значительное количество населения вело кочевой образ жизни, роль кочевников в социально-экономической жизни страны было так же значительно, как и тремя, четырьмя столетиями раньше.

Ключевые слова: община, мюльк, барщина, кочевники, путешественники

Проблемы сельского хозяйства всегда оставались объектом пристального внимания русских и особенно советских историков. Феодальные отношения этого периода представляли мало своеобразия по сравнению с XIII-XV вв. Новым важным моментом было политическое объединение страны в рамках Сефевидского государства, в связи с этим известный рост государственных земель и возрождение централистской тенденции в конце XVI в.

В их исследовании подчеркиваются, что под воздействием роста товарно-денежных отношений имело место нарушение замкнутости натурального хозяйства, укрепление связи с рынком, перестройка феодального хозяйства: отмечается, что крупные феодалы стали заводить собственное хозяйство, что не имело места в более ранний период. Крупные феодалы-землевладельцы старались приспособиться к новым условиям; образование крупных имений на основе концентрации значительной земельной собственности в руках монастырей, применение в них почти дарового крестьянского труда – все это делало возможным организацию хозяйства с учетом потребностей рынка. В их хозяйствах развивалось производство высокоурожайных культур, здесь же была развита промышленность кустарно-ремесленного характера, налажена переработка сель-

скохозяйственных продуктов, которые потреблялись отчасти внутри хозяйства, но значительная доля их поступала как на внутренний, так и на внешний рынок, о чем свидетельствуют многочисленные сведения в исторических источниках (1; 2; 3).

В то же время в стране в XVII в. еще сохранялись незакрепощенные крестьянские общины и мелкая крестьянская собственность, но тяжелая эксплуатация и увеличение налогового бремени разоряли мелких производителей, заставляя общины и крестьян продавать свои наделы торговцам и ростовщикам, в результате чего в собственности отдельных купцов сосредотачивались значительные земельные массивы, которые именовались мюльком. Поскольку в роли мюлкадаров чаще всего выступали представители торговли и ростовщики наибольшее распространение мюльк получил в областях, теснее всего связанных с торговлей.

В то же время указывается, что экономический подъем в конце XVI и в I пол. XVII вв. был относительным и непрочным и подъем этот шел не только за счет грабежа завоеванных территорий, но прежде всего за счет ограбления и усиленной эксплуатации непосредственных производителей-крестьян. Непосредственным следствием появления у феодалов собственных хозяйств явилась барщина. Рост потребностей феодалов было причиной того, что они не довольствовались ни прежним размером, ни натуральной формой ренты, получаемых у крестьян, результатом этого явились налоговый нажим и относительное увеличение денежной ренты, что способствовало принудительному втягиванию мелкого крестьянского хозяйства в сферу торгово-денежных отношений: крестьяне для уплаты налогов должны были выносить на рынок часть необходимого продукта, а с другой стороны, переход ко взиманию значительной части налогов в денежной форме в стране со слабо развитыми денежными отношениями, по заключению авторов, вел неизбежно к росту ростовщичества и закабалению мелкого крестьянского хозяйства (4, 193).

Исследователи делают весьма важный вывод, что земли разорявшихся крестьян концентрировались не только в руках купцов, религиозных учреждений и других представителей знати, но что в I половине XVII в. в областях с наиболее развитыми денежными отношениями возрастало имущественное неравенство и происходило выделение из общей массы общинников незначительного слоя сельских хозяев, сосредоточивших в своих руках земли и имущество своих односельчан. В то же время, отмечается непомерный рост роскоши и потребностей феодалов и все это оплачивалось продуктами крестьянского труда. Громадные средства, по заключению русских авторов, тратились на роскошные дворцы, парки, на содержание двора, гарема и праздные развлечения членов шахского дома (5, 119).

В связи с прекращением внутренних войн и освобождением от некоторых налогов крестьянское хозяйство в I трети XVII в. объективно

было поставлено в более благоприятные условия и имело возможность за короткий срок увеличить свою производительность, но для шахских чиновников, в интересах фиска и личного обогащения, подъем крестьянского хозяйства явился лишь стимулом для еще более хищнической эксплуатации. Разрушение мелкого крестьянского хозяйства, экономической основы державы Сефевидов, повлекло за собой общий – экономический, политический и культурный упадок государства.

Касаясь основного земельного фонда Ирана XVI-XVII вв., русские авторы отмечают, что львиную долю составили государственные земли и земли шахского домена, что придя к власти, Сефевиды оказались обладателями огромных земельных массивов, принадлежащих прежде отдельным владетельным ханам, что Сефевидские шахи стали крупнейшими феодальными землевладельцами. Как государственные, так и значительная часть доменных земель, как указывает автор, отдавались в счет жалования за исполнение военной или гражданской службы (6).

Роль кочевников в социально-экономической жизни страны была почти так же значительна, как и тремя-четырьмя столетиями раньше. Статистических данных о численности кочевого населения в XVII в. в Иране у нас нет, но если даже в конце XIX в. в Иране до 30% всего населения составляли кочевники, то в XVII в. их должно было быть еще больше. Кочевники переходили к земледелию и оседлости только в незначительном числе и то лишь самые бедные, притом всегда поневоле, ибо для них это было невыгодно: положение оседлого крестьянина — райята, бесправного и задавленного налогами и рентой, было не в пример хуже и тяжелее положения кочевника-илята: племенная организация давала ему известную защиту; иляты, как несшие службу в феодальном ополчении, получали долю военной добычи, и они были вооружены, тогда как райяты были безоружны и не были защищены от насилий со стороны самых мелких чиновников, воинов и даже челяди крупных феодалов (7, 253).

В стране сохранялось рабство и работорговля, но рабов использовали теперь, главным образом, как домашнюю челядь и гаремных наложниц. Среди рабов различались пленники (асир), купленные на деньги (зархарид) и рожденные в доме (ханэ задэ); положение последних было лучше — установился обычай (но не закон) - не продавать рабов, рожденных в доме. Рабов доставляли, главным образом, с Кавказа; их продавали в другие страны, большею частью в Турцию, Индию и арабские страны. Но применение труда рабов в производстве — в земледелии, ремесле и кочевом скотоводстве сократилось до незначительных размеров. Если в 30-х годах XVI в. в шахских шелкоткацких мастерских работали рабыни, то в XVII в. там работали уже исключительно свободные ремесленники, по найму, на определенном жалованье. Таким образом, сохранявшийся столь долго в феодальном обществе Ирана рабо-

владельческий уклад в XVII в. почти исчез.

Путешественники XVII в. выделяют большие оросительные работы в Иране — строительство новых и восстановление старых каризов и каналов. Они отмечают наличие в Иране XVII в. тех же четырех видов ирригации, которые существовали и в раннем средневековье: горные ручьи, речные каналы, каризы, колодцы. Колодцы приводились в движение животной силой (волами); вода поднималась наверх на веревках в больших бурдюках, вмещавших 200-250 фунтов воды; при помощи блока вода из бурдюков опрокидывалась в бассейн, откуда по канавам шла на поля и в сады.

Каризное и колодезное орошение было бесплатным, за орошение полей и садов водой ручьев и речных каналов с каждого джериба взимался сбор в размере 20 су (немного больше 1 аббаси) в год. Согласно Шардену, главный мираб (начальник оросительной сети) Исфаханского оазиса получал от этих сборов 4 тыс. туманов (40 млн. динаров) в год, не считая того, что его помощники собирали для себя (8; 9).

Путешественники XVII в. отмечают экономический рост отдельных сельскохозяйственных районов, особенно пригородных, где были достаточно развиты товарно-денежные отношения и где сельскохозяйственная продукция шла на городской рынок или на вывоз. По рассказам Кемпфера и Шардена, Исфаханский оазис был густо заселен и обработан. Если по описанию 1329 г. в Исфаханском оазисе, на площади приблизительно в 4500 кв. км числилась до 800 больших и малых селений, то в 70-х годах XVII в. здесь находилось до 1500 селений.

Пшеница и ячмень сеялись повсюду в Иране. По словам Шардена, в Персии было много пшеничного хлеба, и его можно было найти везде по дешевой цене; хлеба здесь было гораздо больше, нежели в Индии. Рис также сеялся в большом количестве. Культура хлопка, которая еще в XIV в. сосредотачивалась в отдельных районах, в XVII в. распространилась по всему Ирану, почти вытеснив культуру льна, и хлопковые поля можно было видеть повсюду. Очень расширилось возделывание растений красильных (марена, хенна, шафран), лекарственных и пряных, как и овощеводство, которое в раннем средневековье было сравнительно мало развито. Культура опийного мака, которая хотя и проникла в Иран в XII в., но была мало развита, в XVII в. распространилась во многих районах. Лучший опийный мак разводили в Ленджане, в Исфаханском оазисе; поля здесь были сплошь покрыты им. Новой культурой для Ирана был табак, который здесь стали разводить на рубеже XVI и XVII вв. В 70-х годах XVII в. табак разводили уже по всему Ирану; лучшие сорта разводились в Хузистане, Хамадане, Кермане и Хорасане (1, 283; 9).

Плодоводство и виноградарство, после периода упадка, вновь пережило в XVII в. большой подъем. Плодовые деревья (особенно абрикосы, персики, груши, айва, миндаль, гранаты и винные ягоды), виноград и

дыни разводились повсюду. В течение 4 месяцев сезона дынь, их доставляли в Исфахан в таком громадном количестве, что за один день их там съедали больше, чем за один месяц во всей Франции. Культура финиковой пальмы была очень развита в Хузистане, низменных местностях Фарса, Систане, но особенно в Кермане. В XVII в., как и раньше, персидские финики по качеству считались лучше иракских и аравийских; лучшие финики шли из Джахруна. Персидские финики в большом количестве вывозились в Индию и в другие страны, засахаренными, в гроздьях и оторванными, часто в сосудах или в больших тыквах, весом в 15-20 фунтов. Апельсины были очень распространены в прикаспийских областях. Оливку (маслину) разводили в Хузистане и в Мазендеране, но оливковое масло было низкого качества. Цветоводство, по словам Шардена, в Иране было более развито, нежели в Европе. Виноделие было распространено повсюду; им занимались христиане, евреи и зороастрийцы. Лучшие вина изготовлялись в Грузии, Армении, Гиляне, Ширазе и Йезде.

Путешественники отмечают дешевизну предметов продовольствия в Иране. В Хузистане в 70-х годах XVII в. на один аббаси можно было купить 144 фунта ячменя или 54 пшеничных хлеба, или 18 баранов.

В XVII в. шелководство в Иране достигла такого высокого уровня, какого оно никогда не достигало ни раньше, ни позднее. По словам Олеария, в государстве Сефевидов ежегодно производилось 20 тыс. тюков шелка-сырца; по словам Шардена, — 22 тыс. тюков весом по 276 фунтов каждый. По Шардену, Гилян давал 10 тыс. тюков шелка-сырца, Мазендеран — 2 тыс., Хорасан — 3 тыс., Мидия (Южный Азербайджан) — 3 тыс., Карабах (в Северном Азербайджане) — 2 тыс., Грузия — 2 тыс. Из этого количества не более тысячи тюков оставалось в Иране, весь остальной шелк-сырец вывозился в Индию и Европу. Одни только пошлины с вывоза шелка-сырца достигали 4 тыс. туманов (40 млн. динаров) в год. Лучший шелк-сырец получали в Ширване и Гиляне (лахиджанский сорт).

Судя по рассказам путешественников, скотоводство в Иране как кочевое (особенно в горных районах), так и оседлое, переживало в XVII в. подъем. Олеарий говорит об огромном количестве овец, в частности курдючных, породы которых были лучше европейских. Спутники Олеария вывезли к себе в Голштинию несколько овец лучших пород. Шерсть высшего качества давали овцы бухарской породы. Козьих стад также было множество, многие из них давали по 25 фунтов сала. Молочных продуктов было изобилие: они составляли, вместе с хлебными лепешками, плодами и овощами, основное питание трудового населения Ирана. Верблюдов в Иране также было очень много как одnogорбых, так и двугорбых. При развитом караванном транспорте, хозяйственное значение верблюда было очень велико. Путешественники говорят о «великом множестве» лошадей в Иране в то время; возможно, их тогда там было больше,

чем в наши дни. Упоминаются многие породы верховых лошадей — арабские, туркменские и др. По сообщениям Олеария и «Тазкират ал-мулук», у шаха были большие собственные конские заводы в местностях, где находились лучшие пастбища—зимние на равнинах и летние в горах. Олеарий говорит о «множестве мулов» и «неисчислимом множестве» ослов в Иране (3,188; 10; 11).

Таким образом, по мнению русских авторов, есть все основания говорить о подъеме сельского хозяйства в Иране в указанный период. Но в то же время, сравнивая данные источников XVII в. с данными источников IX – нач. XIII в., авторы приходят к логическому выводу, что даже в XVII в. сельское хозяйство (за исключением одной его отрасли – шелководства и кроме хозяйства некоторых районов, напр. Исфагана) не достигло того уровня, на каком оно находилось до монгольского завоевания.

ЛИТЕРАТУРА

1. История Ирана с древнейших времен до конца XVIII в. ЛГУ, 1958, 398 с.
2. История стран Азии и Африки в средние века. МГУ, 1968, 496 с.
3. История Ирана. МГУ, 1977, 488 с.
4. Очерки по новой истории стран средневекового Востока. М., 1951, 249 с.
5. Петрушевский И.П. Очерки по истории феодальных отношений в Азербайджане и Армении в XVI – нач. XIX вв. Л., 1949, 379 с.
6. Заходер Б.Н. История восточного средневековья. (Халифат и Ближний Восток). М., 1944, 230 с.
7. Петрушевский И.П. Сборник статей по истории Азербайджана. В. II Баку., 1949, 310 с.
8. Миклухо-Маклай Н.Д. К вопросу о налоговой политике в Иране при Аббасе I (1578-1629) Сов. Востоковедением. Т.VI. М.Л., 1949, 442 с.
9. Бартольд В.В. К вопросу о феодализме в Иране. Соч. т.VII, М., 1971, 663 с.
10. Рахмани А.А. Азербайджан в конце XVI и в XVII вв. Элм, 1981, 237 с.
11. Эфендиев О. Азербайджанское государство Сефевидов. Элм, 1981, 307 с.

RUS MÜƏLLİFLƏRİNİN ƏSƏRLƏRİNDƏ SƏFƏVİ DÖVLƏTİNİN KƏND TƏSƏRRÜFƏTİ (XVI-XVII əsrlər)

A.B.BAXŞƏLİYEV, R.Y.MƏMMƏDOV

XÜLASƏ

Məqalədə Səfəvilərin vahid iqtisadi siyasətin həyata keçirilməsi nəticəsində ölkənin təsərrüfat həyatının dirçəlməsinə səbəb olması qeyd olunur. Araşdırılan dövrdə iqtisadiyyatın əsas sahəsini kənd təsərrüfatı, sənətkarlıq və ticarətin təşkil edilməsi vurğulanır. Həmçinin kənd əhalisinin böyük hissəsinin əkinçiliklə məşğul olması, bağçılıq, bostançılıq, ipəkçiliyin iqtisadiyyatın əsas sahələrinin biri olması göstərilir.

Açar sözlər: icma, mülk, diyar, köçərilər, səyyahlar.

**AGRICULTURE OF SAFAVID STATE IN THE RUSSIAN AUTHORS' WORKS
(XVI-XVII centuries)**

A.B.BAKHSHALIYEV, R.Y.MAMMADOV

SUMMARY

The unified economic policy of Safavid State caused the revival of the country's agricultural life. In the XVI - XVII centuries, the main employment of the Azerbaijani population was farming, and the most part of the country's population was engaged in cattle-breeding, gardening, horticulture. These fields were developed in the foregoing period.

Key words: community, property, unpaid work, immigrant, traveller.

UOT 94 (479.24)**1917-Cİ İLDƏ RUSİYADA BAŞ VERƏN
SİYASİ HADİSƏLƏR VƏ ABŞ****S.O.MUSTAFAEVA, Ə.A.ZEYNALABDİNOV*****Bakı Dövlət Universiteti******sitara.mustafaeva@gmail.com***

1917-ci ildə Rusiyada baş verən siyasi hadisələr - Fevral inqilabı və Oktyabr silahlı üsyanı - təkcə Rusiya tarixində deyil, həmçinin dünya tarixində böyük dəyişikliklərə gətirib çıxarmışdır. I Dünya müharibəsinə qoşulmuş ABŞ martın 2-də formalaşan Rusiya Müvəqqəti hökumətini tanıdı və dəstəklədi. ABŞ Rusiyaya maliyyə yardımı o şərtlə edirdi ki, Rusiya müharibədə iştirakını davam etdirdsin. Lakin Rusiyada bolşeviklərin hakimiyyətə gəlməsindən sonra ABŞ yeni Sovet hökumətini tanımadı və Antanta ölkələrinin Rusiyada Sovet hakimiyyətini devirmək və kapitalizm rejimini bərpa etmək məqsədilə təşkil etdiyi müdaxilədə iştirak etmişdi.

Açar sözlər: Rusiya, ABŞ, Müvəqqəti hökumət, I Dünya müharibəsi, Oktyabr silahlı üsyanı

Rusiyada 1917-ci ildə baş verən Fevral inqilabı ABŞ siyasi və işgüzar dairələrində böyük məmnunluqla qarşılandı. Bunun əsas səbəbi ABŞ-ın çar Rusiyasının I Dünya müharibəsini davam etdirə bilməyəcəyindən narahat olması idi. ABŞ-ın Petroqradda olan səfiri D.Frensis də Rusiyadakı inqilabdan duyduğu sevinci açıqca dilə gətirdi. 1917-ci ilin martın 2-də formalaşan Rusiya Müvəqqəti hökuməti isə Qərb müttəfiqlərini əmin etdi ki, o Almaniya ilə separat sülh imzalamayacaq. 1917-ci ilin aprel ayında ABŞ Konqresi Rusiyaya və digər müttəfiqlərinə 3 milyard dollar kredit vermək haqqında qərar qəbul etdi.

Rusiya inqilabı ABŞ-ın Antanta tərəfində müharibəyə qoşulması məsələsini də demək olar ki, həll etdi. ABŞ prezidenti V.Vilson (1913-1921) bəyan etdi ki, ölkənin hərbi əməliyyatlara qoşulmasının əsas səbəbi demokratiyanın inkişafına kömək etməkdir. ABŞ-ın Dövlət katibi R.Lansinq isə ABŞ-ın müharibəyə qoşulmasının demokratiyanın mütləqiyyətə qarşı xaç yürüşü olduğunu bildirdi. O, bu fikrin Rusiya inqilabı ilə bağlı olduğunu qeyd edirdi. Bu rəsmi səbəbin arxasında isə Vilson administrasiyasının mövcud vəziyyətdən böyük fayda əldə etmək arzusu açıq-aydın görünürdü.

Dənizlərdə alman sualtı qayıqlarının hücumları Amerikanın I Dünya müharibəsinə qoşulmaq üçün bəhanələrindən biri idi. Əsas səbəblərdən biri isə

ABŞ kapitalının Avropa qitəsində qoyulmuş investisiyaların taleyi haqqında olan narahatlığı idi. Digər tərəfdən alman ordusunun böyük bir hissəsini özünə yönəldən Rusiyada müharibə əleyhdarlarının artması Vilson administrasiyasını daha çox narahat edirdi. Avropa qitəsində yaranmış vəziyyət dünyada güc tarazlığını poza bilərdi.

1917-ci ilin aprel ayında ABŞ I Dünya müharibəsinə qoşuldu. Bu zaman, ABŞ-ın iqtisadi qüdrətinin artması ilə onun beynəlxalq münasibətlər sahəsində də nüfuzu artdı. Məhz bu müddət ərzində ABŞ dünya liderliyinə iddia etməyə başladı. ABŞ-ın I Dünya müharibəsinə qoşulması “tədricetmə siyasətinə” tamamilə zidd idi. Avropaya ilk ABŞ qoşunları yalnız 1917-ci ilin sonunda gəlməyə başladı. 1918-ci ilin əvvəlində Avropada təxminən 200 min amerikalı əsgər var idi (buna görə də ABŞ-ın insan itkiləri az olmuşdur: 50 min) (3, 137).

ABŞ-ın I Dünya müharibəsinə qoşulması qərarı mənəvi təsiri ilə yanaşı, müttəfiqlər üçün ciddi maliyyə dəstəyi ilə nəticələndi. ABŞ Rusiyaya maliyyə yardımı o şərtlə edirdi ki, Rusiya müharibədə iştirakını davam etdirdirsin. 100 mln. dollarlıq ilk kredit Müvəqqəti hökumətə 1917-ci ilin may ayının 16-da verilmişdir və həmin ilin oktyabr ayına qədər kreditlərin ümumi məbləği 325 mln. dollar təşkil etmişdir (4, 159). Verilən vəsaitin əksəriyyəti ABŞ-ın özündən müttəfiqlərə lazım olan hərbi sursatın və ərzağın alınması üçün nəzərdə tutulmuşdu. 1917-ci ilin yazında Avropa ölkələrinin Amerika Birləşmiş Ştatlarına olan dövlət borcu 2,3 milyard dollar idi. I Dünya müharibəsinə qoşulduqdan sonra ABŞ-ın müttəfiqlərinə verdiyi kreditlərin məbləği təxminən 7 mlrd. dollar oldu.

ABŞ-da Rusiyada baş verən hadisələrin inkişafını yaxından izləyirdilər. Nəticədə, ABŞ əmin oldu ki, artıq rus ordusuna etibar etmək olmaz. Rusiyada radikal solçu qüvvələrin sürətli inkişafı da ABŞ-ı narahat edirdi (3, 141). 1917-ci ilin mart ayından oktyabr ayına qədər olan dövrdə bu ölkədə baş verən hadisələr haqqında etibarlı məlumat əldə etmək üçün Rusiyaya bir neçə nümayəndə heyəti göndərildi. 1917-ci ilin mart ayında Rusiyaya göndərilmiş ABŞ-da “Stivens komissiyası” adlanan ABŞ nümayəndə heyətinin fəaliyyəti Amerika və Rusiya ictimaiyyətinə az məlum idi. ABŞ hökuməti tərəfindən D.Stivens və onun həmkarları qarşısında qoyulan əsas məqsəd Rusiyanın Asiya hissəsində Amerikanın mövqeyini möhkəmləndirməsi üçün şərait yaratması idi. Yaponiyanın Şimali Mancuriyanı nəzarət altına keçirmək planlarının gələcəkdə Şərqi Sibir də şamil olunacağı getdikcə daha aydın görünürdü. Şərqi Sibir ilə bağlı yapon layihələri Amerika sənayeçilər və maliyyəçilərinin ABŞ-ın şimal rayonlarının və Rusiyanın Uzaq Şərqinin dəniz və dəmir yollarını vahid Vladivostok - Siyetl dəmir yolu sisteminə daxil etmək və gələcəkdə Rusiyanın Avropa hissəsinə nüfuz etmək planlarına uyğun gəlmirdi (1, 350). Amerikalılar Rusiyada və ilk növbədə onun Uzaq Şərq regionunda möhkəmlənməyə çalışırdılar. Rusiya dəmir yollarının istismarına kömək etmək üçün “Amerika dəmir yolu mühəndislərinin komissiyaları” yaradılmışdır. Amerika Qızıl xaçı Rusiyada yeni filiallar yaradırdı (4, 159).

Vilson administrasiyasında Rusiyanın Müvəqqəti hökumətin tanınmasının əleyhinə olanlar az deyildi. Onlar prezidentə Böyük Britaniya və Fransa ilə birgə hərəkət etməyi tövsiyə edirdilər. Lakin 1917-ci ilin mart ayının 9-da Ağ ev və Dövlət departamenti dərhal Rusiyanın yeni hökumətinin tanınması haqqında qərar qəbul etdi (2, 547). Bu da Vaşinqtona Londonu və Parisi qabaqlamağa imkan verdi. 1917-ci ilin mart ayında Petroqradda ABŞ-ın Rusiyanın tanınması haqqında rəsmi sənədlərin təqdim etmə mərasimi baş verdi. Tez bir zamanda Rusiyanın yeni hakimiyyətin tanınmasını, ABŞ-ın müharibəyə qoşulmasını və sonralar Rusiyanın Müvəqqəti hökumətinə yeni kreditlərin verilməsini Amerikanın Rusiyada demokratiyanın inkişafını dəstəkləməsi ilə əlaqələndirirdilər (1, 346). Amerikalı liberallar Müvəqqəti hökuməti, xüsusilə onun sədrini "Rusiyanın Lloyd Corcu" adlandırdıqları knyaz Q.E.Lvovu çox yüksək qiymətləndirirdilər (3, 134).

Aprelin 25-də Müvəqqəti hökumət xarici işlər naziri P.Milyukovun təşəbbüsü ilə Birləşmiş Ştatlara ticarət və sənaye nazirinin müavini B.Baxmetyevin rəhbərliyi ilə fəvqəladə səfirlik göndərməyi qərara aldı. Səfirliyin əsas vəzifəsi Rusiyaya hərbi, maliyyə və dəmiryol köməyi ilə bağlı danışıqlar aparılması idi (2, 557). Səfirlik bu məsələlər üzrə görkəmli ekspertlərdən ibarət idi. Bu səfirlik 6 iyun 1917-ci ildə Vaşinqtona gəldi (2, 576). Keçmiş səfir Y.A.Baxmetyev öz təşəbbüsü ilə Müvəqqəti hökumətin daxili siyasəti ilə razılaşmadığına görə istefaya getmişdir (2, 550).

Rusiyanın paytaxtı və orduda qeyri-sabitlik haqqında səfir D.Frensisin məlumatları Vaşinqtonda təşviş yaratdı. ABŞ Dövlət departamenti 1917-ci ilin iyun ayında Petroqrada Müvəqqəti hökuməti ilə Şərq cəbhəsində hərbi əməliyyatların gücləndirilməsi üçün danışıqlar aparmaq məqsədilə nümayəndə heyəti göndərdi. Nümayəndəliyin rəhbəri keçmiş Dövlət katibi və ABŞ-ın keçmiş hərbi naziri senator E.Rut idi. Eyni zamanda Rusiyaya 100 milyon dollarlıq kreditin verilməsinə dair qərar qəbul edildi.

Rutun Rusiyaya səfərinin əsas nəticəsi ondan ibarət oldu ki, ABŞ prezidentinə Rusiya üçün çətin bir dövrdə Müvəqqəti hökumətə dəstək verilməsi tövsiyə edildi. Rutun qənaətinə görə Rusiyanın müharibəyə davam etməsi almanların Şərq cəbhəsində 140-dək diviziyasının saxlanması deməkdir və nəticədə ABŞ-dan daha az səy və qurban tələb olunacaqdır (1, 349).

Rut və həmkarlarının Sankt-Peterburqda Müvəqqəti hökumət nümayəndələri ilə apardıqları danışıqlarda müzakirə olunan məsələlər siyasi və hərbi sahələrlə məhdudlaşmırdı. Əsas diqqət Rusiya bazarında Amerika sənaye mallarının ixracatının genişləndirilməsi və Amerikadan alınan malların borcunun ödənilməsi üçün kreditlərin ayrılmasına yönəlmişdi.

Fevral inqilabından sonra Rusiya hərbi əməliyyatlar aparmaq iqtidarında deyildi. Lakin Antanta blokunun təzyiqi ilə 1917-ci ilin yayında Müvəqqəti hökumət Cənub-Qərb cəbhəsində hərbi əməliyyat həyata keçirmək qərarı aldı. Bu faciəyə gətirib çıxartdı: rus ordusu böyük itkilərə məruz qaldı. Əməliyyatın uğursuzluğu Müvəqqəti hökumətin nüfuzuna sarsıdıcı zərbə vurdu və rus

ordusunun döyüş qabiliyyətini tamamilə sarsıtdı. Rusiyada L.Kornilov üsyanı zamanı (1917-ci il, avqust) ABŞ Müvəqqəti hökumətin sədri A.Kerenskini dəstəklədi. Solçuların əleyhdarları isə L.Kornilovu dəstəkləyirdilər. Bir tərəfdən, Kornilovun uğuru Rusiyanın müharibədə iştirakının davam etməsini və ölkədə sosializmin qələbəsinin qarşısının alınmasını təmin edə bilərdi. Digər tərəfdən Rusiyada L.Kornilov tərəfindən hərbi diktaturanın qurulması ölkədə demokratiyanın dəstəklənməsi ilə bağlı Vaşinqtonun bəyanatlarına cavab vermirdi (3, 142).

1917-ci ilin iyul ayında Petroqradda siyasi vəziyyətin gərginləşməsi fonunda baş verən nümayiş geniş kütləni əhatə edirdi. Həmin nümayişdə iştirak edənlərdən biri də Amerikalı jurnalist Arno Dos Fleurot idi. Jurnalist nümayişə qatıldıqdan sonra rus zabiti ilə qarşılaşır və nə olduğunu soruşur. Zabit cavabında “Ruslar mənim həmvətənlərimdir, amma ağılsızdılar” deyər cavab verir (5).

1917-ci ilin oktyabr-noyabr aylarında yaranmış vəziyyətin müzakirəsinə həsr olunmuş konfransın çağırılması ilə bağlı Antanta blokunun dövlət başçıları danışıqlar apardılar. ABŞ-dakı Rusiya səfiri B.A.Baxmetyev təklif etdi ki, Vilson Antanta dövlətlərin səlahiyyətli nümayəndəsi kimi çıxış etsin və müharibənin məqsədləri və onun sülh yolu ilə bitməsi haqqında məlumat versin. Lakin 1917-ci ilin noyabr ayının 2-də ABŞ Dövlət katibi R.Lansinq səfir D.Frensisə məlumat verdi ki, müttəfiqlərin Parisdə keçirilməsi nəzərdə tutulan konfransı “sülh danışıqlarının şərtlərini deyil, müharibənin davam etdirilməsi və gələcək hərbi əməliyyatların müzakirə olunması üçün çağırılacaqdır” (2, 599, 1, 350). Bir neçə gün sonra isə Rusiyada Oktyabr çevrilişi baş verdi.

Müvəqqəti hökumətin sədri A.Kerenski 1917-ci ilin oktyabrında Petroqrada tərk edərkən o, Amerika səfirinə “bütün bu dolandırıcılığın beş gün ərzində ləğv ediləcəyinə” dair belə bir fikir söylədi (4, 165).” O, belə Oktyabr silahlı üsyanı adlandırırdı. Amma tarix gösdərdi ki, bu səhv bir düşüncə idi.

1917-ci ilin oktyabr ayında Rusiyada baş verən hadisələrdən və bolşeviklərin hakimiyyətə gəlməsindən sonra ABŞ diplomatları çıxılmaz vəziyyətdə qalmışdılar. Məlumat çatışmazlığına görə, Vaşinqton Rusiyada baş verən hadisələrə necə reaksiya verəcəyini bilmirdi. Həmin vaxtda Amerika rəhbərliyini ilk növbədə Şərq cəbhəsindəki vəziyyətə bu hadisələrin necə təsir edəcəyi narahat edirdi, çünki Sovet hakimiyyətinin ilk fərmanı “Sülh haqqında” dekreti idi. Vaşinqton, Sovet hökumətinə Rusiyaya hərbi sursat və ərzağın göndərilməsini “ölkədə vəziyyətin aydınlaşana qədər” təxirə salacağını bildirdi (1, 351). Rusiyada baş verən oktyabr hadisələri onun müttəfiqlərinin bütün kartlarını qarışdırdı. Antanta blokunun əsas məqsədi müharibəni uğurla, ən qısa zamanda və minimal itkilərlə başa çatdırmaq idi. Sovet hökumətinin liderləri üçün isə ən böyük problem «proletariatın nailiyyətlərini» möhkəmləndirmək idi. Bu iki marağın toqquşması isə köhnə müttəfiqlər arasında düşmənçiliyə gətirib çıxartdı.

Bolşeviklərin lideri V.İ.Lenin Rusiya inqilabının “dünya sosialist inqilabı-

nın başlanğıcı” olacağını qeyd edirdi. Rusiyadakı inqilabdan sonra ABŞ ən böyük kapitalist ölkə kimi Lenin tərəfindən qəbul edilmirdi, hətta Britaniya, Fransa və Almaniya ilə eyni sırada belə adı çəkilmirdi.

1917-ci il dekabrın əvvəlində ABŞ Dövlət katibi R.Lansinq Prezident üçün hazırladığı memorandumda “bolşeviklərin tanınmasının digər ölkələrdə onların tərəfdarlarını dəstəkləməyə bərabər olduğunu” bildirir. ABŞ-ın Rusiyaya dair siyasi xəttinin müəyyənləşdirilməsində Rusiyanın müharibədə iştirakı və amerikalıların bu ölkədə ciddi iqtisadi və maliyyə maraqlarının olması mühüm rol oynayırdı. Həmçinin ABŞ hökumətini və amerikalı iş adamlarını Rusiyadakı kapitallarının taleyi də narahat edirdi. ABŞ qorxurdu ki, bolşeviklərə qarşı hər hansı kəskin reaksiya ABŞ-ın bütün gözləntilərinə son qoya bilər.

Rusiyada olan kapitalının taleyindən narahat olan ABŞ, Rusiya müharibədən çıxacağı halda İngiltərə və Fransanın Rusiyaya qarşı olan ərazi iddialarını dəstəkləməyəcəyini bildirdi. Çünki ABŞ-da yaxşı bilirdilər ki, İngiltərə - Dona, Fransa - Ukraynaya, İngiltərə və Fransa birlikdə - Qafqaza iddia edirlər. Fransa Trans-Sibir dəmir yolu üzərində müttəfiqlərin nəzarətini təmin etmək üçün Rusiyaya hücum etməyi təklif edir. ABŞ hökuməti bununla razı olmadı, çünki dəmir yolu ilə bağlı özünün planları var idi və Yaponiyanın bu məsələyə qarışacağını ehtimal edirdi. Fransa hökumətinin təklifini nə ingilislər, nə də yaponlar dəstəkləmədilər, çünki onların da dəmir yolu üçün öz planları var idi və digər ölkələrlə vahid bir əməliyyata hazır deyildilər.

Noyabr ayının 14-də ABŞ-ın hərbi nümayəndəsi Rusiya hərbi rəhbərliyinə müttəfiqlərin Almaniyaya qarşı birgə hərbi əməliyyat apardığı vaxtda Almaniya ilə aparılan sülh danışıqlarına qəti etirazını bildirdi. Rusiya və Almaniya arasında 1917-ci ilin noyabr ayında Brest-Litovskda atəşkəs haqqında aparılan danışıqlar, sonra isə separat sülh müqaviləsinin bağlanması müttəfiqlərin Şərq cəbhəsindəki planlarını alt-üst etdi.

1918-ci ilin yanvar ayının 8-də, hələ müharibənin davam etdiyi vaxtda Prezident Vilson “Ölkədəki vəziyyət haqqında” ənənəvi illik çıxışını müharibədən sonra görülməli işlərə həsr etdi. Tarixə “Vilsonun 14 maddəsi” adı ilə daxil olan bu sənəddə əsas diqqət beynəlxalq münasibətlərdə silah gücünün ictimai rəylə əvəz olunmasını nəzərdə tutan “yeni qayda”nın qurulmasına yönəlmişdi. ABŞ prezidentinin müharibədən sonrakı məsələlərin həlli proqramının mərkəzində beynəlxalq təşkilatın - Millətlər Cəmiyyətinin yaradılması dururdu. ABŞ ümid edirdi ki, bu təşkilatı beynəlxalq münasibətlərdə öz mövqeyini möhkəmləndirmək üçün etibarlı alətə çevirə biləcək.

Vilsonun müraciətinin ümumi hissəsində Rusiya və rus xalqı haqqında təəssübkeş tonda danışılır. Vilsonun proqramının 14 maddəsindən yalnız biri - altıncı maddə birbaşa Rusiyaya aid idi. Burada müharibənin başa çatdırılması və sülhün bərqərar olunmasının tələblərinin biri kimi Rusiyanın bütün ərazilərinin azad edilməsi təklif olunurdu. Qeyd olunurdu ki, Rusiyanın özünün siyasi inkişafını və milli siyasətini müstəqil müəyyən etməsinə heç nə mane olmamalıdır. Vilson Brest-Litovskda Rusiya nümayəndəsinin (xarici işlər

komissarı L.Trotskinin başçılığı altında) Almaniya ilə sülh danışıqlarını dayandırmaq qərarına haqq qazandırır, çünki onlar Rusiyaya qarşı irəli sürülən ərazi iddiaları ilə razılaşa bilməzdilər. Prezident müraciətinin ayrı-ayrı maddələri Belçika, Elzas və Lotaringiya, İtaliya, Türkiyə, Polşa və Balkanların gələcəyinə həsr olunmuşdu.

Əvvəlcə Sovet hökuməti ABŞ Prezidentinin bəyanatını müsbət qarşıladı. Sovet hökumətinin başçısı V.İ.Lenin Vilsonun bəyanatını alqışlamış və onu “dünyada sülhün yaradılması istiqamətində böyük bir addım kimi” qiymətləndirmişdi. Sovet hökuməti Rusiya ərazisində Prezidentin müraciət mətninin yayılmasını təşkil edirdi (4, 178). Petroqrad və Moskva nəşriyyatları onun təxminən 3,5 milyon surətini çap etdilər. Həmçinin vərəqələr şəklində buraxılaraq böyük şəhərlərdə Odessada, Tiflisdə, Kiyev, Çita, Omsk və Yekaterinburqda paylanılır. Təxminən 1 mln. vərəqə isə Şərq cəbhəsində alman əsgərləri və Rusiya ərazindəki müharibə əsirləri arasında paylanıldı. Lakin tezliklə rəsmi Sovet nümayəndələrinin bəyanatları sübut etdi ki, həm Lenin hökuməti, həm də onun varisləri Vilsonun “sülh proqramı”nı “ABŞ-ın dünyada öz hegemonluğunu qurmağa yönəlmiş” proqram kimi qəbul edirlər. Vilsonun “14 maddəsi”ni Antanta dövlətləri də dəstəkləmədilər. Çünki onlar ABŞ müharibəyə qoşulmamışdan əvvəl öz aralarında düşməne aid ərazilərin bölüşdürülməsi haqqında bir sıra gizli razılaşmalar əldə etmişdilər (1, 352-353).

V.Vilson 1918-ci il martın 11-də Sovetlərin IV Fövqəladə qurultayına məktub göndərir. Məktubda prezident ümid edirdi ki, Sovet Rusiyası “sosialist ideyalarından imtina edəcək, Amerika Birləşmiş Ştatları və əvvəlki müttəfiqlərinə qoşulacaq.” Bu məktubun məqsədi Brest-Litovsk sülh müqaviləsinin ratifikasiyasının qarşısını almaq idi. Lakin əsas səbəb, ABŞ-ın Rusiya bazasında marağı olması və bu bazardan düşməni olan Almaniyayı uzaqlaşdırmaq, Asiyada və Sakit okean sahilində hakim mövqe uğrunda mübarizədə isə Yaponiyayı kənarlaşdırmaq idi.

I Dünya müharibəsinin son mərhələsində Antanta bloku başçılarının əsas müzakirə məsələsi bolşevik hakimiyyətini devirmək, Rusiyayı yenidən Almaniya və onun müttəfiqlərinə qarşı müharibəyə cəlb etmək, o cümlədən Rusiyaya birgə hücumun təşkili idi.

Rusiyada bolşeviklərin hakimiyyətə gəlməsindən sonra ABŞ yeni hökuməti tanımadı, çünki ümid edirdi ki, bolşeviklər uzun müddət hakimiyyətdə qala bilməyəcəklər (3, 146). Ancaq Sovet hökuməti ABŞ ilə normal münasibətlərin qurulmasına böyük önəm verirdi. 1918-ci il mayın 14-də V.Lenin Sovet-ABŞ ticarət məsələləri ilə bağlı Qızıl Xaçdakı ABŞ nümayəndəsinin rəhbəri polkovnik R.Robinsə Xalq Təsərrüfatının Ali İqtisadi Şurasının ilkin planını göndərir. Planda Sovet Rusiyasından Birləşmiş Ştatlara ixracat həcmi 3 mlrd. rubl kimi qiymətləndirilir. Robins Sovet hökumətinin təkliflərini Dövlət katibi Lansinqə təqdim edir, lakin ABŞ hökuməti anti-Sovet siyasəti yeritdiyindən təqdim olunan plana məhəl qoymur.

Sovet Rusiyasına qarşı ABŞ-ın bu mərhələdəki siyasəti üç “yox” prinsipi

pinə əsaslanırdı: bolşevik hökumətini tanımamaq, hərbi gücdən istifadə edərək Rusiyanın daxili işlərinə müdaxilə etməmək və Rusiyanın bölüşdürülməsinə qarşı çıxmaq. Lakin bolşeviklərlərin öz hakimiyyətlərini möhkəmləndirməyə nail olmaları və müharibədən çıxmaqla bağlı Almaniyaya ilə danışıqlara başlamaları Vaşinqtonu Rusiyanın daxilində gedən münaqişəyə birbaşa müdaxilə etməyə məcbur etdi. ABŞ Yaponiyanın Rusiya ərazisinə təkbaşına müdaxiləsinə qəti etirazını bildirir. Prezidentin fəaliyyətinə ABŞ konstitusiyası tərəfindən qoyulan məhdudiyyətlər və ölkənin müharibəyə başlamaq üçün ABŞ Konqresinin təsdiqinə ehtiyac olması Amerika qoşunlarının hərbi əməliyyatlarda iştirak etməsini çətinləşdirir. Həmçinin ABŞ-ın təhlükəsizliyinə birbaşa təhdidi olmayan Rusiyaya qarşı müharibənin elan edilməsinə də, ABŞ Konqresi razı olmayacaqdı.

ABŞ Yaponiyanın İngiltərə və Fransanın dəstəyinə arxalanaraq qısa müddətdə zəifləmiş Rusiyaya hücumu keçəcəyindən ehtiyat edirdi. Antanta bloku nümayəndələri, ilk növbədə ingilislər, ABŞ-ın Rusiyaya müdaxilə məsələsinə olan mövqeyini dəyişmək üçün fəal diplomatik fəaliyyətə başladılar. Avropalı müttəfiqlər anlayırdılar ki, ABŞ Rusiyaya qarşı müdaxilənin iştirakında birbaşa maraqlı deyil, lakin Yaponiyanın Uzaq Şərqdə güclənməsinə imkan vermək istəmir, çünki bu Amerikanın Sakit okean regionuna olan maraqlarına təhlükə yaradırdı. Britaniya hökuməti hesab edirdi ki, Yaponiya və ABŞ birgə hərbi əməliyyatlarda iştirak etsələr bir-birlərinə nəzarət edəcəklər. Böyük Britaniya bu dövlətlərin heç birinin Uzaq Şərqdə mövqeyinin güclənməsini istəməirdi, çünki özünün bu bölgədə maraqları var idi.

1918-ci il yanvarın 23-də Yaponiya Sibirdə təkbaşına hərbi əməliyyat aparmağa hazır olduğunu bildirdi. Fevralın 7-də ABŞ-ın Dövlət katibi R.Lansinq “Yaponiyanın Sibiri işğal etmək istəyi ilə bağlı” məsələni Vaşinqtondakı İngiltərə və Fransa səfirləri ilə müzakirə edir və Prezident Vilsona bu haqda məlumat göndərir. Böyük Britaniyanın səfiri müttəfiqlərin vahid mövqedən çıxış etməsini ruslara nümayiş etdirmək üçün onların birgə hərəkət etməsində ısrar edirdi. Nəhayət, 1918-ci ilin mart ayında Antanta ölkələrinin London konfransında Sovet Rusiyasına qarşı açıq hərbi müdaxilə - qoşunlarının göndərilməsi qərara alındı. Bunun da əsas məqsədi Rusiyada Sovet hakimiyyətini devirmək və kapitalizm rejimini bərpa etmək idi.

Yekun olaraq qeyd etmək lazımdır ki, Rusiyada baş verən siyasət hadisələri ABŞ-ın diqqət mərkəzindən kənarda qalmadı. Dövlət və hökumət nümayəndələrinin baş verən proseslərə reaksiyası özünü çox gözlətmədi. Bundan sonra ABŞ administrasiyası Rusiyaya bir neçə nümayəndəlik göndərdi. Xüsusilə vurğulamaq lazımdır ki, Ağ ev Rusiyada formalaşan Müvəqqəti hökuməti rəsmi şəkildə tanıyaraq, onu qanuni hökumət kimi qəbul etdi. Bolşeviklərin formalaşdırdığı yeni hökumət isə rəsmi Vaşinqton tərəfindən tanınmadı.

ӘДӘБИҮҮАТ

1. Иванян Э.А. История США. М.: Дрофа, 2004, 576 с.
2. История внешней политики России. Конец XIX – начало XX века (От русско-французского союза до Октябрьской революции). М.: Международные отношения, 1997, 672 с.
3. Печатнов В.О., Маныкин А.С. История внешней политики США. М.: Международные отношения, 2012, 672 с.
4. Уткин А.И. Дипломатия Вудро Вильсона. М.: Международные отношения, 1989, 320 с.
5. Christopher K. The Russian Revolution through American Eyes. March 8, 2017

ПОЛИТИЧЕСКИЕ СОБЫТИЯ 1917 ГОДА В РОССИИ И США

С.О.МУСТАФАЕВА, А.А.ЗЕЙНАЛАБДИНОВ

РЕЗЮМЕ

Политические события, происходящие в России в 1917 году - Февральская революция и Октябрьское вооруженное восстание - привели к серьезным изменениям не только в истории России, но и повлияли на весь ход мировой истории. Соединенные Штаты, присоединившиеся к I мировой войне, признали и поддержали Временное правительство России. США предоставили России финансовую помощь, с условием, что она продолжит участвовать в войне. Однако США не признали новое советское правительство, сформированное после прихода большевиков к власти в России, и приняли участие в организованной государствами Антанты интервенции в России, целью которой было свержение Советской власти и восстановление капиталистического режима.

Ключевые слова: Россия, США, Временное правительство, I мировая война, Октябрьское вооруженное восстание

“POLITICAL EVENTS IN RUSSIA IN 1917 AND THE US”

S.O.MUSTAFAYEVA, A.A.ZEYNALABDINOV

SUMMARY

The political events in Russia in 1917 - the February Revolution and the October Revolution - led to major changes not only in the Russian history, but also in the world history. The United States, which joined World War I, recognized and supported the Russian Provisional Government, which was formed on March 2. The United States provided Russia with financial assistance so that Russia would continue to participate in the war. However, after the Bolsheviks came to power in Russia, the United States did not recognize the new Soviet government and took part in an intervention organized by the Antanta countries aimed at overthrowing the Soviet power in Russia and restoring the capitalist regime.

Key words: Russia, USA, Provisional Government, World War, October armed rebellion

UOT 327

**AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASINDA
MİQRASIYA PROSESLƏRİNİN TƏNZİMLƏNMƏSİNDƏ
BEYNƏLXALQ SİYASİ DİALOQUN ƏHƏMİYYƏTİ**

A.P.ƏHMƏDOV
AMEA-nın Elm Tarixi İnstitutu
agilahma@gmail.com

Xalqların köçü kimi başlanan miqrasiya illər ötdükcə global proseslərin sürətləndiyi dünyada aktuallığını artırır və dövlətlərin beynəlxalq əməkdaşlıq münasibətlərinə öz təsirini göstərir. Qlobal miqrasiya proseslərinin tənzimlənməsində beynəlxalq hüquq qədər siyasi dialoq ikitərəfli münasibətlərin inkişafında əhəmiyyət kəsb edir.

Azərbaycan Respublikasında miqrasiya proseslərinin tənzimlənməsində beynəlxalq siyasi dialoqun əhəmiyyətindən danışarkən XIX-XX əsrlərdə dünyada və eləcə də regionda baş verən hadisələrə diqqət yetirmək vacibdir. Xüsusilə son ikiyüz ildə Qafqaz və bilavasitə Cənubi Qafqazda yaşanan hərbi-siyasi münaqişələr, geosiyasi dəyişikliklər, xalqların köçü nəticəsində yaranan miqrasiya nəzəriyyəsinin elmi-siyasi təhlilin aparılmasını aktuallaşdırır. XXI əsrdə isə getdikcə mürəkkəb hal alan prosesin tarixi və siyasi aspektlərinin tədqiq edilməsi, Azərbaycan Respublikasının miqrasiya sahəsində həyata keçirdiyi mütərəqqi dövlət siyasətinin öyrənilməsi, həmçinin beynəlxalq təşkilatlarla və dövlətlərarası münasibətlərdə siyasi dialoqun genişləndirilməsinin vacibliyini göstərir.

Açar sözlər: beynəlxalq əməkdaşlıq, miqrasiya xidməti, siyasi dialoq, miqrant, dövlət siyasəti

Azərbaycanda və ümumilikdə dünyada miqrasiya proseslərinin tənzimlənməsində beynəlxalq siyasi dialoq son illər öz əhəmiyyətini artırmışdır. Bu prosesin idarə olunmasında dünya liderlərinin göstərdiyi siyasi iradə mövcud sahədə mümkün problemlərin həllinə müsbət yanaşma ifadə edir. Bəzi hallarda isə siyasi liderlərin və ya hökumət nümayəndələrinin miqrasiya dalğasına qarşı təklif etdikləri radikal dəyişikliklər əks effekt verir. Yaxın tarixə nəzər salarkən hələ imperiyaların köçürmə siyasətində bu proseslərin tənzimlənməsi məhdud siyasi dialoq vasitəsilə həyata keçirilməyə çalışılırdı. Burada imperiyanın milli maraqları bəzən siyasi iradəsinin fəvqündə dayanırdı.

Yaxın tarixdə köçürülmə siyasəti, miqrasiya prosesləri və Azərbaycan

XIX əsrin əvvəllərindən başlanan miqrasiya Qafqazın Rusiya imperiyası tərəfindən işğalına təsadüf edir. Əlverişli coğrafi şəraitə malik olan Qafqaz, eləcə də Azərbaycan yeni rus mühacirlərinin əsas məskunlaşma yerlərindən biri olmuşdu. Rus mərkəzi hakimiyyəti tərəfindən təqib olunaq maləkanlar,

duxaborlar və pyatidesyatniklər bura axışib gəlirdilər [2, 70]. 1877-1878-ci illər müharibəsində, ruslar Qars-Ərdəhan vilayətini zəbt etmiş, müsəlmanları qovaraq onların yerində 70000 erməni məskunlaşdırmışdılar. 1895-1896-cı illərin hadisələrində isə təxminən 60000 erməni Qafqazda məskun edilmişdir. Birinci Dünya müharibəsi illərində miqrasiya balanslı şəkildə davam etmiş, Şərqi Anadoludan olan 400000 erməni Qafqazın 400000 müsəlman əhalisinə dəyişdirilmişdir [11, 15]. XIX əsrin sonlarından XX əsrin əvvəllərinə qədər Azərbaycanda neft sənayesinin inkişafı ilə əlaqədar rusların miqrasiyası güclənmişdir [12, 124]. Göründüyü kimi burada kütləvi və məqsədli miqrasiya xalqların yerdəyişməsi ilə nəticələnmişdir. İnsanlar öz iradələri xaricində bunu etməyə vadar edilmişlər. Məcburi miqrasiya İkinci Dünya müharibəsi illərində də müşahidə olunmuşdur. Bu vaxt Avropa və Amerikanın siyasi dialoqa bir qədər yaxınlaşması prosesin tənzimlənməsi istiqamətində bir addım olmuşdur. Lakin müharibə illəri Azərbaycan da daxil olmaqla insanların kütləvi miqrasiya hallarının qarşısının alınmasında böyük güclərin özlərinin rəvac verdikləri və elə özləri tərəfindən də həyata keçirməli olduqları beynəlxalq siyasi dialoqun müsbət təsirini əks etdirməmişdir.

İkinci Dünya müharibəsindən sonra etnososial orqanizmin miqrasiyası səviyyəsinin daha da gücləndiyi müşahidə olunur ki, bu da istehsal sahələri və istehsal vasitələrinin yer üzündə bərabər paylanmaması ilə izah olunur. Məsələnin tənzimlənməsi ilə əlaqədar beynəlxalq səviyyəli proqramlar işlənib hazırlansa da bu, ciddi problem olaraq qalmaqdadır. Çünki dünyada xammal ehtiyatı, işçi qüvvəsinin daha çox olduğu bölgələr, sənaye sahələrinin yerləşdirilməsi, xammal və məhsulun transfer edilməsi ilə bağlı problemlərin mövcudluğu etnik qrupların müxtəlif ərazilərə qeyri-bərabər paylanmasına şərait yaradır [2, 19].

1901-ci ildə Avstraliyada qəbul olunmuş “İmmiqrasiya haqqında Qanun” izolyasionizm siyasətinin idarə olunmasında hakim elita üçün inzibati əsas rolunu oynamışdır. Situasiya yalnız “Vətəndaşlıq haqqında Qanun” (düzəlişlərlə) (1948); “Miqrasiya haqqında Qanun” (düzəlişlərlə) (1958), “Əcnəbilər haqqında Qanun” (düzəlişlərlə) (1984) və “Viza rejimi haqqında Qanun” (düzəlişlərlə) (1997) qəbul edilməsi ilə dəyişməyə başlamışdır [12, 35]. Artıq keçən əsrin əvvəllərindən mövcud sahəyə beynəlxalq diqqətin artdığını, qəbul olunan siyasi və hüquqi sənədlərdə təsbit olduğunu görmək mümkündür.

1960-cı illərin ortalarından etibarən ABŞ anqlo-saksonları immiqrantlarla bir yerə qatan bir növ “əridici qazan” (“melting pot”) rolunu oynayır. Bu “qazanda” anqlo-saksonlar üstün mövqeyə malik idilər. Lakin bir müddət keçdikdən sonra vəziyyət tamamilə dəyişdi. “Əridici qazan” proqramı multikulturalizm ideologiyası ilə əvəz olundu. Buna səbəb iki mühüm qanunun – “Vətəndaş Hüquqlarına dair Qanun” (1964) və “İmmiqrasiya haqqında Qanun”-un (1965) qəbul edilməsi olmuşdu. Birinci qanun ölkədə anqlo-saksonların mövqelərini bir qədər zəiflətməklə yanaşı, bütün millətlərin bərabərliyini təmin etdi. İkinci qanun isə ölkəyə immiqrasiyanı sürətləndirdi. 1976-cı ildə isə İsveç

hökuməti əcnəbilərə səs vermək hüququ verdi. 1997-ci ildə qəbul olunmuş “İmmiqrasiya haqqında Qanun” isə İsveçi multikultural cəmiyyət kimi qələmə verir [12, 34-35]. Bu səbəbdən, miqrantlar özləri ilə bərabər həmin ölkəyə fərqli din və mədəniyyət gətirmiş olurlar. Bu fərqliliyin yerli insanlar tərəfindən qəbul edilib edilməməsində həmin ölkədə mövcud olan multikultural mühit böyük rol oynayır. Əksər hallarda inkişaf etmiş dövlətlər multikultural zənginliklə barışa bilmir və ölkələrinə daxil olan miqrantlara məzhəbçi, radikal dini baxışlı insanlar kimi baxırlar [5, 40].

Miqrasiya prosesinin sürətlənməsi nəticəsində multi-etnik cəmiyyətlərin sayının, xüsusilə Qərb dövlətlərində kəskin artması, bir dövlət çərçivəsində belə onlarca fərqli mədəniyyətə sahib olan xalqların mövcudluğuna gətirib çıxartdı. Bu qədər fərqli mədəniyyətin bir dövlət daxilində mövcudluğu dövlət idarəçiliyi sahəsində də öz növbəsində çətinliklər yaradırdı. 1971-ci ilə qədər bir çox dövlətlər gəlmə mədəniyyətlərə qarşı assimilyasiya və ya izolasiya siyasətlərini həyata keçirməklə xalqın mədəniyyətini qorumağa çalışdılar. Ancaq bu, digər bütün azsaylı xalqlara qarşı siyasi haqsızlıq və qeyri-demokratik siyasət xətti idi. Əlbəttə ki, hər bir xalq öz mədəni identikliyi qorumaq uğrunda mübarizəyə başladı. Bunun nəticəsində isə mədəniyyətlərin toqquşması anlayışını formalaşdırdı [16].

Elmi ədəbiyyatlarda miqrasiyanın siyasi və iqtisadi formaları müəyyən edilib. Siyasi miqrasiyanın səbəbləri sırasında siyasi rejimlərin süqutu, hərbi münaqişələr və s. göstərilir. Lakin bu cür təsnifat kifayət qədər dar çərçivəni əhatə edir və müasir dövrdə baş verən miqrasiya proseslərinin mahiyyətini tam şəkildə əks etdirmir. İlk səbəbləri baxımından hazırkı kütləvi miqrasiyanı “geosiyasi miqrasiya” kimi xarakterizə etmək daha doğru olardı. Belə ki, İraq, Liviya və Əfqanıstan kimi ölkələrdə həyata keçirilən rejim dəyişikliyi, “Ərəb baharı” prosesi, terrorçu qrupların fəaliyyəti nəticəsində geniş vüsət almış miqrasiya daha geniş regionda ciddi dəyişikliklərə yol açmaq imkanına malik oldu [10].

Azərbaycan Respublikasında miqrasiya prosesləri: əməkdaşq və beynəlxalq siyasi dialoq

XX əsrin xarakterik cəhətlərindən biri xalqların müxtəlif səbəblərə görə ayrı-ayrı ölkələrə kütləvi miqrasiyasıdır. Bu proses XX əsr dünya dövlətlərinin yeni iqtisadi, ictimai-siyasi, milli siyasət xəttinə əsaslı təsir göstərdi. Güclü maliyyə imkanları ilə fərqlənən icmaların, lobbiciliyin varlığı iri dünya dövlətlərinin daxili siyasətində mühüm fakta çevrildiyindən dövlət və milli maraqların müəyyənləşdirilməsi və gerçəkləşdirilməsi prosesində onların istək və arzulan nəzərə alınmasını zəruri etdi [14, 142]. Azərbaycanlıların mühacirət tarixi əsasən XIX əsrin ilk onilliklərindən başlayır. Qafqazda çar Rusiyasının antimüsəlman və antitürk siyasəti regionda azərbaycanlı-türk əhalisinin üstün mövqeyinin zəiflədilməsinə yönəlmiş, əsrimizin 1905-1906, 1918-ci illərində ermənilər tərəfindən həyata keçirilən qanlı azərbaycanlı qırğınları belə məkrli strateji niyyətlərlə törədilmişdi [14, 145-146]. XX əsrin əvvəllərindən azərbaycanlıların emiqrasiyası başlayıb. Siyasi motivlərə, iqtisadi çətinliklərə görə,

keçmiş SSRİ-dəki vahid iqtisadi məkanın (daha doğrusu iqtisadi asılılığın) tələblərinə uyğun olaraq müxtəlif regionlarda işləmək məcburiyyətinə görə soydaşlarımız Avropaya, Amerikaya, MDB-nin ayrı-ayrı ölkələrinə səpələnməli olub. Hazırda azad və müstəqil Azərbaycandan kənarda öz tarixi vətənlərində yaşayan çoxsaylı soydaşlarımızı da nəzərə alsaq, bu problemin Azərbaycan üçün necə böyük əhəmiyyət kəsb etdiyi aydın görünə bilər. [14, 142-143]. Ötən yüzilliklərin təbii miqrasiya və əhali yerdəyişmələri nəzərə alınmazsa, azərbaycanlılar zaman-zaman öz tarixi-etnik torpaqlarında yaşamışlar. “Qürbət cənnət olsa da, yenə də vətən yaxşı” kimi psixoloji dəyərlərlə yanaşı, bir etnik toplum kimi ümumən Qafqazda azərbaycanlıların təbii-coğrafi, iqtisadi-siyasi və digər baxımlardan üstün durumu da bu vəziyyəti şərtləndirən amillərdən olmuşdur [14, 145]. XIX əsrin 90-cı illərinin əvvəllərində Bakı şəhərində yaşayan xaricilərin sayı 3.000-dən artıq idi. Daha sonra ermənilərin köçürülməsi ilə 2-ci miqrasiya prosesi həyata keçirildi [15, 171].

Qlobal dünyada siyasi proseslərin genişlənməsi mühüm problemlərin həlində müsbət rol oynasa da, böyük güclər arasında hegemonluq uğrunda aparılan mübarizə heç də yaxşı nəticə vəd etmir. İnkişaf etmiş dövlətlərin yeni dünya siyasətində irəli sürdüyü aşırı maraqlar – daha çox enerji resurslarına malik olmaq həvəsi, inkişaf etməkdə olan ölkələrə verilən demokratiya dərsi və demokratiya adı altında mövcud hakimiyyətlərə qarşı xalqların ayaqlandırılması, multikultural cəmiyyətin inkişafına marağın azalaraq məzhəb qarşındurmasına rəvac verilməsi sivilizasiyalararası münasibətlərə mənfi təsir göstərərək məcburi miqrasiyanın güclənməsinə də şərait yaradır [6, 16]. Belə mürəkkəb şəraitdə Azərbaycan Respublikası öz müstəqil inkişaf xətti ilə irəliləyir və ölkədə mövcud olan multikultural cəmiyyət dövlətin miqrasiya siyasətinin inkişafında uğurlu nəticə verir.

Azərbaycan 1991-ci ildə müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra miqrasiya prosesi ölkəmizin timsalında gücləndi. Müstəqilliyinin ilk illərində çoxlu sayda Azərbaycan vətəndaşı müharibə amilini və iqtisadi vəziyyətlə əlaqədar olaraq xarici dövlətlərə üz tutdu. Bu miqrasiyanın əsasında keçid dövrünün yaratdığı çətinliklərlə yanaşı, xüsusən qonşu Ermənistanın Azərbaycan torpaqlarına təcavüzü və işğalının ağır iqtisadi nəticələri də oldu. Bunun nəticəsində 1 milyona yaxın qaçqın və məcburi köçkün əhali yarandı. Daha sonra nəqliyyat şəbəkəsinin inkişafı ilə əlaqədar və coğrafi mövqeyi səbəbindən Azərbaycan tranzit ölkəsi rolunu da oynamağa başladı. Nəhayət, son illər ölkəmizdə qeydə alınan sürətli iqtisadi inkişaf və enerji, nəqliyyat və s. sahələrdə həyata keçirilən böyük layihələr nəticəsində Azərbaycan artıq miqrantlar üçün cəlbedici bir təyinat ölkəsinə çevrilməkdədir [4]. Azərbaycanda Qərb və Avropadan fərqli olaraq multikultural mühit miqrasiya siyasətinin inkişafına müsbət təsir göstərmişdir. Beynəlxalq əməkdaşlıq ölkədə həyata keçirilən miqrasiya proseslərinin tənzimlənməsində siyasi dialoqun əhəmiyyətini artırmışdır.

Demokratik-hüquqi inkişaf yolu ilə irəliləyən dövlətlərdə miqrasiya siyasəti insan hüquq və azadlıqlarının qorunmasına diqqəti artırır. Dövlət siya-

sətində demokratik prinsiplər və insan hüquqlarının qorunmasına həssas yanaşan Azərbaycan Respublikasında həyata keçirilən miqrasiya siyasətinin təməlinə də pragmatik və davamlı inkişafa yol açan siyasət dayanır [7, 22]. Çox mədəniyyətli cəmiyyət Azərbaycanda tarixən mövcud olmuş və müasir dövrdə dövlət siyasəti ilə tənzimlənərək miqrasiya sahəsində də beynəlxalq siyasi dialoqun genişlənməsində ciddi əhəmiyyət kəsb edir. Müasir Azərbaycan Respublikasının memarı Heydər Əliyev ölkədə multikultural mühitin qorunması və miqrasiya sahəsində dövlət siyasətinin inkişafına öz töhfəsini vermişdir.

Həç kimə sirr deyil ki, müstəqilliyimizin ilk illərində miqrasiya sahəsində ciddi problemlər yaşayırdıq. Həmin illərdə ölkəmizdən emigrant axını müəyyən dərəcədə siyasi, milli və etnik xarakter daşıyırdısa, sonrakı illərdə emiqrasiyanın başlıca səbəbini iqtisadi motivlər təşkil etmişdir. Əgər 90-cı illərin əvvəlində əmək miqrasiyası Azərbaycan vətəndaşlarının xarici ölkələrə axını ilə xarakterizə olunurdusa, ondan sonra Ümummilli lider Heydər Əliyevin uzaqgörən siyasəti nəticəsində köklü sürətdə dəyişdi, ölkədəki siyasi sabitlik və sosial-iqtisadi inkişaf xaricə miqrasiya axınını kəskin sürətdə azaltdı, həmin şəxslərin ölkəyə qayıdışı üçün zəruri şərait yaratdı. Ümummilli lider daxili və xarici miqrasiya proseslərinin tənzimlənməsi istiqamətində əməli tədbirlər həyata keçirdi. Heydər Əliyevin miqrasiya siyasətinin fəlsəfəsi həm də Azərbaycanın milli təhlükəsizliyini və maraqlarını qorumaqla miqrasiya axınlarının tənzimlənməsi, nəzarətsiz miqrasiya proseslərinin neqativ nəticələrinin qarşısının alınması, miqrantların öz hüquqlarını həyata keçirmək üçün şəraitin yaradılmasından ibarət oldu. Hazırda Prezident İlham Əliyevin uğurla həyata keçirdiyi siyasət nəticəsində respublikada yaradılan sabitlik, təhlükəsizlik, sosial-iqtisadi inkişaf xarici ölkə vətəndaşlarının Azərbaycanda yaşamaq və işləmək marağını artırır [13].

Heydər Əliyevin 22 fevral 1998-ci il tarixində imzaladığı “İnsan və vətəndaş hüquqlarının və azadlıqlarının təmin edilməsi sahəsində tədbirlər haqqında” Fərmanı və 18 iyun 1998-ci il tarixli “İnsan hüquqlarının müdafiəsinə dair Dövlət Proqramının təsdiq edilməsi haqqında” Sərəncamı insan hüquqları sahəsində ən mühüm sənədlərdəndir və bu, mütəxəssislər tərəfindən həmin sahədə ilk strateji sənəd kimi dəyərləndirilir [16]. Məhz Heydər Əliyevin yürütdüyü pragmatik siyasət nəticəsində Azərbaycan beynəlxalq səviyyədə tanınmağa başlamış və hazırda Prezident İlham Əliyevin müdrük siyasətə söykənən fəaliyyəti respublikada bütün sahələrdə olduğu kimi miqrasiya proseslərinin tənzimlənməsində beynəlxalq siyasi dialoqa diqqəti artırmışdır. Görkəmli dövlət xadimi Heydər Əliyev xarici səfərləri əsnasında dünyanın dördüncü tərəfinə səpələnmiş soydaşlarımızla keçirdiyi görüşlərində təbii proses olan miqrasiyanın qarşısının sünni yollarla alınmasının əleyhinə olduğunu və soydaşlarımızın getdikləri ölkələrdə milli ideologiyamıza sahib çıxmalarını hər zaman vurğulamışdır. Heydər Əliyev öz çıxışlarının birində demişdir: “Azərbaycanlılar dünyada gedən miqrasiya prosesi nəticəsində bir çox ölkələrə səpələnmişlər. Bu, təbii bir prosesdir, onun qarşısını almaq olmaz, almaq da lazım de-

yil və ümumən müsbət xarakter daşıyır. Doğrudur, indi müstəqil dövlət olan-
dan sonra bəzi müxalifət dairələri bizi tənqid edirlər ki, Azərbaycan əhalisinin
xeylisi - biri deyir 1 milyon, biri deyir 2 milyon kənarda yaşayır. Ancaq mən
bunu heç də mənfi bir hadisə kimi qəbul edə bilmərəm. Çünki hər bir millət,
hər bir xalq yalnız öz doğma torpağı çərçivəsində, milli məhdudiyyət şəraitində
yaşaya bilməz. Bir də qeyd edirəm, dünyada miqrasiya prosesi bütün ölkələrə,
xalqlara aiddir. Əgər azərbaycanlılar bu proses nəticəsində dünyanın bir çox
ölkələrində məskunlaşıblarsa, orada özləri üçün həyat qurublarsa, özlərinin
həyat şəraitini təmin ediblərsə - bunlar hamısı dünyada azərbaycanlıların nə
qədər geniş şəkildə yayıldığını göstərir” [1, 14-15]. Heydər Əliyevin çıxışından
aydın görmək mümkündür ki, dahi şəxsiyyət Azərbaycanın beynəlxalq aləm
tərəfindən tanınması, ölkə həqiqətlərinin təbliğ olunması və təhlükəsizliyinin
təmin olunmasında beynəlxalq təşkilatlar və dövlətlərlə münasibətlər qurulma-
sında öz mövqeyini bəyan etmişdir. Buradan, həmçinin onu anlamaq müm-
kündür ki, Heydər Əliyev ölkədə miqrasiya siyasətinin inkişafında beynəlxalq
dialoga üstünlük vermişdir.

2005-ci ilin fevral ayının 16-da Rusiyada Azərbaycan ilinin açılışı ilə
əlaqədar Prezident İlham Əliyev ilə görüşündə Rusiya Prezidenti Vladimir
Putin vurğulamışdır ki, Rusiya-Azərbaycan siyasi, iqtisadi, mədəni dialoqu
ardıcıl və fəal surətdə inkişaf edir: “Hər iki ölkənin vətəndaşları öz həyatı
əhəmiyyətli problemlərinin həllini bu dialoqun inkişafı ilə bağlayırlar. Söhbət
qarşılıqlı surətdə faydalı kooperasiyadan, işəüzəlmə və miqrasiya məsələlərin-
dən, təhsil sahəsi də daxil olmaqla ümumi mədəni-informasiya məkanından
istifadə edilməsindən, habelə zəngin milli ənənələrin qorunub saxlanılmasından
gedir” [9, 188-189]. Burada Rusiya Prezidentinin ikitərəfli əlaqələrin inkişafına
göstərdiyi münasibət onu göstərir ki, bu ölkəyə emiqrasiya edən azərbaycan-
lıların hüquqlarının qorunmasında və ümumilikdə miqrasiya kimi həssas
problemlərin tənzimlənməsində dialoq siyasi əhəmiyyəti ilə diqqət çəkir.

Azərbaycan Respublikasında miqrasiya proseslərinin dövlətin milli maraq-
larına və beynəlxalq təcrübə əsasında tənzimlənməsinin təmin olunması məq-
sədlə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2006-cı il 25 iyul tarixli 1575
saylı sərəncamı ilə təsdiq edilmiş “Azərbaycan Respublikasının Dövlət Miqra-
siya Proqramı (2006-2008-ci illər)” da xüsusi əhəmiyyət kəsb edir [8, 266].
Miqrasiya ümumilikdə beynəlxalq proses olduğu üçün burada siyasi dialoqun
inkişafında dövlətin qəbul etdiyi qanunların aliliyi əmək miqrasiyasının tən-
zimlənməsində ciddi hüquqi əhəmiyyət daşıyır. Bununla yanaşı beynəlxalq
hüquq və siyasətin mövcud sahədə problemlərin həllinə dialoq vasitəsilə yanaş-
ması müasir beynəlxalq münasibətlərin prioritetlərindəndir.

Son on 13 ildə Azərbaycan miqrasiya sahəsində beynəlxalq əməkdaşlığını
gücləndirmişdir. Respublikanın bu sahədə siyasətini həyata keçirən Dövlət
Miqrasiya Xidməti (DMX) Beynəlxalq Miqrasiya Təşkilatı (BMqT), Avropa
İttifaqı (Aİ), BMT-nin Qaçqınlar üzrə Ali Komissarlığı (BMT QAK), Müstəqil
Dövlətlər Birliyi (MDB), Miqrasiya Siyasətinin İnkişafı üzrə Beynəlxalq

Mərkəz (MSİBM), həmçinin ikitərəfli münasibətlər əsasında Türkiyə Respublikası, Rusiya Federasiyası, Niderland Krallığı və digər ölkələrlə qanuni miqrasiya, miqrasiyanın effektiv idarə olunması, readmissiya, könüllü qayıdış, miqrantların sosial müdafiəsi sahəsində əməkdaşlıq əlaqələrini genişləndirir, birgə layihələr həyata keçirir, eyni zamanda miqrasiya sahəsində qabaqcıl və innovativ xarakterli təcrübələri öyrənir [3]. Azərbaycan Respublikasının miqrasiya sahəsində həyata keçirdiyi beynəlxalq əməkdaşlığı bir daha onu göstərmiş olur ki, mövcud sahədə beynəlxalq siyasi dialoq olmadan problemlərin həlli məhdud çərçivəyə salınmış olur. Bu sahədə, xüsusilə dünya liderlərinin verdikləri bəyanatlar beynəlxalq ictimaiyyət tərəfindən ciddi qəbul olunur. Siyasilərin bəzi hallarda antimiqrant çıxışları və aldışları emosional qərarlar beynəlxalq siyasi dialoqun əhəmiyyətini açıq şəkildə təhdid altına alır və problemin həll variantı gizlədilir. Azərbaycanda isə miqrasiya siyasəti müsbət və dinamik inkişaf ilə müşahidə olunur. Miqrasiya sahəsində qəbul olunan beynəlxalq sənədlər və milli qanunvericilik bu sahənin tənzimlənməsində siyasi səmərə verir, Azərbaycanın miqrasiya və multikulturalizm sahələrində həyata keçirilən mütərəqqi təcrübəsinə beynəlxalq aləmdə maraq getdikcə artır.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycançılıq birliyimizin əsasıdır. (2001-ci il noyabrın 9-10-da Bakıda keçirilmiş Dünya Azərbaycanlılarının I Qurultayında və "Gülüstən" sarayındakı rəsmi qəbulda Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin nitqi). Bakı: Azərbaycan Nəşriyyatı, 2002, 35 s.
2. Ağayev İ.M. Müasir şəraitdə Azərbaycanda milli-etnik proseslər. Bakı: MBM, 2006, 180 s.
3. Beynəlxalq əməkdaşlıq / <https://migration.gov.az/cat.php?scatid=027>
4. Cəfərov V. Hüquqi dövlətdə miqrasiya prosesinin tənzimlənməsi / http://ekspress.az/az/K%C4%B0VDF_ekspress/7070-h-uuml-quqi-d-ouml-vletde-nbsp-miqrasiya-prosesinin-tenzimlenmesi (23.07.2016).
5. Əhmədov A.P. Beynəlxalq miqrasiya proseslərində din amili və insan hüquqları // "Dövlət və Din". İctimai fikir toplusu № 01(48), Yanvar-Fevral, 2017, s. 39-48.
6. Əhmədov A.P. Müsəlman miqrantlar müasir siyasi proseslərdə // "Dövlət və Din". İctimai fikir toplusu № 03(50), May-İyun, 2017, s. 16-23.
7. Əhmədov A.P. Azərbaycan Respublikası beynəlxalq miqrasiya proseslərində // "Dövlət və Din". İctimai fikir toplusu № 05(52), Sentyabr-Oktyabr, 2017, s. 21-30.
8. İlham Əliyev: iqtibaslar və təhlil / elmi redaktor və ön sözün müəllifi R.Mehdiyev. Bakı: Azərbaycan Nəşriyyatı, 2006, 328 s.
9. Məmmədov N.İ. Xarici siyasətin Azərbaycan modeli. Məqalələrdən seçmələr (1997-2011). Bakı: Çarşıoğlu, 2012, 464 s.
10. Məmmədov N.İ. Müasir tarixdə miqrasiya prosesi haqqında / <http://ikisahil.az/?page=6&newsId=89377&lang=aze> (07.08.2017).
11. Mehdiyev-Çaxmaqlı Q.Q. İşğal və "məskunlaşdırma" fitnəkarlığı. İşğal olunmuş Azərbaycan ərazilərinə ermənilərin qanunsuz əhali yerləşdirmə siyasəti. Bakı: QHT Nəşriyyatı, 2014, 112 s.
12. Niftiyev N.M. Azərbaycanda birgəyaşayış və multikulturalizm. Bakı: MTR, 2015, 408 s.
13. Niftiyev.N.M. Miqrasiya problemi - Qərb və Azərbaycan təcrübəsi... / <http://ru.azadinform.az/news/a-99333.html> (10.09.2015).
14. Orucov H.X. Heydər Əliyev və Azərbaycanda milli siyasət (Azərbaycan və gürcü dillərində). Tbilisi: İntellekt, 2003, 172 s.

15. Sadıqova H.F. XIX əsrin 2-ci yarısında Bakının demoqrafik durumuna miqrasiya proseslərinin təsirinə dair // "Bakı Universitetinin Xəbərləri". Humanitar elmlər seriyası, № 03, 2013, s. 170-175.
16. Zeynalov M. Multikulturalizm siyasətinin prinsipləri və Azərbaycan // "Respublika" qəzeti, 10 iyun, 2016.
17. Эйвазов Д. Безопасность Кавказа и стабильность развития Азербайджанской Республики. Баку: Нурлан, 2004, 352 с.
18. Эйвазов Д. Державы и регионы: системный анализ безопасности постсоветского пространства. Стокгольм: СА&СС Press, 2015, 320 с.

ВАЖНОСТЬ МЕЖДУНАРОДНОГО ПОЛИТИЧЕСКОГО ДИАЛОГА В РЕГУЛИРОВАНИИ МИГРАЦИОННЫХ ПРОЦЕССОВ В АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКЕ

А.П.АХМЕДОВ

РЕЗЮМЕ

Миграция как исторический процесс является глобальной проблемой в современном мире. С этой точки зрения политический аспект в изучении миграционных процессов, а точнее политический диалог имеет большое значение в межгосударственных отношениях. Политический диалог также дает положительный результат в сотрудничестве государств с международными организациями в области миграции. В последние годы, происходящие комплексные события в современных международных отношениях, негативно влияют на урегулирования миграционных процессов.

В статье подробно исследована роль международного политического диалога в регулировании миграционных процессов в Азербайджанской Республике.

Ключевые слова: международное сотрудничество, миграционная служба, политический диалог, мигрант, государственная политика.

IMPORTANCE OF INTERNATIONAL POLITICAL DIALOGUE IN THE REGULATION OF MIGRATION PROCESSES IN THE REPUBLIC OF AZERBAIJAN

A.P.AHMADOV

SUMMARY

Migration as a historical process has become a global problem in the modern world. From this point of view, the political aspect in the study of migration processes, or rather, political dialogue in inter-state relations is of importance. Political dialogue also gives positive results in the cooperation of states with international organizations in the field of migration. Recently, events, which have complicated solution in international relations, have a negative impact on the migration processes.

The article examines broadly the importance of international political dialogue in regulating migration processes in the Republic of Azerbaijan.

Key words: international cooperation, migration service, political dialogue, migrant, state policy.

UOT 656. 11

AZƏRBAYCANIN ENEOLİT DÖVRÜ DƏFN ADƏTLƏRİNDƏ
İZLƏNİLƏN İNANCLAR

İ.N.AVŞAROVA

Bakı Dövlət Universiteti

i.avsharova@mail.ru

Azərbaycanın qədim mədəni irsinin müəyyən hissəsi eneolit (mis- daş) dövrü ilə bağlıdır. Həmin dövr erkən əkinçilik mədəniyyətlərinin yaranması ilə səciyyələnir. Azərbaycan ərazisində aparılan arxeoloji tədqiqatlar nəticəsində mis-daş dövründə yaşamış yerli əkinçiməldar tayfalar və qonşu ölkələrdən miqrasiya yolu ilə ərazidə məskunlaşmış tayfalar məxsus müxtəlif dəfn adətləri ilə müşahidə olunan qəbir tipləri izlənilmişdi. Həmin qəbir tipləri qədim Azərbaycan tayfalarının dəfn adət-ənənələrini özündə qoruyub saxlayan yeganə mənbələr sayılır. Qəbirlərdə müşahidə olunan dəfn adətlərinin bir çoxu mifoloji xüsusiyyətləri ilə seçilir. Məqalənin yazılmasında əsas məqsəd, eneolit dövrü tayfalarının qəbir abidələrində izlənilən dini, mifoloji dünyagörüşlərini üzə çıxarmaq, onların dəfn adətləri haqqında müəyyən təsəvvür yaratmaqdan ibarətdir. Eneolit dövrü qəbir abidələri müxtəlif müəlliflər tərəfindən tədqiq olunsada dini-mifoloji baxımdan tədqiqat obyektı olmamışdır. Elə bu səbəbdən də aktual sayıla bilər.

Açar sözlər: eneolit, mis-daş, mifologiya, ölülər kultu, kurqan, qəbir

Azərbaycanda eneolit dövrü ərazidə yaşamış tayfaların erkən əkinçilik və maldarlıq mədəniyyətlərinin yaranması və oturaq həyat sürmələri ilə bağlı olmuşdur. Yeni iqtisadiyyata keçidlə əlaqədar dövrün tayfaları daha yüksək inkişaf yoluna qədəm qoymuşlar. Bununla əlaqədar, Azərbaycan ərazisində Kül-təpə və Şomu-təpə kimi əkinçilik mədəniyyətləri formalaşmışdı. E.ə. VI-IV minillikləri əhatə edən bu mədəniyyətlər özlərindən əvvəl gələn əkinçilik mədəniyyətlərinin zəminində formalaşmış, Mesopotamiyadan əraziyə miqrasiya olunan tayfaların mədəniyyətlərindən də bəhrələnməklə yeni inkişaf yolu keçmiş, sonrakı tarixi dövrlərdə uzun müddət öz əhəmiyyətini itirməyən yüksək mədəniyyətə sahib olmuşlar. Həmin inkişaf dövrün tayfalarının mənəvi mədəniyyətindən də yan keçməmişdi. Belə ki, müxtəlif dəfn mərasimlərinə imza atan Azərbaycan tayfaları bununla “ölülər kultu” nun əsasını qoymağa nail olmuşlar. Belə ki, yaşayış yerlərində müxtəlif mifoloji xüsusiyyətlərlə müşahidə olunan dəfn adətləri, dövrün tayfalarının axirət dünyasından irəli gələn dünyagörüşləri ilə bağlıdır.

Azərbaycanın eneolit dövrü tayfalarının axirət dünyası ilə bağlı

təsəvvürləri hələ e. ə. VIII minillikdə artıq mövcud idi. Belə ki, Qobustanın Firuz düşərgəsində mezolit dövrünə aid təsadüf olunan qəbirdə on iki nəfər dəfn edilmişdi. Həmin bu ərazidə “Kənizə” düşərgəsində neolit dövrünə aid qəbir də aşkar edilmişdi. Burada yaşlı qadın, iki kişi sıx bükülü vəziyyətdə, ikisi başı cənuba sağ böyrü üstə, biri başı şimala, sol böyrü üstə dəfn olunmuşdu. Skeletlərin təyinatına görə nisbətən yaxşı saxlanılmış qadın kəlləsinin Qafqazda ən qədim insan tipi sayılan “kaspi” tipinə aid olduğu müəyyən edilmişdi. Qəbirdə müəyyən avadanlığa rast gəlinmişdi. Bunlar ağ mərmərdən hazırlanmış toppuz-əsa başı, çay daşından ağzı cilalanmış daş balta, sümük bizlər, daş asma, çay daşı və qumdaşından sürtgəclər (onların birində əzilmiş qırmızı oxra izinə təsadüf olunmuşdu), iskanə tipli alət, dəvəgözüündən qaşov, çay daşından itiüclü alətlər (çox güman ki, qayalar üzərində təsvirlərin döyülməsi üçün nəzərdə tutulmuşdu), qum daşından bıçaq kimi işlədilə bilən seqment formalı iri alət, bir parça bərkidici qara maddə tapılmışdı. Qəbirlərin hər ikisi antropoloq Rəbiyyə Qasımova tərəfindən tədqiq olunmuşdu [1, 152].

Göründüyü kimi hələ neolit dövründə yaşamış insanların dəfn adətlərində qırmızı oxradan “günəş-od” əlaməti kimi istifadə olunmuşdu. Sonrakı dövrün qəbir abidələri eneolit dövrü ilə bağlıdır. Həmin dövründə Azərbaycan ərazisində məskunlaşmış əhəlinin bir hissəsinin dəfn adətləri bir-birindən fərqlənir. Belə ki, tədqiq olunan qəbir abidələrindən göründüyü kimi insanlar artıq dəfn adətlərində müxtəlif inanclara üstünlük vermiş və bu da dəfn zamanı müxtəlif mərasimlərin keçirilməsinə gətirib çıxarmışdı. Dövrün tayfaları dəfn mərasimlərini elə yaşadıkları yerin ərazisində icra etmişlər. Məsələn, Gəncə-Qazax düzənliyi əhalisi dünyasını dəyişmiş insanları yaşayış yerindən kənarda dəfn etdiyi halda, Naxçıvan, Mil-Qarabağ, Muğanda məskunlaşan əhali ölən insanları yaşayış yerində dəfn edirdilər. Bu tip qəbir abidələri Naxçıvan Muxtar Respublikasında I Kül-təpə, Mil-Qarabağda Ağdam rayonunun Əfətli kəndi ərazisində yerləşən Çalağan-təpə və Leyla-təpə abidələrində, cənub-şərqi Azərbaycanda Cəlilabad rayonu Üç-təpə kəndinin şərqində yerləşən Əli-kömək-təpəsində və s. yerlərdə aşkar olunmuşdu [7, 12].

Göründüyü kimi artıq bu dövrlərdə Azərbaycan ərazisində yaşamış tayfaların axirət dünyası ilə bağlı olan dini inancları qəbir abidələrində də izlənilir. Belə ki, dünyasını dəyişmiş insanların ruhunun onlara zərər verməsindən qorxan insanlar onları elə yaşadıkları yerdə dəfn edir və müxtəlif ayinlər icra edirdilər. Heç şübhəsiz ki, eneolit dövründə dəfn zamanı müxtəlif dəfn adətləri və ayinlərin icra olunması yaşamına davam edən və dünyasını dəyişmiş insanları bəd ruhlardan qorumaq və ruhu razı salmaq xarakteri daşıyırdı.

Eneolit dövründən başlayaraq “tək allahlılığın” yaranmasına qədər dünyasını dəyişmiş insanlar əsasən arxası, sağ və sol böyrü üstə, qolları və ayaqları bükülü vəziyyətdə basdırılırdı. Elə bu səbəbdən də bəzi tədqiqatçılar haqlı olaraq qədim dövrün insanların qəbirləri ölülər üçün ana bətni hesab etdiklərini iddia edirlər [2, 238]. S.Qazıyevə görə dəfn mərasimləri əsasən tayfa və xalqların müxtəlifliyi ilə deyil, onların dini etiqadlarına əsasən bir-

birindən fərqlənirdi [2, 245-246].

İnsanlar axirət dünyasına inandıqları üçün onların mifoloji düşüncələrində yer kultuna inam artırdı. Elə həmin səbəbdən də sonrakı dövrlərdə axirət dünyası birbaşa yer kultu ilə bağlanılırdı. Göründüyü kimi, yer kultu və onunla sıx surətdə bağlı olan ölülər kultu öz kökləri ilə qədim dövrlərə gedib çıxır [8, 59]. Ölülərin əsasən şimal-qərbdən, cənub şərqə doğru çəp basdırılmasına gəldikdə isə ehtimal ki, bu dəfn adəti zülmətlə əlaqədar olmuşdu. Yəni ölülərin üzü dəfn zamanı qaranlıq-gün düşməyən tərəfə qoyulmuşdu [8, 238].

Ərazidə aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı eneolit dövrü dəfn adətlərində heyvanların dəfninə də təsadüf edilmişdi. Əli-kömək-təpədə atın, I Kül-təpədə insan və itin birgə dəfninə rast gəlinir.

I Kül-təpədə tədqiq olunan 85 qəbirdən ikisində 12 və 41 saylı qəbirlərdə mərhumun ayaqlarının altında və dizlərinin yanında it skeletinə rast gəlinmişdi [9, 46, 49]. Azərbaycanın eneolit dövrü dəfn adətlərində rast gəlinən insan və itin birgə dəfni minilliklər sonra da öz aktuallığını itirməyərək eyni soy kökə məxsus tayfaların dəfn adətlərində yer almışdı. Belə ki, Şəkinin antik dövrə aid Təpə-başı nekropolunda tədqiq olunan 3 saylı qəbirdə diz və qolları bükülü vəziyyətdə dəfn olunmuş insanın yanında it kəlləsinə rast gəlinmişdi. İtin kəlləsi (alt çənəsiz) iki bərabər hissəyə iti bir alətlə bölünərək qoyulmuşdu. İtin kəlləsi çox ustalıqla (sanki iti mişarla) tən ortadan burun istiqamətində bölünmüşdü [6, 114-116]. Təpə-başı 4 saylı qəbrində isə mərhum diz və qolları bükülü vəziyyətdə, dəfn olunmuşdu. Onun dabanları xeyrənin üstünə elə qoyulmuşdu ki, qəbirdə bütöv aşkar olunan və oturmuş vəziyyət alan it skeletinin arxa ayaqları üstündə dursun. İtin qabaq ayaqları, boğaz, başı isə nisbətən iri xeyrənin üzərinə qoyulmuşdu [6, 118]. İtin mifologiyada zülmətlə-axirət dünyası ilə bağlılığını nəzərə alsaq, onu deyərək ki, it axirət dünyasına qoruyucu qüvvə kimi insanla birgə yola salınmışdı. Mis daş dövrünün bəzi qəbir abidələrində qırmızı oxra izlərinə də rast gəlinir. Məsələn, I Kül-təpənin 40,48,49 və s. saylı qəbirlərində skeletlərin üzərinə qırmızı oxra səpilmişdi. Bundan əlavə bəzi qəbirlərdə həsir izlərinə və çürüntülərinə rast gəlinmişdi [9, 45,46]. Bildiyimiz kimi qədim dövrlərdə qırmızı rəng “günəşin-odun” rəmzi hesab olunurdu. Elə həmin səbəbdən də eneolit dövrü insanları dəfn zamanı ölən insanların üzərinə oxra səpirdilər.

Astar-xan-bazar (Cəlilabad rayonu) Əli-kömək-təpə yaşayış yerinin eneolit dövrünə aid dörd metr qalınlığındakı təbəqəsində 20 qəbir abidəsi aşkar edilmişdi. Ölən insalar yaşayış yerində evlərin altında, arasında basdırılmışdı. Ərazidəki qəbirlərin çoxu azyaşlı uşaqlara məxsusdur. Qəbirlərdəki ölülərin hamısı bükülü vəziyyətdə sağ və sol böyrü üstə dəfn edilmişdi. Qəbirlərin bəzilərində həsirə bükülmüş insanların üzərinə qırmızı oxra səpilmişdi. Bu tip dəfn adəti 1, 2, 3, 8 saylı qəbirlərdə izlənilmişdi [7, 36-37].

Çalağan-təpə yaşayış yerinin mədəni təbəqəsində 21 qəbirə rast gəlinmişdi. 4, 5, 8, 11, 13, 15, 16, 17,18, 19, 20 saylı qəbirlərin hamısında skeletlərin üzərində qırmızı oxra səpilmişdi. Oxra səpilmiş bəzi qəbirlərdə həsirə bükül-

müş meyidlərə də rast gəlinmişdi. Baba-Dərviş yaşayış yerində isə bir qəbirə təsadüf edilmişdi. Mərhum sağ böyrü üstə başı şimal-qərbə uzadılmışdı. Skeletin üzərində oxra izlərinə rast gəlinmişdi [7, 37-48]. Göründüyü kimi dəfn zamanı dünyasını dəyişmiş insanların üzərinə qırmızı oxranın səpilməsi Azərbaycanda tədqiq olunmuş eneolit dövrü qəbir abidələrinin çoxunda izlənilir. Bir çox tədqiqatçılar haqlı olaraq bu tip dəfn adətini “günəş” və “od” la bağlayırlar. Məlumdur ki, Azərbaycan tayfaları islamı qəbul etməmişdən çox-çox əvvəl “günəş və oda” tapınmışlar. Onlar “günəş”i mifoloji düşüncələrində “baş tanrı” kimi qəbul etmişlər. Elə həmin səbəbdən də eneolit dövründən başlayaraq günəşlə bağlı müxtəlif ayin və mərasimlər keçirmiş, ölənləri belə düşüncələrlə dəfn etmiş, “Günəş” əlaməti olaraq onların üzərinə qırmızı oxra səpmişlər. Heç şübhəsiz ki, bu dünyagörüşü həmin dövrün insanların axirət dünyası ilə bağlı olan inanclarından doğmuşdu. Dövrün insanların mifoloji dünya görüşlərindən doğan həmin dəfn adətinin arxasında ruhla bağlı düşüncələri yer almışdı. Onlar insanın yenidən axirət dünyasından işıqlı dünyaya gəlməsini düşünmüş və elə həmin səbəbdən də “günəş”in əlaməti kimi qırmızı rəngdən istifadə etmişlər. “Günəş”ə və ümumiyyətlə, “kosmik ələmə” tapınmanın əlamətləri Azərbaycanın neolit, eneolit, tunc dövrü memarlıq abidələrinin planlaşdırılmasında da izlənilir.

Kül-təpə, Çalağan-təpə, Əli-kömək-təpə, Baba-Dərviş yaşayış yerlərinin bir çox qəbir abidələrində avadanlıqlara rast gəlinmişdi. Qəbir avadanlıqları əsasən mərhumun başı altına qoyulmuş qırmızı rəngli küpələrdən, qırmızı qab qırıqlarından və çox da böyük olmayan kiçik daşdan ibarətdir. Bundan başqa muncuqlara, obsidiandan hazırlanmış lövhələrə və əmək alətlərinə rast gəlinmişdi. Qəbirlərin hamısında dəfn üzü qərbə doğru icra olunmuşdu [7, 18-53].

Göründüyü kimi, qədim Kül-təpə mədəniyyəti sakinlərinin başqa dəfn adətləri də olmuşdur. Onlar ölənlərin başının altına çox da böyük olmayan daş və ya küpə (küpə qırıqları) qoymuşlar. Bu tip adətə Azərbaycanın Dağlıq Qarabağ vilayəti Xankəndi (müasir Stepanakert) 125 saylı kurqanında, antik dövrə aid Yaloylu-təpə torpaq qəbirlərində və digər abidələrdə də rast gəlinir [9, 51].

Kül-təpə eneolit dövrü mədəniyyəti abidələrində müəyyən inventara rast gəlinəndə də, Təpə-Sialkın ən aşağı təbəqələrində inventara rast gəlinmir. Onlar abidədə III minilliyə aid təbəqədə təsadüf olunur. Burada da həmçinin dünyasını dəyişmiş insanların evin altında, evlərin arasında sıx bükülü vəziyyətdə basdırırdılar. Onların üzərinə qırmızı oxra səpirdilər. O. Həbibullayev A.Yunkerə istinad edərək yazır ki, ölənlərin basdırılmasında ona görə əşyalara rast gəlinmir ki, onlar ölənləri ayrıca qəbirlərdə yox, məhz yaşadıkları evlərdə basdırdıqları üçün buna ehtiyac olmadıqlarını düşünmüşlər. Belə ki, ölənlərin ruhu öz qohumları ilə, öz ocağında qidalana bilər [9, 51]. Bu adət bir çox eneolit dövrü abidələrində izlənilir. Bu tip dəfn adəti Eneolit dövründə Qədim Şərqdə də geniş yayılmışdı Azərbaycanda aparılan arxeoloji tədqiqatlar göstərir ki, I Kül-təpə tipli eneolit dövrü abidələri bir çox ərazilərdə,

ocümlədən Qərbi Azərbaycanda Şenqavit yaşayış yerində (indiki Ermənistan), Gürcüstanın Urbnisi, Amiranis-qora, Qunii, Türkmənistandakı Anau və digər ərazilərdə təsadüf olunmuşdu [9, 50].

Leyla təpə mədəniyyəti tayfalarına gəldikdəsə, onların dəfn adətlərində oxşar və fərqli cəhətlərə rast gəlinir. Leyla-təpə mədəniyyətinə aid tayfalar (Mesopotamiyadan ərazidə miqrasiya yolu ilə məskunlaşan) yaşayış yerlərində uşaqları dəfn edərkən onun üzərinə yarı kəsilmiş küp və ya müxtəlif tipli qabların qırıqlarını qoyurdular. N.Müseybli V.M.Masson və U.Esinne istinad edərək yazır: Ubeyd mədəniyyətinə, o cümlədən onun lokal variantı olan və Mesopotamiyanın şimal ərazilərini əhatə etmiş Şimali Ubeyd mədəniyyətinə aid yaşayış məskənlərinə məxsus, yaşlı insanların dəfn edildiyi ayrıca nekropollar da mövcud olmuşdur. Bununla yanaşı körpə uşaqların meyidləri küplərdə, evin döşəməsi altında dəfn edilirdi. Şərqi Türkiyədəki Dəyirman-təpə yaşayış məskəninin e. ə. V minilliyin sonlarına aid Ubeyd mədəniyyəti təbəqəsində də körpə uşaqların dəfn edildiyi gil qablardan ibarət qəbirlər aşkar edilmişdi. Leyla-təpə mədəniyyətinə aid qəbirlərdə olan uşaqların dəfni üçün küpə, xeyrə, qazan tipli gil qablardan istifadə edilmişdi [3, 13-14]. N. Müseyibli haqlı olaraq həmin dəfn adətini “saxsı qablarda dəfn” adlandırmışdı.

Qablarda dəfn olunan uşaqlar sağ və sol böyürləri üzərində bükülü vəziyyətlərdə, ana bətnində olduğu kimi dəfn olunmuşdular. Küplərin alt hissəsində kiçik dəşiklər açılmışdı [4]. Küplərin altında dəşik açmaqla onlar yəqin ki, ruhun sərbəstliyinə, onun yenidən qayıtmasına şərait yaratmışlar. Heç şübhəsiz ki, bu da dövrün insanların axirət dünyası və şər ruhlarla bağlı inanclarından doğan bir dəfn adəti olmuşdur.

Bir neçə minillikdən sonra Azərbaycan ərazisində antik dövrdə həmin dəfn adətinə rast gəlinir. Azərbaycanın bir çox ərazisində təsadüf olunan həmin adət b. e. VIII əsrinədək davam etmişdir.

Leyla-təpə mədəniyyəti tayfalarına aid Soyuqbulaq kurqanları (xalkolit dövrü) Azərbaycanın Ağstafa rayonu ərazisində yerləşir. Ərazi əsasən kurqanlar çölündən ibarətdir. Kurqanlar düzbucaqlı, oval, kromlex formalı, mərkəzi daş düzümlü yığma malikdirlər. Buradakı qəbir abidələrində müxtəlif tip dəfn adətlərinə, o cümlədən parçalanmış meyidlərlə müşahidə olunan dəfn adətlərinə də rast gəlinmişdi. Tədqiqatçı meyidin parçalandığını və ya sonradan əraziyə gətirilib ikinci dəfə dəfn edildiyini güman edir. 40 sm dərinlikdə mərkəzi hissədə aşkar edilmiş nazik kül qatı dəfn zamanı burada qısa müddətli od yandırıldığını göstərir. Kurqanın qəbir avadanlığı müxtəlif tip saxsı qablardan ibarətdir. Kameranın üstü kameranı təşkil edən çiy kərpicdən hörgü səviyyəsində gil məhlul ilə suvanmışdır [4, 11-13]. 2 saylı kurqanda təsadüf olunan skeletin başının altına daş qoyulmuşdu. Kurqanda skeletin müxtəlif hissələrinə rast gəlinmişdi. Qəbrin döşəməsi şoran torpaq qarışıq çınqıldan ibarət olmuşdur. Qəbirdə heç bir avadanlığa rast gəlinməmişdi. 3 saylı kurqanın üstünün daş düzümlü nal şəkillidir. Qəbir avadanlığı bir neçə saxsı qabdan ibarətdir. Qəbir inventarını çoxsaylı saxsı qablar, çaydaşı və obsidiandan hazırlanmış

alətlər təşkil edir. 14 sayılı kurqanın da üzərinin daş düzümü nal şəkillidir [4, 14-15]. Azərbaycan ərazisində nal şəkilli ocaq qurğularının tapılması və nal şəkilli kurqan örtüyünün olması heç şübhəsiz ki, ərazidə yaşayan tayfaların ata olan inancı və rəğbəti ilə bağlı olmuşdur. Nal şəkilli ocaq qurğularına od ayini icra olunan ibadətgahlarda da rast gəlinir.

5 sayılı kurqanın qəbir kamerası müxtəlif dərinlikdə çay daşlarının qövsvari, aypara şəkilli düzümünə rast gəlinmişdi. Aypara düzümlərdən altıda insan skeleti cənub-şərqə doğru sağ böyrü üstə qolları və ayaqları bükülü vəziyyətdə dəfn olunmuşdu. Qəbir avadanlığı boz rəngli keramika məmulatından və metaldan hazırlanmış xəncərdən ibarətdir [4, 16-17]. Göründüyü kimi, ayla bağlı inanclar çox qədim zamanlardan başlayaraq, Azərbaycan tayfaları arasında müqəddəs sayılmışdı. Ayı əks etdirən simvolik işarələr arxeoloji abidələrdən əldə olunan bir çox maddi mədəniyyət nümunələri üzərində öz əksini tapmışdır.

Bu tip qəbir abidələrinə daha sonra Çinar-təpə, Berikdeebi, I Böyük Kəsik, I Poylu, II Poylu, Qala-yerində, Soyuqbulaq kurqanları çölündə rast gəlinmişdi. Soyuqbulaq qazıntıları Cənubi Qafqazda ən qədim kurqanların Leyla-təpə mədəniyyəti tayfalarına məxsus olduğunu sübut etmişdi [5, 14-15].

Göründüyü kimi, Leyla-təpə mədəniyyətinə aid qəbir abidələrində izlənilən dəfn adətləri öz müxtəlifliyi ilə seçilir. Soyuqbulaq kurqanlarında yaşlılara aid dəfn adətlərinin icrasında kurqan örtüklərində və kurqan içi örtüklərin formalarında qövsvari, aypara şəkilli və nalşəkilli daş örtüklərə rast gəlinir. Leyla-təpə mədəniyyətinə aid dəfn adətlərinin içərisində uşaq dəfni ilə bağlı mərasimlər xüsusi maraq doğurur. Belə ki, Mesopotamiya, Türkiyə (Anadolu) və Azərbaycan və başqa ərazilərdə təsadüf olunan bu dəfn adəti heç şübhəsiz ki, ölən uşaqların ruhunu şər qüvvələrdən, bəd ruhlardan və vəhşi heyvanlardan qorumaq məqsədi daşmışdır. Elə bu səbəbdən də uşaqları evlərin döşəməsinin altında, evlərin arakəsmələrində və həyətyanı sahələrdə basdırmışlar. Ay təsvirləri Gəncəçay vadisində qədim sitayiş yeri olan 58 sayılı tikinti qalığı üzərində və başqa maddi mədəniyyət nümunələri üzərində də qeydə alınmışdı. Ayla bağlı miflər bütün dünya xalqlarının, o cümlədən, qədim Azərbaycan (türk) tayfalarının dini ideoloji baxışlarında ən geniş yayılmış inamlardan biri sayılır. Qazax rayonu ərazisində tədqiq olunmuş Sarıtəpə məbədinə olan günəş və ay simvolları, ibadətgahın ay və günəş məbədinə aid olduğunu göstərir [10, 17]. Şəkinin antik dövr Kiş məbədinin "Ay-Selena" məbədi üzərində qurulduğu güman edilir. Azərbaycan xalqının mifoloji dünyagörüşlərində ay gecə işığı və kişi başlanğıcının təəcəssümü kimi də şərh edilir.

Göründüyü kimi, Azərbaycan tayfalarının və Mesopotamiyadan əraziyə miqrasiya olunmuş erkən əkinçilik mədəniyyəti tayfalarının bizə miras qoyub getdiyi dəfn adətləri dövrün tayfalarının dini-mifoloji baxışlarının öyrənilməsində əvəzsiz mənbələrdi.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan arxeologiyası (daş dövrü). I cild. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutu. Bakı: Şərq-Qərb, 2008, 445 s.
2. Qaziyev S.M.. Qəbələ ərazisinin qədim dəfn mərasimləri haqqında. Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası // Azərbaycanın Maddi Mədəniyyəti. VI cild, Bakı, 1965, 235-251 s.
3. Müseyibli N.M. Böyük Kəsik eneolit dövrü yaşayış məskəni Bakı: Nafta-Press, 2007, 228 s.
4. Nəcəf Müseyibli. Leyla-təpə mədəniyyətinin qəbir abidələri və dəfn adətləri. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutu. Bakı, 2014, 139 s.
5. Müseyibli Nəcəf Əsgər oğlu. Ön Asiya-Qafqaz xalkolitində Leyla-təpə mədəniyyəti. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası A. A. Baxıxanov adına Tarix İnstitutu. Tarix üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın avtoreferatı (5505. 02 - Arxeologiya). Bakı, 2015, 45 s.
6. Muxtarov N.M., Bədəlova İ.N., Əmrullah qızı B.. Azərbaycanın şimali-qərb rayonlarında arxeoloji tədqiqatlar. AMEA Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutu // Azərbaycanda Arxeoloji tədqiqatlar 2012. Bakı, 2013, 114-121s.
7. Mahmudova Vəfa. Azərbaycanın ilk oturaq əkinçi-maldar tayfalarının qəbir abidələri (B. e. ə. IV-IV minilliklər). AMEA Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutu, Bakı: Elm, 2003, 173 s.
8. Şükürov Ağayar. Mifologiya. 5-ci kitab, (Qədim Çin mifologiyası, Bakı: Elm, 1956, 165 s.
9. Абибуллаев О.А. Энеолит и бронза на территории Нахичеванской АССР. Академия Наук Азербайджанской ССР Сектор Археологии и Этнографии. Баку: Элм, 1982, 314 с.
10. Минаввар Гусейнова. Предметы культа и символы власти в памятниках эпохи поздней бронзы и раннего железа // Azərbaycan arxeologiyası, № 3-4, 2000, s.14-22

СЛЕДЫ ВЕРОВАНИЯ ПОГРЕБАЛЬНЫХ ОБРЯДОВ ВО ВРЕМЕНА ЭНЕОЛИТА В АЗЕРБАЙДЖАНЕ

И.Н.АВШАРОВА

РЕЗЮМЕ

Древняя культура Азербайджана в определенной степени прослеживается в период энеолита. В результате проведенных археологических изысканий на нашей территории выявлены различные погребальные обряды, относящиеся как местным земледельческо-скотоводческим племенам, так и некоторым племенам, которые путем миграции поселились здесь. Подобные погребальные типы при изучении погребальных обрядов считаются единственными источниками. Большинство элементов погребальных обрядов выделяются и прослеживаются с мифологическими особенностями. Целью написания данной статьи, является создать представление о погребальных обрядах с мифологическими мировоззрениями племен, живших в эпоху энеолита на территории Азербайджана.

Не смотря на то, что погребальные памятники в период энеолита были изучены многими исследователями, она является актуальной, ввиду того, что погребальные обряды племен в эпоху энеолита с точки зрения религиозно – мифологической стороны никем не изучалась.

Ключевые слова: энеолит, медь-камень, мифология, культ смерти, курган, погребение

THE BELIEFS OBSERVED IN THE COPPER-STONE AGE BURIAL TRADITIONS IN AZERBAIJAN

I.N.AVSHAROVA

SUMMARY

A part of the ancient cultural heritage of Azerbaijan is connected with the Copper-Stone era. That period was characterized by the emergence of early agricultural cultures. As a result of archaeological investigations carried out in Azerbaijan, there were observed types of graves accompanied by various burial traditions belonging to the local cattle-breeding - farmers and tribes that came from neighboring countries through migration and settled in the area during the Copper-Stone era. These types of graves are considered to be the only sources that preserve traditions of the ancient Azerbaijani tribes. Many burial traditions observed in the graves differ by mythological features. The main goal of writing the article is to reveal the religious and mythological outlooks of the Eneolithic tribes, to formulate some idea about their burial traditions. Although the subject was studied by various authors, it has never been the object of research from the religious-mythological point of view. That's why it can be considered actual.

Key words: Eneolithic period, Copper-Stone, mythology, dead's cult, kurgan, grave

УДК 94” 19/...”

**ТУНИС – ЭТО ТОЛЬКО НАЧАЛО: ИТОГИ «ЖАСМИНОВОЙ
РЕВОЛЮЦИИ» НА БЛИЖНЕМ ВОСТОКЕ В КОНТЕКСТЕ СОБЫТИЙ
«АРАБСКОЙ ВЕСНЫ»**

Т.Н.АББАСОВ

Бакинский Государственный Университет
tariel.abbasov@rabler.ru

«Жасминовая революция» в Тунисе обозначила совершенно новый этап в политической истории стран Ближнего Востока. Одиночный акт самосожжения тунисского гражданина Мохаммеда Буазизи в знак протеста против полицейской коррупции и жестокого обращения в этой арабской стране явился искрой, которая разожгла последующие события «Арабской весны» - череду протестов, восстаний, переворотов и гражданской междоусобицы, направленных на свержение существующих режимов в ближневосточных странах.

Ключевые слова: «Арабская весна», вооруженный конфликт, политический кризис, военный союз, внешнеполитическая позиция, беженцы.

Переворот в Тунисе, или «Жасминовая революция», как ее окрестили мировые средства массовой информации ознаменовал собой новую веху в истории всего ближневосточного региона. Как показал дальнейший ход исторических событий, опыт низложения руководителя государства, бессменно занимавшего эту должность на протяжении многих лет, был взят на вооружение аналогичными протестными силами и в соседним с Тунисом арабских государствах. Тунисские беспорядки начались 18 декабря 2010 года после акта самосожжения Мохаммеда Буазизи в знак протеста против полицейской коррупции и жестокого обращения (4). Этот одиночный акт послужил искрой, от которой разгорелась «арабская весна» - серия восстаний, бунтов, переворотов и гражданских войн против действующих режимов в государствах Ближнего Востока.

Экономические требования протестующих о необходимости преодоления высокого уровня безработицы, роста цен на продукты первой необходимости быстро переросли в политические, и уже в скором времени основным лозунгом на демонстрациях в Тунисе стала немедленная отставка 74-летнего Президента страны Зин эль-Абидина бен Али, находящегося у власти в течение 23 лет и реформирование созданной им властной системы (12). На подавление сопротивления митингующих

действующий режим власти бросил полицейские силы, в результате столкновений с которыми было убито 78 человек. Набирающие с каждым днем размах народные волнения в Тунисе вынудили президента бен Али покинуть страну и бежать в согласившуюся его приютить Саудовскую Аравию (первоначально он собирался лететь во Францию, однако официальный Париж отказался предоставить ему убежище) (3, 29).

После бегства Президента Туниса верховная власть в стране перешла к премьер-министру Мохаммеду Ганнуши, однако днем позже, 15 января 2011 года к присяге, в соответствии с Конституцией страны, в качестве временного исполняющего обязанности главы государства был приведен спикер парламента Фуад Мебаза. После консультаций с представителями различных политических партий Туниса Мохаммед Ганнуши приступил к формированию временного коалиционного правительства, в которое вошли шесть министров, включая самого М.Ганнуши (все они объявили о выходе из партии «Конституционное демократическое объединение», которую возглавлял низложенный президент), а также четыре представителя от оппозиции. Новый тунисский кабинет объявил о немедленном освобождении всех политзаключенных и введении свобод для средств массовой информации, а также отмене запрета на деятельность главной правозащитной организации страны «Тунисской лиги по правам человека». Одной из ключевых задач сформированного временного коалиционного правительства была объявлена организация досрочных выборов президента и парламента. Однако, наступившее спокойствие продлилось недолго. Уже на следующий день после своего образования оппозиционные министры подали в отставку, объяснив свое решение сомнениями в дееспособности кабинета, в который вошли бывшие сторонники бен Али. Улицы тунисских городов вновь наполнили тысячи манифестантов. Тунисский народ, первоначально протестовавший против разгула коррупции, бедности и безработицы, теперь стал негодовать в связи с продолжающимся засильем во властных структурах лиц из команды бывшего президента, считая, что их вина во всех бедах ничуть не меньше, чем самого бен Али и его клана. Общественность страны не успокоили даже аресты более чем 30 членов семейного клана бывшего президента, включая собственника телеканала «Hannibal TV» Ларри Насра и его сына, находящихся в родственных отношениях с супругой бен Али. Таким образом, тунисская революция стала набирать обороты (3, 30-31).

Тем временем полиция Туниса начала разгонять демонстрантов, вновь устраивающих протестные акции возле резиденции премьер-министра. Стало очевидно, что новый кабинет не обладает достаточным авторитетом для того, чтобы убедить протестующих в своей дееспособности стабилизировать внутривнутриполитическую ситуацию и незамедлительно начать демократические реформы. Спустя считанные дни после начала

новой волны многотысячных акций протеста министры, бывшие в свое время сторонниками бен Али, были вынуждены уйти в отставку. И еще одно обстоятельство. При всей эйфории от происходящего, многие западные эксперты стали усматривать опасность того, что на передовую арену политических событий могут выйти различные радикальные фундаменталистские группировки и тогда ожидаемая в стране политическая стабильность окажется «далеко за горами». И Тунис в этом вопросе оказался не исключением. По мнению многих наблюдателей, в протестах против уже развалившегося коалиционного правительства большую роль сыграли активисты запрещенного в период президентства бен Али фундаменталистского движения «Эннадха» (движение являлось фаворитом на октябрьских 2011 года парламентских выборах) (9).

Кроме того, второй человек в террористической группировке «Аль-Каида» - Айман аль-Завахири в своих аудиообращениях неоднократно призывал жителей Туниса и Египта продолжать акции протеста и восстать против переходных правительств, которые были созданы в этих странах после свержения их президентов. Со своей стороны Айман аль-Завахири представил свою интерпретацию событий в Тунисе и Египте. С его слов, США долго наблюдали за ситуацией в Тунисе и поддержали свержение президента Зин эль-Абидина Бен Али только после того, как поняли, что сохранение его режима больше не служит интересам Вашингтона. Что же касается Египта, то заявления американских властей по поводу ситуации в этой стране намеренно были расплывчатыми, поскольку Белый Дом хотел выждать и посмотреть, удастся ли Президенту Хосни Мубараку подавить акции протеста. «Мы, заявил аль-Завахири – на стороне арабской весны, которая принесет с собою подлинный ислам» (2, 13).

Несмотря на итоги «Жасминовой революции» в Тунисе, политическая обстановка в этой арабской стране и сегодня продолжает оставаться крайне напряженной. В последние несколько лет Тунис неоднократно подвергался террористическим потрясениям. Так, в начале 2015 года от рук террористов погибло несколько десятков человек. После очередного теракта 24 ноября 2015 года, в стране было введено чрезвычайное положение, которое впоследствии не раз продлевалось (15). По городам Туниса прокатилась волна различных демонстраций и столкновений на политической почве. По сообщениям официальных лиц, правоохранительные органы страны периодически выявляют и обезвреживают террористические группировки, планирующие вылазки и нападения на мирное население, с целью дестабилизации политической обстановки. Особенно непростая обстановка сложилась на тунисско-ливийской границе. Причиной тому является неоднократное увеличение масштабов миграционных потоков в Тунис территории Ливии (по оценкам экспертов, только в 2011 году из Ливии в Тунис бежали из 430 тысяч

ливийцев, спасающихся от гражданской войны). На сегодняшний день по разным оценкам в Тунисе находится около 1,2 миллиона ливийских беженцев (15). Причина выбора Туниса в качестве направления для беженцев из Ливии состояла в том, что границы с этой страной, в отличие от Алжира и Египта, были открыты. Кроме того, Тунис был привычной страной для ливийцев, многие из них владели здесь недвижимостью. Однако, если в первые годы пребывания в Тунисе ливийские беженцы оказали стимулирующее влияние на ослабевшую экономику, то в настоящее время четко обозначилась тенденция по усилению отрицательного эффекта от их пребывания. Это продиктовано элементарными экономическими законами, а именно: рост спроса реально не подкреплялся увеличением производительности труда и иных экономических показателей Туниса, что в результате приводит к росту внутренних цен на аренду недвижимости, продукты питания, а также некоторые услуги, что отражается на уровне жизни тунисцев. Ввиду данного обстоятельства лозунги «о готовности помогать братской Ливии» в Тунисе слышатся все реже, а местное население стало открыто выражать недовольство из-за проблемы ливийских беженцев.

Что касается угроз безопасности со стороны беженцев из Ливии, то они, безусловно, также существуют. Речь идет, в первую очередь, о контрабанде оружия и возможности проникновения в Тунис криминальных элементов или потенциальных террористов. Между тем, с 2012 года обозначилась и еще одна угроза в виде распространения ливийского конфликта на территорию Туниса. Речь идет о том, что если в 2011 году характер конфликта был более определен, так как его участники делились на противников режима и его сторонников, то в последующие годы ливийское противостояние приобрело несколько иную окраску с межплеменной и межклановой враждой, кровной мстью и т.д. С учетом этого, власти Туниса, сегодня, помимо укрепления границы, в первую очередь, предпринимают комплекс мер, направленных на повышение внутреннего контроля за деятельностью ливийской диаспоры (15).

Как по цепной реакции дыхание тунисской революции охватило и соседние арабские страны: Алжир (5), Бахрейн (6) и Иорданию (7). Массовые протесты в Алжире, перешедшие в активную фазу с января 2011 года, как и в Тунисе, проходили под лозунгами с требованиями «хлеба и работы». И это при том, что Алжир входит в ОПЕК и является крупнейшим поставщиком нефти в Африке. Опасаясь повторения тунисского сценария (учитывая тот факт, что в рядах протестующих наряду с алжирскими флагами находились и тунисские), алжирские власти предприняли жесткие меры, с одной стороны, по подавлению самих протестов, а с другой – по выполнению ряда требований митингующих. В частности, правительство страны снизило цены на некоторые продукты первой необходимости. Однако и здесь не обошлось без жертв. В ходе

столкновений с алжирской полицией погибли 5 человек и около 800 были ранены (3, 32).

Бахрейнские события конца зимы – весны 2011 года заняли особое место в общем контексте «Арабской весны». Начавшись 14 февраля 2011 года на «Жемчужной площади» (до открытия нефти на территории Бахрейна основной отраслью экономики была добыча жемчуга), они были приурочены к очередной годовщине провозглашения в 2002 году Хартии национального действия, санкционировавшей принятие новой конституции, согласно которой Бахрейн стал конституционной монархией. Иницировавшая эти события парламентская оппозиция (как шиитская, так и суннитская) считала необходимым изменить основной закон таким образом, чтобы право формирования правительства принадлежало победившей на парламентских выборах. Список требований начального этапа бахрейнских событий включал «принятие конституции, согласованной с народом», «освобождение политзаключенных и т.д.». Важнейшими положениями этого списка выступали «ликвидация дискриминации шиитов» и «отказ от практики предоставления гражданства по политическим мотивам». Оппозиция обвиняла власть в том, что бахрейнское гражданство – это «инструмент», используемый для увеличения количества лояльных граждан суннитского происхождения, в том числе за счет политически благонадежных иностранцев, поступающих на службу в вооруженные силы или органы государственной безопасности. Применение силы для разгона митинга на «Жемчужной площади» и как следствие – гибель нескольких его участников радикально изменили ситуацию. Ведущая фракция парламента Бахрейна (шиитское «Исламское объединение национального согласия»), получившая на выборах 2010 года 18 из 40 мест нижней палаты, заявила о приостановке своей деятельности в палате депутатов. Вместе с тем, ее требования сохраняли общедемократический характер, практически не отличаясь от лозунгов второй группы протестной оппозиции, созданного в феврале 2011 года блока «национального единства», объединившего суннитские организации (салафитов и «Братьев-мусульман»), некоторые шиитские группировки, а также выходцев из христианской и иудейской общин. Речь шла об «освобождении арестованных» в ходе протестных выступлений, «привлечении к ответственности виновных в гибели людей», «участии народа в принятии политического решения». Лозунгом перемен был призыв: «Сунниты и шииты – братья: вот страна, к которой мы стремимся!» (11).

В начале марта 2011 года «Исламское объединение национального согласия» приняло предложение короля о «национальном диалоге». Протестные выступления, поддерживаемые крайними группами шиитской оппозиции, тем не менее, продолжались (как и применение силы для их разгона). Спустя год вновь образованный, вернувшимися из эмиграции в Тегеране шиитскими религиозными деятелями, блок «Коалиция во имя

Республики» выдвинул требование о ликвидации монархии. Считая, что действия крайних шиитских организаций открывают путь к «иранской оккупации и последующему поглощению» страны, политический истеблишмент Бахрейна обратился за помощью к Совету Сотрудничества Арабских Государств Персидского Залива (ССАГПЗ). В обнародованном в этой связи официальном обращении было сказано: «Передовые отряды сил «Щит полуострова» прибыли в Королевство Бахрейн для того, чтобы не дать возможности добиться успеха тем, кто стремится подорвать стабильность и внести раскол в ряды его граждан» (11). Последующее развитие событий показало, что «совместные вооруженные силы» государств Совета сотрудничества не приняли участия в подавлении протестных выступлений, ограничив свою миссию решением вопросов внешней безопасности страны.

Что касается внутривосточной ситуации в Иордании, то и здесь нужно отметить, что ход исторических событий шел по аналогичному сценарию. Начавшиеся 22 января 2011 года под влиянием революции в Тунисе волнения в Иордании сразу же охватили многие города королевства. Поводом для них стали инфляция, безработица и бедность, особенно усилившиеся в период нахождения у власти правительства Самира аль-Рифаи. Под давлением протестующих, 1 февраля это правительство подало в отставку и новым премьером был назначен Маруф аль-Бахит. Вместе с тем, уже 24 марта того же года в Иордании было объявлено о создании студентами и интеллигенцией «Движения 24 марта», которое начало бессрочный протест уже против нового премьера Маруфа аль-Бахита. 17 октября 2011 года правительство последнего ушло в отставку. Помимо отставки нового кабинета король Иордании Абдалла II предпринял попытки остановить протесты при помощи финансовых вливаний. Так, только в 2011 году он выделил 0,5 млрд. долларов на зарплаты госслужащих и на регулирование цен на топливо и товары первой необходимости (8).

Наряду с этим, на территории Иордании активизировалась деятельность различных радикальных группировок, среди которых следует выделить движение «Братья-мусульмане» (в частности, «Братья-мусульмане» пользовались большой популярностью в бедных палестинских районах Иордании). В конце сентября 2012 года король Абдалла II распорядился начать переговоры с руководством иорданского отделения «Братьев-мусульман», надеясь предупредить запланированный исламистами бойкот парламентских выборов (последние обещали вывести на улицы 50.000 человек). Интересным представляется тот факт, что тогда «Братья-мусульмане» поставили иорданского короля перед выбором: либо превратить королевство в конституционную монархию, либо в скором будущем Абдалла II столкнется с «триумфальным» шествием «арабской весны» по стране. Решение короля Иордании о роспуске

парламента страны явилось своего рода политическим компромиссом исламистам. В то же время, как показали в дальнейшем события, большинство иорданцев все же поддерживали своего короля. В пользу последнего, в первую очередь, говорит количественный состав протестующих на демонстрациях (по свидетельству журналистов, народная масса не превышала 15 тысяч человек, в то время как правоохранительные органы страны насчитали и вовсе не более 6 тысяч) (10).

Последовавшее вслед за этим насильственное отстранение от власти политических руководителей Египта и Ливии (а в случае с последней и физическое его устранение) явились наглядным свидетельством углубившейся пропасти в ближневосточном регионе между действующей властью и обществом. Так, в Египте протестующие, выражая недовольство низким уровнем жизни и безработицей, требовали улучшения экономической ситуации и политических свобод, а также отставки 82-летнего Президента страны Хосни Мубарака, находящегося у власти 30 лет. В результате, в ночь на 11 февраля 2011 года Президент Хосни Мубарак уйдя в отставку, передал верховную власть в стране Высшему совету вооруженных сил (ВСВС) во главе с министром обороны фельдмаршалом Мохаммедом Хусейном Тантауи (1, 8).

Следует заметить, что в политических ситуациях, сложившихся, к примеру, как в Тунисе, так и в Египте есть много общего. Но есть и определенные различия: если в Тунисе раздражающим фактором для населения являлась персона самого Президента бен Али и его семьи, обвиняемых в присвоении большей части национального дохода, то египетский Президент Хосни Мубарак опирался на власть военных «высшего эшелона», между которыми и распределял преимущественно значительные богатства страны. Поэтому, если в Тунисе армия в решающий момент перешла на сторону протестующего народа, то в случае с Египтом она выступила главным оплотом главы государства, предпринимая решительные меры для подавления акций протеста.

В связи с этим напрашивается вопрос: Какова же была реакция официального Вашингтона на развитие политической ситуации в вышеуказанных арабских странах?

Если в случае с Тунисом и Алжиром официальный Вашингтон занял позицию устойчивого «наблюдателя», то на примере Египта мы видим скорее «двойственный» подход американской администрации. Бурно развивавшиеся события в ближневосточном регионе заставили официальный Вашингтон делать принципиальный, и даже стратегический выбор – поддерживать непопулярного в стране, но «своего» диктатора, либо принести его в жертву ради сохранения американского влияния в Египте. Вашингтонские эксперты-аналитики далеко не всегда давали адекватные оценки событиям, происходившим в Каире в январе 2011 года. Своими заявлениями и конкретными действиями администрация теперь уже

бывшего Президента США Барака Обамы явно положительно реагировала на происходившее, поскольку не могла в полной мере оценить масштаб событий и их последствия.

Так, в первые дни народных протестов государственный секретарь США Хиллари Клинтон высоко отозвалась о Президенте Хосни Мубараке заявив, что его правительство «вполне устойчиво», а сам он «стремится найти варианты ответа на законные требования египетского народа». Более того, спецпосланник американской администрации в Египте Фрэнк Визнер в какой-то момент даже призвал Мубарака не уходить в отставку, заявив следующее: «сохранение Президента Мубарака у власти критически важно в сложившейся ситуации» (16). Правда, Белый Дом попытался сразу же дезавуировать это заявление, что только выдавало отсутствие у американской стороны скоординированного и взвешенного подхода по данной проблеме, граничащее с замешательством. А чуть позже, все тот же госсекретарь Х.Клинтон в интервью средствам массовой информации отметила, что «происходящее в этой стране (Египте – А.Т.) должно способствовать осуществлению давно назревших реформ» (3, 33). Простите, как это понимать? Неужели опять-таки знакомые нам всем американские «двойные стандарты». Кто знает, быть может, примененная в магрибских странах модель «перехода к демократии» как раз и является попыткой урегулирования конфликтов в регионе Ближнего Востока «по-американски»? Становилось очевидным, что Западу было трудно скрыть свое замешательство на фоне последних событий в арабских странах. Падение режима Хосни Мубарака, являвшегося одним из основных союзников США в ближневосточном регионе, поставило перед официальным Вашингтоном задачу корректировки своей региональной политики, так как ливийские события могли иметь абсолютно непредсказуемый характер. Долгие годы Муаммар Каддафи проводил, в отличие от Хосни Мубарака и Зин эль-Абидина бен Али, антиамериканскую политику, и, в конечном счете, он за нее дорого заплатил – ценой собственной жизни.

Перекинувшееся вслед за Египтом в Йемен пламя арабской революции привело к отставке Президента и этой страны - Али Абдаллы Салеха, передавшего 23 ноября 2011 года власть в стране вице-президенту Абд Раббу Мансуру Хади. Однако мир на йеменскую землю до сих пор так и не пришел. С 2014 года территории Йемена продолжается вооруженный конфликт, в котором участвуют повстанцы-хуситы из шиитского движения «Ансар Аллах», а также часть армии, лояльная бывшему Президенту Салеху, с одной стороны, а с другой – войска правительства и ополчение, лояльные действующему Президенту Абд Раббу Мансуру Хади (с марта 2015 года правительство Йемена на земле и с воздуха получает военную поддержку арабской коалиции во главе с Саудовской Аравией) (14).

Что же касается урегулирования политической ситуации в Сирии, то следует заметить, что эти вопросы стали предметом переговоров, состоявшихся 7 июля 2017 года на полях саммита G20 в Гамбурге, где состоялась первая встреча между Президентом США Дональдом Трампом и Президентом России Владимиром Путиным (13). Эти переговоры явились наглядной демонстрацией позитивных намерений сторон продолжать политический процесс урегулирования сирийской внутривнутриполитической проблемы. Хотелось бы также верить в то, что, в конечном счете, мировому сообществу все-таки удастся выработать взаимоприемлемую и обтекаемую формулу политического согласия, позволяющую сблизить позиции всех, без исключения, сторон, что послужит делу долгожданного мира в регионе столь бурлящего Ближнего Востока.

ЛИТЕРАТУРА

1. Назимоглу Н. «Белая революция на «черном континенте. Мубарак ушел. Кто следующий?», «Регион плюс», Баку, № 4 (120), 15 февраля 2011 г., с.6-11
2. Назимоглу Н. «Драма в Ливии», «Регион плюс», Баку, № 5 (121), 1 марта 2011, с. 12-17
3. Назимоглу Н. «Мультипликативный эффект. Дыхание тунисской революции охватило и соседние страны», «Регион плюс», Баку, № 3 (119), 1 февраля 2011, с. 28-33
4. «Антиправительственные волнения в Тунисе («жасминовая революция»)», <https://ria.ru/spravka/20151217/1342402778.html> (Дата обращения: 12.06.2017)
5. «Волнения в Алжире (2010-2012)», https://ru.wikipedia.org/wiki/Волнения_в_Алжире (Дата обращения: 14.06.2017)
6. «Восстание в Бахрейне», https://ru.wikipedia.org/wiki/Восстание_в_Бахрейне (Дата обращения: 14.06.2017)
7. «Волнения в Иордании», https://stop-revolutions.ru/revo_history/close_east/jordan_protests/ (Дата обращения: 14.06.2017)
8. «Волнения в Иордании (2011)», [https://ru.wikipedia.org/wiki/Волнения_в_Иордании_\(2011\)](https://ru.wikipedia.org/wiki/Волнения_в_Иордании_(2011)) (Дата обращения: 13.06.2017)
9. «В Тунисе состоялась демонстрация против запрета паранджи», <https://www.city-n.ru/view/198934.html> (Дата обращения: 15.05.2017)
10. «Иордания: мягкая «арабская весна»», <https://topwar.ru/20093-iordaniya-myagkaya-arabskaya-vesna.html> (Дата обращения: 13.06.2017)
11. Косач Г.Г., Мелкумян Е.С. «Совет Сотрудничества Арабских Государств Залива как региональная военно-политическая организация», https://fmp.msu.ru/attachments/article/259/KOSACH_MELKUMYAN_4_2012.pdf (Дата обращения: 10.06.2017)
12. «Президент Туниса ушел в отставку и покинул страну», <http://www.dw.com/ru/президент-туниса-ушел-в-отставку-и-покинул-страну/a-14767704> (Дата обращения: 15.06.2017)
13. «Псаки» заявила, что Трамп попал в «ловушку Путина», http://moscow-baku.ru/news/politics/avstriya_zapretila_vezd_ministru_ekonomiki_turtsii/ (Дата обращения: 12.07.2017)
14. «Семь человек погибли в результате авиаудара по похоронному дому в Йемене», <https://www.vesti.ru/doc.html?id=2855956&tid=91134> (Дата обращения: 19.06.2017)
15. «Тунис 2017. Размышления о безопасности», www.tourprom.ru (Дата обращения: 14.07.2017)
16. Шумилин А. «США-Египет: между прагматизмом и идеализмом», <https://russiancouncil.ru/analytics-and-comments/analytics/ssha-egipet-mezhdu-pragmatizmom-i-idealizmom/> (Дата обращения: 28.06.2017)

**TUNIS - BU HƏLƏ BAŞLANĞICDIR: “ƏRƏB BAHARI” HADİSƏLƏRİ
KONTEKSTİNDƏ YAXIN ŞƏRQ REGIONUNDA
“JASMIN İNQILABININ” NƏTİCƏLƏRİ**

T.N.ABBASOV

XÜLASƏ

Tunisdə baş vermiş “Jasmin inqilabı” Yaxın Şərq ölkələrinin siyasi tarixində yeni bir mərhələ açdı. Bu ərəb ölkəsində polis rüşvətxorluğa və amansız rəftara etiraz əlaməti olaraq Tunis vətəndaşının Məhəmməd Buazizinin özünü yandırma hadisəsi “Ərəb baharı”nın - Yaxın Şərq ölkələrində mövcud olan rejimlərə qarşı yönələn silsilə üsyan, iğtişas, qiyam, çevriliş və vətəndaş müharibələrinin başlanmasının nişanəsi idi.

Açar sözlər: «Ərəb baharı», silahlı münaqişə, siyasi böhran, hərbi ittifaq, xarici siyasət mövqeyi, qaçqınlar.

**TUNIS – IT IS JUST THE BEGINNING: THE RESULTS OF THE MIDDLE EAST
«JASMINE REVOLUTION» IN THE CONTEXT OF THE «ARAB SPRING» EVENTS**

T.N.ABBASOV

SUMMARY

«Jasmine revolution» in Tunis is marked as a new stage in the political history of the Middle Eastern countries. As a sign of protest against police corruption and cruel treatment, the self-immolation act committed by the citizen of Tunis, Mohammad Buazizi caused the «Arab spring» events – a series of revolts, rebellions, overturns and civil wars flared up against the regimes in the Middle Eastern countries.

Key words: «The Arab Spring», armed conflict, political crisis, military alliance, foreign-policy position, refugees.

UOT 94 (479. 24)

ƏRƏBDİLLİ MƏNBƏLƏR SİYAVURDİLƏR HAQQINDA

R.Ə. AĞAYEV

AMEA A.A. Bakıxanov adına Tarix İnstitutu

Ramilmahir@gmail.com

Siyavurdilər erkən orta əsrlər dövründə Cənubi Qafqazda özünəməxsus yer tutan və regionun siyasi həyatında mühüm rol oynayan etnoslardan biri olmuşdur.

Siyavurdilər sələfləri və xələfləri, yayılma arealı dəqiq müəyyən edilməyən və Azərbaycan tarixindəki rolu hərtərəfli araşdırılmayan etnoslardan biri olaraq qalmaqda davam edir. Bu baxımdan ərəbdilli mənbələrdəki siyavurdilərə dair məlumatların öyrənilməsi problemin həlli istiqamətində öz töhfəsini verə bilər.

Siyavurdilər haqqında məlumatlara bir sıra müxtəlif yazılı mənbələrdə (Bizans, erməni, ərəb) rast gəlmək mümkündür.

Siyavurdilər haqqında daha geniş məlumata ərəbdilli mənbələrdə rast gəlinir. Ərəbdilli müəlliflər siyavurdiləri "kafir" adlandıraraq onların etnik mənsubiyyəti haqqında susurlar. Bununla belə, erkən orta əsr mənbələrindən siyavurdilər haqqında əldə edilən məlumatlar onları sabirlərlə yaxınlaşdırır.

Açar sözlər: Azərbaycan, siyavurdilər, sabarta-asfala, ərəbdilli mənbələri, türklər.

Azərbaycan tarix elmində bir sıra öyrənilməmiş və yaxud zəif öyrənilmiş məsələlər vardır və həmin məsələlərin araşdırılması müasir dövrdə ortaya çıxan və yaxud süni şəkildə yaradılan müəyyən problemlərin həllinə yardım edə bilər. Bu baxımdan orta əsrlər dövründə Azərbaycanda yaşamış əhalinin etnik tərkibi ilə bağlı məsələlərin öyrənilməsi Azərbaycan tarix elmi üçün böyük maraq kəsb edir.

Müasir dövrdə cəryan edən ictimai-siyasi hadisələr, müstəqillik əldə etmiş Azərbaycanın yerləşdiyi geopolitik məkan, onun müxtəlif bəhanələrlə cəlb edildiyi müharibə əhalinin etnik tərkibi ilə bağlı olan mövzuların tədqiq olunmasını daha da aktuallaşdırır. Unutmaq olmaz ki, bu problem təkcə elmi-nəzəri deyil, həm də mühüm siyasi əhəmiyyətə malikdir. Bu fikrin nə dərəcədə doğru olduğunu əsaslandırmaq üçün müasir tarixi şəraitə, yaşadığımız regionun yaxın hədudlarında baş verən etnik, dini və sosial məzmunlu qarşıdurmalara diqqət yetirmək kifayətdir.

Beləliklə, əhalinin etnik tərkibi ilə bağlı məsələlər Azərbaycan tarix elmində öz həllini gözləyən ən maraqlı və eyni zamanda ən mürəkkəb məsələlərdən biri olaraq qalmaqdadır. Ərəb xilafəti dövründə Azərbaycanın əhalisinin etnik tərkibinin öyrənilməsi həmin sahədəki mövcud boşluğu doldurmaq

istiqlamətində öz tövhəsini verə bilər.

Son illərdə Albaniya, Atropatena və Ərəb xilafəti haqqında çoxsaylı monoqrafiya və məqalələr yazılmasına baxmayaraq, Azərbaycan əhalisinin etnik tərkibi ilə bağlı bir sıra suallara hələ də cavab verilməmiş və bu sahədə xüsusi sanballı əsərlər yazılmamışdır.

Ərəb xilafəti dövrünü araşdırmağa imkan verən ərəb və farsdilli mənbələrin, eləcə də Bizans, gürcü və erməni mənbələrinin məlumatlarına əsasən Ərəb xilafətinin yaranması ərəfəsində və Ərəb xilafəti dövründə Azərbaycan ərazisində yaşamış əhalini etnik baxımdan aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1. Türk dilləri ailəsinə daxil olan xalqlar;
2. Hind-Avropa dil ailəsinin İran qrupuna daxil olan etnoslar;
3. Qafqaz dilləri ailəsinə daxil olan tayfalar;
4. Sami dilləri ailəsinə daxil olan etnoslar.
5. Etnik mənsubiyyəti qeyri-müəyyən olan tayfalar.

Bununla belə, ölkədəki etnolinqvistik dominantlıq qeyd-şərtsiz türk dilləri ailəsinə daxil olan xalqlara məxsus idi.

Beləliklə, yazılı qaynaqların verdiyi məlumata görə, ərəb istilası ərəfəsində Azərbaycan ərazisində, xüsusilə onun şimal hüduqlarında müxtəlif dil ailələrinə məxsus xalqlar yaşayırdı. Təsadüfi deyildir ki, ötən əsrin 20-ci illərində Azərbaycan ölkəsinin etnoqrafik xəritəsini təsvir etmiş M.H. Vəliyev (Baharlı) Azərbaycanın polietnik mənzərəyə malik olduğunu ön plana çəkərək onu “etnoqrafik xəzinələr muzeyi” adlandırmışdır (1, 20).

İlkin tarixi qaynaqlarda Ərəb xilafəti dövründə Azərbaycanda yaşayan və yaxud Azərbaycan ərazisi ilə sıx təmasda olan və mövcud dil ailələrinin heç birinə daxil edilməyən bəzi etnosların adlarına rast gəlinir. Daha doğrusu, həmin etnosların hansı dil ailəsinə mənsub olduğunu müəyyənləşdirmək, hələlik mümkün olmamışdır.

İlkin yazılı qaynaqlarda adına tez-tez rast gəlinən belə maraqlı etnoslardan biri də “siyavurdilər” adlanır. Siyavurdilər Azərbaycanın erkən orta əsrlər tarixində özünəməxsus yeri və rolu olan etnoslardan biridir. Lakin bu etnosla bağlı indiyədək, bəzi istisnalarla, ilkin yazılı qaynaqların məlumatlarına əsaslanan, elmi ictimaiyyəti qane edə biləcək fundamental araşdırmalar aparılmamışdır. Bu isə öz növbəsində siyavurdilərlə bağlı qeyri-elmi fikirlərin meydana çıxmasına və tədricən “elmi dəyər” qazanmasına rəvac vermişdir. Bununla belə, bu istiqamətdə V.F.Minorski, Y.Markvart, N.Y.Marr, A.P.Novoseltsev, Z.M.Bünyadov, N.M.Vəlixanlı, Y.Cəfərov, Ə.N.Nəcəf və başqaları tərəfindən bəzi maraqlı fikirlərin söylənilməsi də qeyd edilməlidir. Lakin bütün bunlara baxmayaraq, siyavurdilər etnik mənsubiyyəti, sələfləri və xələfləri, yayılma arealı dəqiq müəyyən edilməyən və Cənubi Qafqaz tarixindəki rolu hərtərəfli araşdırılmayan etnoslardan biri olaraq qalmaqda davam edir. Digər tərəfdən bu fikirlərin bəziləri, xüsusilə Y.Markvart, V.F.Minorski, N.Y.Marr tərəfindən söylənilmiş fikirlər müəyyən şübhə doğurur. Bu baxımdan ərəbdilli mənbələrdəki siyavurdilər və onların Ərəb xilafəti ilə münasibətlərinə dair

məlumatların öyrənilməsi problemin həlli istiqamətində öz töhfəsini verə bilər.

Siyavurdilər haqqında məlumatlara bir sıra müxtəlif yazılı mənbələrdə (Bizans, erməni, ərəb) rast gəlmək mümkündür.

IX-XIII əsrlərdə yaşamış bir sıra ərəbdilli müəlliflər (əl-Bəlazuri, əl-Məsudi, əl-İstəxri, ibn əl-Fəqih, Yaqut əl-Həməvi və başqaları) öz əsərlərində Azərbaycanın şimal bölgələrində, xüsusilə Bərdədən qərbə doğru – Gəncə ilə Tiflis arasındakı “əs-Siyavurdiyə ölkəsi” (بلاد السیوردیه) adlandırılan ərazidə yaşayan, qayda-qanun bilməyən, qaçaq-quldurluqla məşğul olan tayfaların – siyavurdilərin (savardilərin) də adını çəkirlər. Erməni mənbələrində onlar “sevordik” şəklində təqdim olunur.

Ərəbdilli mənbələr siyavurdiləri “kafir” adlandıraraq onların etnik mənsubiyyəti haqqında susurlar. Mənbələrdə siyavurdilərin etnik mənsubiyyəti və dili haqqında birbaşa məlumatın olmaması və yaxud hələlik aşkar edilməməsi onları hal-hazırda yaşayan xalaqlardan hansının sələfi olması haqqında qəti fikir söyləməyə imkan vermir.

X əsrin məşhur ərəb coğrafiyaşünas-səyyahlarından əl-Məsudinin “Muruc əz-zəhəb və məadin əl-cauhar” (“Qızıl yuyulan yer və cavahirat mədənləri”) adlı əsərində siyavurdilər haqqında maraqlı məlumata rast gəlinir. Müəllif yazır ki, Kür çayı Curcan ölkəsindən başlanır və Abxaz ölkəsi ilə axaraq Tiflis sərhəd rayonuna yetişir və onu ortadan bölür. Sonra bu çay Siyavurdiyyə ölkəsindən axaraq, Bərdənin mahallarından keçir, Sanar (Sanara) adlı yerdə Arazın suları ilə qovuşur (2, 156; 3, 61). Müəllif bildirir ki, Siyavurdiyyə ölkəsi Bərdədən səkkiz fərsəx məsafədə sona yetir (2, 157).

Əl-Məsudinin adını çəkdiyi “Sanar” adlı yaşayış məntəqəsinə gəlincə, onun haqqında tədqiqatçılar arasında vahid fikir yoxdur. N.M.Vəlixanlı bu məlumatın yanlış olduğunu bildirir (3, 74). Bəzi tədqiqatçılar isə onu Kür ilə Arazın birləşdiyi ərazidəki “Səngər” adlı yerlə eyniləşdirirlər (4, 57). V.F.Minorskiyə görə, buradakı “Sanar” həmin yerə uyğun gələn “Cavad” yer adının təhrif edilmiş forması ola bilərdi. Lakin o, əlavə edir ki, onun Tiflis bölgəsindəki “Sanariyə” ilə heç bir əlaqəsi yoxdur (5, 214-215).

Siyavurdilər haqqında məlumata Qudama ibn Cəfər əl-Katib əl-Bağdadinin “Kitab əl-xərac və sənət əl-kitabət” (“Xərac kitabı və katiblik sənəti haqqında”) adlı əsərlərində də rast gəlinir. Müəllif yazır ki, Şəmkir qədim şəhərdir, onu siyavurdilər qarət etmişdi. Xəlifə əl-Mutəsimin (833-842) məvlası olmuş Böyük Buğa h.240-cı (854-cü) ildə onu bərpa etdirdi və xəlifə əl-Mütəvəkkilin (847-861) şərəfinə onu Mütəvəkkəliyyə adlandırdı. Bundan sonra artıq İslama meyl edən xəzərləri və Bərdədən olan tacirləri orada yerləşdirdi (6, 328).

IX əsrdə yaşayıb-yaratmış məşhur ərəb müəlliflərindən Əhməd ibn Yəhya ibn Cabir əl-Bəlazuri də özünün “Kitab futuh əl-buldan” (“Ölkələrin fəthi kitabı”) əsərində siyavurdilər haqqında məlumat verir və onları “savardilər” şəklində təqdim edir (7, 175). O, Bərdə əhalisinin məlumatına istinad edərək, Şəmkirin qədim şəhər olduğunu və ərəblər tərəfindən Salman

ibn Rabiə əl-Bəhilinin dövründə fəth edildiyini bildirir. Sözlərinə davam edən əl-Bəlazuri yazır: “Şəmkir həmin vaxtdan başlayaraq savardilərin onu dağıtmalarına qədər məsəkunlaşmış, abad şəhər idi. Onlar (savardilər) Yəzid ibn Usəydin ölkəni tərk etməsindən sonra buraya toplaşmış xalq idi. Onlar özbaşınalıq edir, əhaliyə bədbəxtlik gətirirdilər” (8, 125). Yəzid ibn Üsəydə gəlincə, o, VIII əsrin II yarısında Azərbaycan valisi olmuşdur. Əl-Bəlazuri daha sonra qeyd edir ki, h.240-cı (854-cü) ildə əl-Mutəsibillahın məvlası Böyük Buğa şəhəri bərpa etdi və İslama rəğbət bəsləyən xəzərləri orada yerləşdirdi, Bərdədən oraya tacirlər göndərdi və onu Mütəvəkkəliyyə adlandırdı (8, 125).

Siyavurdiyyə tayfası haqqında oxşar məlumata Əbu Bəkr ibn Məhəmməd ibn İshaq ibn əl-Fəqih əl-Həmədaninin “Kitab əl-buldan” (“Ölkələr haqqında kitab”) adlı əsərində də rast gəlinir (9, 585-589).

X əsrin məşhur ərəbdilli müəlliflərdən Əbu İshaq İbrahim ibn Məhəmməd əl-Farisi əl-İstəxri də özünün “Kitab məsalik əl-məmalik” (“Dövlətlərin yolları haqqında kitab”) əsərində siyavurdilər haqqında məlumat vermişdir. Onun yazdığına görə “siyavurdilər erməni cinsindən idi” (10, 113). Əlbəttə, onun bu məlumatı şübhə doğurur. Digər tərəfdən, xüsusi olaraq qeyd etmək lazımdır ki, ərəbdilli mənbələrdə rast gəlinən “Ərminiyyə” inzibati vahidinin etnik-coğrafi baxımdan “əl-Ərmən”ə, və əsl adları “haylar” olan etnosu heç bir aidiyyəti yoxdur. Təsadüfi deyildir ki, 1918-ci ildə öz müstəqilliklərini elan etmiş “haylar” öz dövlətlərini “Ermənistan” deyil, “Ararat Respublikası” adlandırmış, bununla da “Ərminiyyə” anlayışının onlara aid olmadığını etiraf etmişlər.

Nisbətən sonrakı dövrlərdə yaşamış ərəbdilli müəlliflərin əsərlərində də siyavurdilər haqqında məlumata rast gəlinir. Məsələn, Yaqut əl-Həməvi özünün “Mücmə əl-buldən” (“Ölkələrin toplusu”) əsərində həm “Siyavərd” (سيوارد) yer adına (11, 292), həm də “əs-sənəvərdiyə” (السناوردية) tayfa adına rast gəlinir (11, 364).). Həmin adların siyavurdilərlə bağlı olması şübhə doğurmur. Çünki, Yaqut əl-Həməvi “Siyavərdin Azərbaycanda yer adı olduğunu”, “sənəvərdilərin isə Şəmkiri qarət etdiklərini” göstərir.

Tarix elmində siyavurdilərin erməni mənbələrində “sevordik” adlandırılması sevordiklərin isə elə həmin sabirlər olması və onların Kür çayının sağ sahilində, Uti vilayətində məskunlaşması haqqında fikirlər də yer almışdır (12, 174; 13, 83; 14, 88).

Elmi ədəbiyyatda siyavurdilərin (savardilərin) Bizans mənbələrində təsadüf edilən və “savarta-asfala” adlandırılan türklərlə eyni etnos olması haqqında fikirlər də səsləndirilmişdir.

Bizans imperatoru Konstantin Baqryanorodnı (945-959) “İmperianının idarə edilməsi haqqında” adlı əsərində yazır ki, türklərdən bir qrupu məlum olmayan səbəblərdən “savarta-asfala” adlanır (15, 159). Sözlərinə davam edən Konstantin Baqryanorodnı əlavə edir ki, peçeneqlər əvvəllər kəngər adlanırdı. Peçeneqlər tərəfindən məğlub edilən “türklər” iki qrupa bölündülər. Onlardan

biri şərqə doğru ərazilərdə, Fars vilayətləri tərəflərdə məskunlaşdılar və indi də qədim türk adı ilə “savarta-asfala” adlanırlar. Digər qrup isə peçeneqlərin məskunlaşdığı Atelkuzu (Ətəlgöz) adlanan ərazidə yerləşdi (15, 159-160).

“Savarta-asfala” elmi ədəbiyyatda müxtəlif şəkillərdə tərcümə edilir (15, 393). Konstantin Baqryanorodnının əsərinə yazılan şərhlərdə həmin türklərin macarlar olduğu və onların əvvəllər “savarta asfala” yəni, “sarsılmaz sabartalar” adlandırıldığı qeyd edilir. Həmin şərhlərdə əlavə edilir ki, “sabartalar dedikdə çox güman ki, sabirlər nəzərdə tutulurdu” (15, 392). Bu etnonimin araşdırılması çox mürəkkəb məsələdir və hələlik bu anlayışla bağlı elmi ictimaiyyəti qane edəcək tutarlı cavab yoxdur.

A.P.Novoseltsev belə hesab edir ki, Konstantin Baqryanorodnının əsərində “macarların türkmənşəli olması və “savarta asfala”, yəni “ağ sabirlər” adlanması onların sabirlərlə əlaqəsinə dəlalət edir” (13, 80). Müəllifin fikrincə, bu anlayışın yetərinə araşdırılması xəzərlərin mənşəyi ilə bağlı məsələlərə də tam şəkildə aydınlıq gətirə bilər.

V.F.Minorski də Konstantin Baqryanorodnıya istinad edərək bizanslıların siyavurdiləri “sabarta asfala” (“ağ sabartlar”) adlandırdıqları və türk hesab etdikləri macarlarla bağlayır (5, 214). Lakin o, sonralar həmin tayfaların xristianlığı qəbul edərək, guya erməniləşdiklərini qeyd edir (5, 214).

Qeyd etmək lazımdır ki, bəzi ərəbdilli mənbələrdə də oxşar məlumatlara rast gəlinir, yəni macarlar “türk” adlandırılır. Məsələn, Əbu Əli ibn Əhməd ibn Rusta X əsrin əvvəlində yazmış olduğu “Kitab əl-əlaq ən-nəfisə” (“Nəfis daş-qaşlar kitabı”) adlı əsərində “macarların türkmənşəli olduğunu” (و المجغرية جنس من الترك) xüsusi olaraq qeyd edir (16, 142).

Farsdilli müəlliflərdən Əbu Səid Gərdizinin əsərində bu barədə daha maraqlı məlumata rast gəlinir. O yazır ki, macarlar bulqarların bir qoludur və türkmənşəlidirlər (17, 391). “Dərbəndnamə”də özündə “macar” sözünü əks etdirən iki yer adına (Ullu-Macar, Kiçi-Macar) rast gəlinir (18, 46). A.A.Bakıxanov qeyd edir ki, vaxtı ilə Dağıstanın Gülbax mahalında Ulumacar kəndi olmuşdur (19, 44).

Elmi ədəbiyyatda onların (“sabarta” adlandırılan macarların) VIII əsrin ortalarında, peçeneqlərin zərbələrindən sonra, mərkəzi Tavus (Tovuz) olmaqla Tiflislə Gəncə arasındakı ərazilərdə məskən salması, sonralar isə guya qriqoriyanlığı qəbul edərək erməniləşməsi haqqında fikirlər də yer almışdır. Ermənilər onları “sevordik” (“qara oğulları”) adlandırırdılar (3, 48; 5, 214; 20, 49; 21, 19). Elə buna görə də əl-İstəxri onları yanlış olaraq, “erməni cinsindən” hesab etmişdir (22, 64; 20, 49).

N.Y.Marr əl-İstəxrinin məlumatını qabardaraq, onu həqiqət kimi qələmə verməyə çalışmışdır. Digər tərəfdən o, X-XI əsr erməni mənbələrində (Katalikos İohan, Asogik və s.) də adlarına rast gəlinən sevordiklərin Plininin Otena adlandırdığı Uti vilayətində yaşadıklarını göstərmiş və “sevordik” etnonimini Sevan adı ilə bağlamağa cəhd etmişdir. Onun iddiasına görə, “bu erməni xalq termini” təhrif olunmuş şəkildə (“savarta”), hətta Konstantin

Baqryanarodniya da məlum idi (21, 18-19). Bu sözü ermənilərə bağlamağa çalışan N.Y. Marr nədənsə Konstantin Baqryanarodnının əsərində rast gəlinən “savarta” termini haqqında orada deyilən həqiqəti unudur. Belə ki, həmin əsərdə “savarta” sözü türkmənşəli tayfaya aid edilir.

Zənnimizcə, siyavurdilərin erməniləşməsi haqqında iddialar tamamilə əsassızdır. Əksinə, onların ümumi türk mühitində özlərinə məxsus adı itirərək Azərbaycan türklərinin bir parçasına çevrildiyini güman etmək olar. Y.R.Cəfərov 578-ci ildə, I Xosrovun hakimiyyəti dövründə, sasanı ordusu tərkibində Mesopotamiyaya yürüş edən sabirlərin bir hissəsinin ərəb mənbələrində “siyavurdilər”, erməni mənbələrində isə “sevordik” kimi tanınmasını mümkün sayır (23, 100). Bu baxımdan N.M.Vəlixanlının “siyavurdilərin türk sabirlərin törəmələri olması” fikri ilə razılaşmamaq mümkün deyildir (24, 111;). Belə ki, yazılı qaynaqların verdiyi məlumatlar hunlardan sonra Dərbənd keçidindən Cənubi Qafqaza daxil olan sabirlərin bir hissəsinin Azərbaycan ərazisində qalaraq oturaq həyata keçdiyini, siyavurdilərin yaşamış olduğu həmin bölgələrdə (Gəncəbasarda (Şakəşəndə), Ağstafa ilə Şəmkir arasındakı ərazilərdə) məskunlaşdığını və üstünlük təşkil etdiyini birmənalı şəkildə göstərməkdədir (25, 172; 22, 64).

Klavdi Ptolemeyin əsərində “savarlar” kimi xatırlanan xalqın elə savirlər (sabirlər) olması (26, 15), “sabir” adının “yolundan sapan”, “azad” mənasını verən “sabar” və yaxud “sapar” sözündən yaranması (27, 31) ehtimalını nəzərə alsaq, ərəbdilli mənbələrin təqdim etdiyi siyavurdilərin etno-psixoloji xüsusiyyətlərini də buraya əlavə etsək, “sabir” etnoniminin həm “sabarta-asfala” sözü ilə bağlılığını, həm də siyavurdilərlə yaxınlığını daha inandırıcı şəkildə söyləmək mümkündür.

Beləliklə, mənbələrin siyavurdilər haqqında verdiyi məlumatlar onları bu və ya digər şəkildə türkmənşəli xalqlarla yaxınlaşdırır. Lakin hələlik, bu barədə qəti fikir söyləmək mümkün deyildir.

Şübhəsiz, bu tədqiqatın nəticələri tamamilə bitkin və mübahisəsiz hesab edilə bilməz. Gələcəkdə bu mövzunun tədqiqatının davam etdirilməsi yeni faktların meydana çıxarılmasına və bununla da siyavurdi tayfalarının etnik mənşəsinin və onların Azərbaycan tarixində rolunun daha dərindən öyrənilməsinə imkan verə bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Vəliyev (Baharlı) M. Azərbaycan: fiziki, coğrafi, etnoqrafik və iqtisadi очерк. Bakı: Azərbaycan Dövlət Kitab Palatası, 1993, 190 s.
2. المسعدي. مروج الذهب و معادن الجواهر، الجزء الاول، بيروت: المكتبة العصرية، 2005، م، 296 ص.
3. Vəlixanlı N.M. IX-XII əsr ərəb coğrafiyaşünas-səyyahları Azərbaycan haqqında. Bakı: Elm, 1974, 220 s.
4. Vəlidli Ə.Z. Azərbaycanın tarixi coğrafiyası. Türkcədən çevirəni, ön sözün, şərh və qeydlərin, göstəricilərin müəllifi V. Piriyevidir. Bakı: Təhsil, 2009, 112 s.
5. Минорский В. Ф. История Ширвана и Дербенда X—XI веков. М.: Вост. Литература, 1963, 265 с.

6. قدامة بن جعفر. كتاب الخراج و صناعة الكتابة.. بغداد: عالم الكتب 1981، 760 ص.
7. Буниятов З.М. Из истории Кавказской Албании VII-VIII вв / Вопросы истории Кавказской Албании (Сборник статей). Под ред. И.Алиева. Баку: Академии Наук Азербайджанской ССР, 1962, с. 149-180.
8. البلاذري احمد بن يحيى بن جابر. فتوح البلدان. بيروت، دار الكتب العلمية. 1420هـ. 286 ص.
9. ابن الفقيه. كتاب البلدان. الطبعة الاولى. بيروت، عالم الكتب، 1996 م. 760 ص.
10. الاصطخري. المسالك و الممالك. القاهرة: دار القلم، 1961 م، 215 ص.
11. الحموي ياقوت، معجم البلدان، المجلد الثالث. بيروت: المكتبة العصرية، 2005 م.
12. Toğan Z. V. Ümumi türk tarihine giriş. C.1. En eski devirlerden 16. Asra kadar. 3. Baskı. İstanbul: Enderun Kitab evi, 1981, 538 s.
13. Новосельцев А.П. Хазарское государство и его роль в истории Восточной Европы и Кавказа. М.: Наука, 1990, 264 с.
14. Nəcəf Ə.N. Səlcuqlu dövlətləri və Atabəyləri tarixi. Bakı: Qanun, 2010, 756 s.
15. Константин Багрянородный. Об управлении империей. Текст, перевод и комментарий (Под ред. Г. Г. Литаврина, А. П. Новосельцева). М.: Наука, 1989, 498 с.
16. ابن رسته، ابو علي احمد بن عمر. كتاب اطلاق النفيسة و يليه البلدان يعقوبي. لندن، بمطبع بريل، 1891. 373 ص.
17. الجرديزي، ابو سعيد عبد الحي بن الضحاك بن محمود. زين الاخبار. القاهرة، 2002، 541 ص.
18. Тарихи Дербенд-наме. Баку: Нагыл еви, 2011, 170 с.
19. Бакиханов А. Гюлистан-и Ирам. Баку: Элм, 1989, 304 с.
20. Велиханова Н.М. Изменение исторической географии Азербайджана в результате рабского завоевания /Историческая география Азербайджана. Баку: Элм, 1987, с. 46-87.
21. Мapp Н.Я. Этно и глоттогония Восточной Европы. Избранные работы. Т.5. 689 с.
22. Vəlixanlı N.M. Ərəb xilafəti və Azərbaycan. Bakı: Azərnəşr, 1993, 157 s.
23. Cəfərov Y. R. Гунны и Азербайджан. Баку: Азернешр, 1993, 107 с.
24. Vəlixanlı N.M. Azərbaycan VII – XII əsrlərdə. Tarix, mənbələr, şərhlər. Bakı: Elm və təhsil, 2016, 480 s.
25. Bünyadov Z.M. Azərbaycan VII-IX əsrlərdə. Bakı: Elm, 1989, 334 s.
26. Qukasyan V. Qafqaz Albaniyası (tarixi-filoloji etüdlər). Bakı: Öyrətmən, 1993, 108 s.
27. Heyət C. Türklərin tarix və fərhənginə bir baxış. Tehran: Kaviyan, 1365, 203 s.

АРАБОЯЗЫЧНЫЕ ИСТОЧНИКИ О СΙΑВУРДИЯХ

Р.Э.АГАЕВ

РЕЗЮМЕ

Сиявурдии были одним из этносов Южного Кавказа, занимавших в эпоху раннего средневековья особое место и сыгравших заметную роль в жизни региона. До сих пор не определены предшественники и потомки Сиявурдиев, ареал их распространения, их роль в истории Азербайджана. С этой точки зрения изучение сведений арабоязычных авторов раннего средневековья о Сиявурдиях даст нам возможность внести свой вклад в дело исследования этой проблемы.

Сведения о Сиявурдиях имеются в ряде различных письменных (византийских, армяноязычных, арабоязычных) источников. Более обширные сведения о Сиявурдиях имеются в сочинениях арабоязычных авторов раннего средневековья.

Арабоязычные авторы, называя Сиявурдиев «неверными», не представили последующим поколениям сведения об их этнической принадлежности. Однако, сведения, почерпнутые из раннесредневековых источников о Сиявурдиях, приближают их к сабирам.

Ключевые слова: Азербайджан, Сиявурдия, сабары-асфалы, арабоязычные источники, турки.

ARAB-LANGUAGE SOURCES ABOUT SIYAVURDS

R.A.AGAYEV

SUMMARY

Siyavurds are one of the ethnoses that had a particular place and role in the early medieval history of the South Caucasus. They continue to be one of the ethnoses whose predecessors and successors, and area of spread have not been defined and their role in the Azerbaijani history have not been investigated yet. From this view of point, studying of the data about the Siyavurds in Arab-language sources can contribute to solving the problem.

It is possible to find information about the Siyavurds in various written sources (Byzantium, Armenian, Arabic). More information about the Siyavurds can be found in the works of Arab-speaking authors.

The absence of direct information about the ethnic background of the Siyavurds in the sources does not allow having a clear idea about their ethnic origin. However, the data of the sources about the Siyavurds bring them closer to the Sabirs.

Keywords: Azerbaijan, Siyavurds, Sabarta-asfala, Arab-language sources, Turks.

UOT 94(479.24)

**AZƏRBAYCANIN XIII-XIV ƏSRLƏR TARİXİ
MƏSƏLƏLƏRİ V.V.BARTOLDUN ƏSƏRLƏRİNDƏ**

R.Ş.ŞAHBAZOVA
Bakı Dövlət Universiteti
rshahbazova@gmail.com

Monqol yürüşləri müsəlman ölkələrinin mədəni və təsərrüfat həyatının tənəzzülünə gətirib çıxartdı. Buna baxmayaraq tarixşünaslıqda bu yürüşlərə mühasibət birmənalı olmamışdır. Məşhur akademik, şərqşünas V.V.Bartold öz tədqiqatlarında müsəlman Şərqinin tarixində monqol mərhələsinə fərqli yanaşmışdır. Alimin fikrincə monqol yürüşlərinin müsbət tərəfləri də olmuşdur. Belə ki, onlar tutduqları ölkələrin təsərrüfat və ticarət həyatına böyük diqqət yetirmişlər. Xüsusilə bu diqqət İran və rus torpaqlarına aid idi.

Açar sözlər: Azərbaycan, tarix, monqol yürüşləri, dövlət, ulus

Tarixdə monqol amili o qədər çoxtərəfli məsələdir ki, hətta akademik V.V.Bartold kimi peşəkar şərqşünas da onun kompleks təhlilini bir məqalə və ya məqalələr toplusunda verməmişdir, monqolların etnik tarixi, Çingiz xanın dövlətinin yaranması, onun ayrı-ayrı uluslar şəklində inkişafının davamı, monqolların 3 dünya dininə münasibəti, təsərrüfat və quruculuq həyatı, Şərq ölkələrinin tarixi inkişaflarında monqol işğallarının yeri, o cümlədən dövlətçilik, mədəni inkişaf, Avropa ölkələri ilə əlaqələri və s. məsələlərdə oynadığı rolu V.V.Bartold tərəfindən 10-dan çox araşdırmada təqdim edilmişdir. «Türküstan tarixi», «Türküstan mədəni həyatı tarixi», «Türkmən xalqının tarixinin öçerkləri» (5 - 9) adlı məqalələr məcmusunda tarixçi monqol tarixinə daha böyük yer ayırmışdır. Azərbaycanın monqol ağalığı dövründə tarixi, iqtisadi və mədəni həyatı isə akademik V.V.Bartoldun adı çəkilən mühazirələrində (1), «Azərbaycan tarixinin müxtəsər icmalında» və «İranın tarixi-coğrafi icmalında» araşdırılmışdır (4 və 3).

Hazırkı məqalədə biz monqollarla bağlı V.V.Bartoldun bütün tədqiqatlarını təhlil etmək niyyətində deyilik. Lakin bu araşdırmaların arasında həqiqətən Azərbaycanın XIII-XIV əsrlər tarixi ilə əlaqəli olanları da var; onların təhlilinə keçməzdən əvvəl bir vacib cəhəti qeyd etməliyik ki, akad. V.V.Bartold monqol fəthləri və onların nəticələri ilə bağlı irəli sürdüyü müddəalarına, ümumiləşdirmələrinə görə digər rus tarixçilərindən xeyli fərqlənir, bu da, ilk növbədə onun alim obyektivliyi ilə bağlıdır. Təkcə rus yox ümumilikdə Avropa

tarixşünaslığında monqol yürüşlərinə münasibətdə stezeotip baxış mövcuddur və bu baxışa görə, monqollar fəth etdikləri ölkələrə köçərilərə xas xüsusiyyətlər, o cümlədən köçəri maldarlıq, dağınıq, mədəniyyətdən kənar elementlər gətirmişlər. Məlum məsələdir ki, orta əsrlərdə baş verən yürüşlər dağınıqlarla, böyük insan itkisi ilə şəhərlərin və kəndlərin dağılması ilə, mədəniyyət abidələrinin məhvi ilə, qənimətlər ələ keçirilməsi ilə müşayiət olunurdu və monqol yürüşləri də istisna olmamışdır. Lakin monqolların yaratmış olduğu imperiyanın tərkibinə qatılmış ölkələrin iqtisadi və mədəni inkişaflarının istiqamətlərini təkcə monqollar deyil, həmin bölgələrin sosial-iqtisadi, siyasi və mədəni quruluşlarındakı dəyişikliklər də təyin etmişdir.

V.V.Bartold yazır ki, monqollar öz fəthlərini «mədəni adamların köməyi ilə ediblər» (1, 64), yəni Çingiz xanın yürüşləri hövlink, plansız olmayıb, əksinə əvvəlcədən müəyyən edilmiş plan və xüsusi adamların kəşfiyyatının vasitəsilə baş verib. Bu səbəbdən də, «monqollar bütün mədəni ölkələri özlərinə tabe etdilər» (1, 64). Professor Qriqoriyevin «Xalq maarifi nazirliyinin jurnalı»nda dərc etdirdiyi «Oturaq dövlətlərlə köçəri xalqlar arasındakı münasibətlərə dair» məqaləsində irəli sürülən müddəalara etirazını bildirən V.V.Bartold yazır: «Bu müəllifin əsas səhvi ondadır ki, o, köçərilərin mədəni ölkələrə hücumlarını onların yalnız fiziki və mənəvi qüvvələrinin qələbəsi kimi təsəvvür edir, bu da tamamilə ağlasığmazdır... Mədəniyyətlə tanış olmadan böyük qüvvəyə malik olan xalqın üzərində qələbə çalmaq, əlbəttə, mümkün olmazdır» (1, 64-65). Qriqoriyevin «köçərilər yalnız maldarlıq tanıyırlar və əgər onların imkanları olsaydı, onlar bütün torpaqları otlaqlara çevirərdi» fikiri ilə də razılaşmayan (bax: 1, 152, qeyd 11). V.V.Bartold qeyd edir ki, «İşğallar köçərilər tərəfindən ediləndə, onların başında mədəniyyəti yaradanlar olmasa da, heç olmasa onunla tanış olanlar və ya düşünə bilənlər dururlar. Onlar həqiqətdə düşünürlər ki, bütün torpaqları otlaqlara çevirmək dövlət üçün heç vaxt sərfəli olmaz, çünki xalqlardan, çöllərin və bostanların becərilməsində və şəhərlərdə olan sənət növlərindən bu hakimlər daha çox vergi ala bilərlər» (1, 65).

Monqol yürüşlərinin bəzi dövlətlərin dövlətçilik ənənələrinə, siyasi inkişaflarına vurduqları böyük zərbəyə gəlinə, bu məsələdə də V.V.Bartoldun özünəməxsus baxışı mövcuddur. Məsələn, monqol yürüşlərinin Rusiya və İran üçün nəticələri ilə bağlı akademik fəxrincə xeyli maraqlıdır. «Rusiyanın mədəni geriliyi monqol əsarəti ilə bağlı olmuşdur və bu əsarət olmasaydı, Rusiya Qərbi Avropanın mədəni səviyyəsində qalacaqdı» kimi fikirlərlə razılaşmayan akademik V.V.Bartold yazır ki, «məhz monqol əsarəti dövründə, karvan yollarının Rusiyanın torpaqlarından keçdiyi vaxtda, Rusiya həm Şərqlə, həm də Qərbi Avropa ilə daha sıx əlaqələrə girmişdi və Novqorodla digər şəhərlərin Hanza ittifaqına daxil olmaları bundan qabaq mümkün deyildi. Monqol əsarəti vaxtında mədəniyyət Rusiyaya yaxınlaşır» (1, 79).

Qeyd edək ki, belə fikirlər sonralar rus (sovet) tarixçilərinin böyük etirazı ilə qarşılanmışdı (bax: 1, 153, qeyd 8). Rus (sovet) tarixçilərini ən çox

qıcıqlandıran isə V.V.Bartoldun «əgər monqol əsarəti olmasaydı, Moskva çarlığı heç peyda olmazdı» (1, 85) müddəası olmuşdu (bax: 1, 154, qeyd 14).

Monqol yürüşlərinin İran üçün nəticələri ilə bağlı V.V.Bartold oxşar müddəalar irəli sürmüşdür və monqol hakimiyyəti dövründə İrandakı inkişafın nəhəng olmasını qeyd etmişdir (1, 83). Bunun əksinə olaraq, digər rus tarixçisi İ.P.Petruşevski göstərmişdir ki, monqol istilaları İran iqtisadiyyatına güclü zərbə endirmişdir (bax: 1, 154, qeyd 13).

Monqol istilasının konkret Azərbaycan üçün nəticələrinə gəlincə, yuxarıda qeyd etdiyimiz ümumiləşdirmə bu ölkə üçün də nəzərdə tutulur. V.V.Bartold monqol yürüşləri ərəfəsində Azərbaycanın hərbi siyasi durumunu təhlil etmiş, Xarəzimşah Məhəmmədin (1200-1220) istilahlarını və onların nəticələrini göstərmişdir. Öz müəhazirələrində V.V.Bartold belə bir fikir irəli sürür ki, Xarəzimşah Məhəmməd Çingiz xanın yanına elçilik göndərmişdi və məqsədi də öz istilahlarında monqollardan istifadə etmək idi (1, 61). Lakin ibn əl-Əsir, Rəmal əd-Din bin Adim kimi mülahizələrin əsərlərinə əsaslanan tarixçilərin bir çoxu (2; 49) belə bir fikir də yekdildilər ki, monqollarla ilk rəsmi əlaqə yaradan müsəlman hakimi Abbasi xəlifəsinin özü olmuşdur (2, 146-147). V.V.Bartold isə bu məlumatları qətiyyənlə qəbul etmir (1, 61).

Monqol yürüşləri ərəfəsində Azərbaycanın ümumi vəziyyətini təhlil edən V.V.Bartold çox vacib bir fikir irəli sürür ki, İran Azərbaycanı ilə Şimali Azərbaycanın «Ümumi tabeləri orta əsrlərdən formalaşmış, xüsusilə monqollar gələn vaxtda ki, onda həm İran Azərbaycanı, həm də bu Azərbaycan eyni türk hakimiyyəti altında idi» (1, 67). Bu fikrin əsas qayəsi ondan ibarətdir ki, monqol yürüşü ərəfəsində Azərbaycanın tarixi ərazisində vahid xalqın formalaşması və ümumi daxili bazarın mövcudluğu qəbul edilir.

Digər bölgələr kimi, Azərbaycan üçün də monqol yürüşlərinin yekunu V.V.Bartold tərəfindən belə bir prinsip əsasında qurulur ki, hərbi əməliyyatların bütün ağır nəticələrinə rəğmən, yeni hakimiyyət pragmatik olmuş və quruculuq işlərinə üstünlük vermişdir. Eyni zamanda V.V.Bartold Azərbaycanın tarixi ilə bağlı əksər yazılarında belə bir amili də xüsusi qeyd edir ki, Azərbaycan, xüsusilə onun cənub torpaqları monqol Hülakü dövlətinin – Elxanilərin ən əhəmiyyətli hissəsi olmuşdur (bax: 1, 80; 4, 779 və s.). Şübhəsiz bu əhəmiyyət Azərbaycanın təbii ehtiyatlarının zənginliyinə, beynəlxalq ticarət yollarındakı mövqeyinə dayaqdanırdı.

Monqol ağalığı dövründə Azərbaycan şəhərlərinin iqtisadi, siyasi və mədəni həyatı da V.V.Bartold tərəfindən geniş araşdırılır. Əsas diqqət basqınlardan əziyyət çəkmiş iri şəhərlərin bərpası və əvvəllər böyük əhəmiyyət kəsb etməyən məntəqələrdə aparılan quruculuq işlərinə ayrılır. V.V.Bartold yazır ki, «monqol xanları Azərbaycanın Urmiya hövzəsini xüsusilə bəyənmişdilər» (1, 80). XIII-XIV əsrlərdə böyük quruculuq işlərinin aparıldığı Təbrizə gəlincə, ona monqollar tərəfindən böyük diqqət ayrılmasının səbəbini V.V.Bartold «bir tərəfdən, Şimaldan gələn hücumlardan qorunmaq üçün hərbi qüvvələrin cəmlənməsi zərurəti, digər tərəfdən, köçəriləri cəlb edən təbii

şəraitlə» izah edir (3, s.206): monqollar burada həm mal- qaraları üçün geniş otlaqlar, həm də özləri üçün onları küləklərdən müdafiə olunmuş qışlaqlar tapmışdılar.

Həmdullah Qəzvinin məlumatlarına əsaslanan V.V.Bartold qeyd edir ki, monqol xanlarının qışlaqları əsasən Ürmiya gölünə tökülən (Marağa yaxınlığında) Cağatu çayı vadisində cəmlənmişdi, yaylaqları isə Azərbaycandakı Siyah-kuh və ya Qaradağ, Ermənistandakı Aladağ idi (3, 206). Hülakü sülaləsinin nümayəndələri içərisində ilk dəfə Arqun-xanın (1284-1291) quruculuq işlərinə böyük meyl etməsini qeyd edən V.V.Bartold Azərbaycanda bu quruculuğun əsas istiqamətinin Təbrizə yönəldiyini də yazır (3, 207).

Arqunun oğlu Qazan-xanın dövründə (1295-1304) Təbrizin ərazisi genişləndirilir: əvvəllər şəhərin dairəsi 6000 addım idisə, bu xanın dövründə dairə 25.000 addıma çatdırılır və ya 4,5 fərsəxədək artırılır (3, 207, müqayisə et: 1, 80-81) 1339-cu ildə burada olmuş Həmdullah Qəzvinin yazdığına görə, «Təbrizdəki qədər hündür və gözəl tikili İranın başqa heç bir yerində yoxdur» (3, 208). Təbrizin sonrakı dövrlərdə, o cümlədən Cəlayirilər, Ağqoyunlular dövründə də siyasi və iqtisadi əhəmiyyətinin saxlanılmasını V.V.Bartold Avropa səyyahı Klavixonun məlumatları ilə təsdiqləyir (3, 208, qeyd 34).

İran Azərbaycanının şəhərləri içərisində monqol quruculuğunu yaşamış Ucan, Deh-Xarraqon, Xoy, Mərənd, Salması, Urmiya və digərləri də V.V.Bartold tərəfindən xüsusi qeyd olunur (3, 210-211). Tarixçi yazır ki, bu şəhərlərin də bərpası Qazan –Xanın adına bağlıdır və onlardan bəzilərinin gəliri xanın xeyriyyəçilik fonduna gedirdi (3, 210).

Azərbaycanın Şimal şəhərlərinin monqol hakimiyyəti dövründə fəaliyyətinə gəlcə, əsas diqqət V.V.Bartold tərəfindən Bakıya və Dərbəndə yönəldilmişdir. Həmin şəhərlərin XIII-XIV əsrlərdəki həyatı haqqında V.V.Bartold üçün ən geniş məlumat verən mənbə – Həmdullah Qəzvininin «Nuzhat əl-qulub» əsəridir; akademik haqlı olaraq onu daha möhtəbər sayaraq yazır: «Qəzvinini başqa müəlliflərdən ona görə fərqlənir ki, o, məsələn, təkcə X əsr müəlliflərinin verdikləri məlumatları köçürməklə kifayətlənməmiş, öz qeyd və əlavələrini də vermişdir» (1, 86). Bu məlumatlarla əsaslanan V.V.Bartold Bakının Xəzər dənizinin sahilində ən təhlükəsiz liman olduğunu qeyd edir və hətta Xəzər dənizinin də XIV əsrdə artıq «Bakı dənizi» kimi tanındığını yazır (1, 86).

Bakının sonrakı inkişafını canlandırmaq üçün V.V.Bartold XV əsrin müəllifi Əbdürrəşid Bakuviyə də istinadlar edir. Bakuvi Bakıda iki qalanın mövcud olmasını yazır və qeyd edir ki, bu qalanın biri o qədər möhkəm olmuşdur ki, monqollar onu ala bilməmişlər. Bu məlumatları ümumiləşdirən V.V.Bartold Bakının XIX-XV əsrlərdə artıq iri ticarət mərkəzi və liman olduğunu, ixracat mallarının isə əsasən ipək, duz və neft olduğunu qeyd edir (1, 86).

Dərbəndə gəlcə, V.V.Bartold bu şəhərin artıq XV əsrdə liman kimi əhəmiyyətinin aşağı düşdüyünü yazır və bu prosesin səbəbini Bakının yüksəlməsində və onun Xəzər dənizində əsas limana çevrilməsində görür (1, 88). «Azərbaycan tarixinin müxtəsər icmalında V.V.Bartold belə bir faktı da

əsas götürür ki, «hələ XIII əsrdə genualılar Gilan ipəyindən ötrü öz gəmilərini Qara dənizdən Xəzər dənizinə gətirmişdilər» (4, 780). XIII əsrin müəllifi Yaqut Həməvinin Gilan ipəyinin keyfiyyətinin aşağı olması haqqında məlumatını verməyini də unutmayan V.V.Bartold hesab edir ki, «Gilan ipəyinin keyfiyyətinin yüksəlməsi də monqol istilasına aiddir» (1, 86).

Monqolların mədəni quruculuq fəaliyyəti ilə məşğul olmasını təsdiqləyən akademik V.V.Bartold bunu Azərbaycan şəhərlərinin nümunəsində də verir. Məsələn, Marağa şəhərində Nəsrəddin Tusi üçün astronomik rəsətxananın tikilməsi, Ulcaytu xan tərəfindən Sultaniyyə şəhərinin binasının qoyulması, Təbriz yaxınlığındakı Qazaniyyə kəndində Qazan –xanın məqbərəsinin inşası, yenə həmin xan tərəfindən Təbrizdə Hənəfilər və Şafiilər üçün 2 məscidin tikintisi və s. quruculuq işləri haqqında V.V.Bartold həm məlum mühazirələrində (bax: 1, 80-89), həm də Azərbaycana dair ayrıca məqalələrində (3, 207-212; 4, 779-780 və s.) ətraflı yazmışdır; bu məlumatları ilə o, «monqolların törətdikləri və misli bərabəri olmayan dəhşətli hərəkətləri barədə olan məlumatları» (1, s.82) təkzib etmişdir.

Monqol dövrü Müsəlman Şərqi Mədəni həyatı ilə bağlı V.V.Bartoldda rast gəlinən maraqlı mühakimələr ilahiyyat məsələləri ilə bağlıdır. Belə ki, akademik hesab edir ki, monqol ağalığı dövründə müsəlman dünyasında ilahiyyat elmlərinin tənəzülu baş verir; bunun səbəbini o, «hələ islamı qəbul etməmiş monqolların həmin elmlərə maraq göstərməmələri» ilə izah edir (1, 82). Eyni hal ədəbiyyatda da baş verirdi, çünki «İran ədəbiyyatına marağı yalnız fars və başqa vassal bölgələrin hakimləri göstərirdilər». (1, 82). Lakin, hətta bu halda belə müsəlman Şərqi Mədəni inkişafın davamlı olduğunu təsdiqləyən V.V.Bartold yazır ki, «monqolların vaxtında praktik əhəmiyyət kəsb edən elmlər, demək olar ki, ən yüksək inkişafa malik idilər: tibb, hesab, həndəsə» (1, 82-83). Bu yüksəliş göstəricilərini əsas götürən V.V.Bartold təkid edir ki, «İranın nəvaxtsa mədəni əhəmiyyətinə görə birinci yerdə və mədəni baxımdan bütün ölkələrin başında durduğu dövr məhz monqol dövrü olmuşdur» (1, 83). Fikrimizcə, bu müddəalarında akademik xeyli mübaliğələrə yol verir və monqol istilahçılarının, dəqiq desək, Hülakülərin quruculuq fəaliyyətini xeyli şişirdir.

Monqol xanlarının fəaliyyətinin daha bir sahəsi də sikkə zərbi olmuşdur ki, V.V.Bartold bu məsələyə də diqqət verməkdən çəkinməmişdir. Məlumdur ki, X-XII əsrlər ərzində bütün Ön Asiya ərazisində «gümüş böhranı» deyilən bir hadisə baş vermiş, qızılın və gümüşün defisiti zərb olunan dinar və dirhəmlərin əyarının aşağı düşməsinə gətirib çıxarmışdır. Monqol ağalığı dövründə əvvəlki pul sistemini bərpa etmək mümkün olmasa da, «gümüş böhranı» aradan qaldırıldı. V.V.Bartold bununla bağlı yazır: «Qəzvinidə müfəssəl verilən pul sistemi indiyədək düzgün şərh edilməyib, çünki ondakı qızıl sikkəni bildirən «dinar» istilahi, ümumiyyətlə, monqol dövrünün digər müəlliflərində olduğu kimi başqa mənada şərh olunur. Bundan əvvəlki dövrün əksinə, bu vaxt biz gümüş valyutanın bərpa olunmasını görürük, həm də gümüş sikkələrin bu

dövrə iki növü zərb olunurdu» (1, 87). Beləliklə, V.V.Bartold monqolların iqtisadi fəaliyyətini də yüksək qiymətləndirərək, «gümüş böhranı»nın ləğvini bir başa onlarla bağlayır.

Hər bir imperiya kimi, monqol imperiyaları, o cümlədən Azərbaycanın daxil olduğu Hülakülər (Elxanilər) dövləti tərkibinə iki əraziləri daxil etsə də, onların idarəsində böyük problemlərlə rastlaşırdı; separatçılıq meylləri isə imperiyanı xarici təhlükə, konkret Teymurun istilahları qarşısında zəiflədirdi. V.V.Bartoldun monqol istilalarının nəticələri ilə bağlı bir sıra orijinal müddəaları, həqiqətən möhtəbərdir; lakin bütün quruculuq tədbirlərinə baxmayaraq, monqollar Ön Asiyada yad element idilər və yerli qüvvələrin siyasi fəallığı artdıqca monqol hakimiyyətinin zəifləməsi də sürətlənirdi. Növbədə artıq milli dövlətlərin yaranması prosesi gəlirdi ki, Azərbaycanda da bu, öz əksini türk mənşəli Qaraqoyunlu, Ağqoyunlu və Səfəvi dövlətlərinin təşəkkülündə tapır.

ƏDƏBİYYAT

1. Bartold V.V. Müsəlman dünyası tarixində Xəzəryanı bölgələrin yeri (Azərbaycan dilində cəv. akad. Z.M.Bünyadov və E.R.Ağayeva). Bakı, 1999.
2. Bayramlı N. Abbasi xilafəti Xəlifə ən-Nasir dövründə. Bakı, 2002.
3. Бартольд В.В. Историко-географический обзор Ирана – Сочинения, т.VII, М., 1971.
4. Бартольд В.В. Краткий обзор истории Азербайджана – Сочинения, т.II, часть I, М., 1963.
5. Бартольд В.В. Туркестан в эпоху монгольского нашествия – Сочинения, т.I. М., 1963.
6. Бартольд В.В. Арабские известия о русских – Сочинения, т.II, часть I, М., 1963.
7. Бартольд В.В. Работы по истории Средней Азии – Сочинения, т.II (I), М., 1963.
8. Бартольд В.В. История культурной жизни Туркестана – Сочинения, т. II (I), М., 1963.
9. Бартольд В.В. Очерк истории туркменского народа – Сочинения, т. II (I). М., 1963.
10. Буниатов З.М. Государство атабеков Азербайджана (1136-1225). Баку, 1978.

ИСТОРИЯ АЗЕРБАЙДЖАНА XIII-XIV ВЕКОВ В ИССЛЕДОВАНИЯХ В.В.БАРТОЛЬДА

Р.Ш.ШАХБАЗОВА

РЕЗЮМЕ

Монгольские нашествия принесли в хозяйственную и культурную жизнь мусульманских стран огромные разорения. Тем не менее, в историографии отношение к этим нашествиям неоднозначно. Известный востоковед – академик В.В.Бартольд в своих работах по истории мусульманского Востока несколько иначе относится к событиям монгольского периода. По мнению ученого, нашествия монголов имели и позитивные стороны, так как монгольские правители были прагматичными и хозяйственной, торговой жизни покоренных стран уделяли большое внимание. Особенно это относится к Ирану и русским землям.

Ключевые слова: Азербайджан, нашествие монголов, история, государство, улус

XIII-XIV CENTURIES HISTORY OF AZERBAIJAN IN THE RESEARCHES OF V.V.BARTOLD

R.Sh.SHAHBAZOVA

SUMMARY

Mongol campaign brought big rooberies to agriculture and culture of the Muslim countries. However, the attitude to this campaign is not univocal in historical studies. The famous orientologist, V.V.Bartold approached to the events of Mongolian period differently.

In the scientist's opinion, the Mongol campaign had positive results because Mongolian rules were sagacious and focused big attention to the agricultural life of the country.

Key words: Azerbaijan, invasion of Mongols, history, state, ulus

UOT 94 (479.24)

**XII- XIII ƏSRLƏRDƏ AZƏRBAYCANDA
SOSIAL-İQTİSADI VƏZİYYƏT****G.Ə.RƏHİMLİ****Bakı Dövlət Universiteti
gunelrahimli1@gmail.com**

XII əsrdə Azərbaycan Eldənizlər dövlətinin yaranması və Şirvanşahlar dövlətinin güclənməsi ilə sosial-iqtisadi vəziyyət sabitləşməyə başlayır. Lakin XIII əsrin 20-30 cu illərində moğol yürüşlərinin başlaması ilə Azərbaycanda sosial-iqtisadi sahədə böhran keçirir. Yalnız Elxanilər dövlətinin yaranmasından sonra ölkədə bütün sahələrdə olduğu kimi sosial-iqtisadi sahədə də inkişaf başlayır. Məqalədə XII-XIII əsrlərdə Azərbaycanda sosial-iqtisadi vəziyyət, şəhərlərin inkişafı, torpaq mülkiyyəti formaları və vergi sistemi tədqiq edilmişdir.

Açar sözlər: XII-XIII əsrlərdə şəhərlər, torpaq mülkiyyət formaları, vergilər

Məlumdur ki, bir dövlətin sosial –iqtisadi vəziyyəti onun siyasi gücünün əsas göstəricisidir. Nə qədər ki, əhalinin sosial vəziyyəti yaxşıdırsa, iqtisadiyyat inkişaf etməkdədirsə demək ki, dövlətin siyasi gücü də buna bağlı olaraq artmaqdadır. İqtisadi vəziyyətin ağırlaşması bir dövləti süquta doğru apararıq əsas səbəblərdəndir. Ona görə də hər bir dövrü araşdırarkən ilk öncə dövrün sosial-iqtisadi vəziyyəti təhlil edilməlidir. Bu səbəbdən də XII-XIII əsr tarixini də öyrənmək üçün dövrün sosial-iqtisadi vəziyyətinin öyrənilməsi mühim əhəmiyyət kəsb edir.

Şəhərlərdə sosial-iqtisadi vəziyyət. Azərbaycanın cənubunda mərkəzi Naxçıvan olan Eldənizlər dövlətinin və şimalında isə zamanla eldənizlərə tabe olub, zamanla müstəqil siyasət yürütməyə çalışan Şirvanşahlar dövlətinin güclənməsi ilə XII əsrin 30-cu illərindən etibarən burada sosial-iqtisadi vəziyyət dirçəliş dövrünə keçmişdir. Eldənizlilərin hakimiyyəti dövründə hər birində 100 min nəfərdən çox əhali yaşayan Gəncə, Naxçıvan, Beyləqan, Təbriz, Şamaxı kimi şəhərlərin Azərbaycanın iqtisadi həyatında rolu xeyli artmışdı. Yaxın və Orta Şərqdə ən mühim ticarət-sənətkarlıq mərkəzi olan və mənbələrdə bol məhsullu şəhər kimi xatırlanan Gəncə Azərbaycanın böyük ipəkçilik və mühüm dulusçuluq mərkəzlərindən biri idi. “Dar əl mülk” hesab olunan Gəncədən dünyanın bir çox ölkələrinə xam ipək, ipək və pambıq parçalar və s. ixrac olunurdu. Akademik Ziya Bünyadov Zəkəriyyə Qəzviniyə istinadən Gəncə şəhərini “müsəlman aləminin sonuncu sərhəd avanpostu” (ön

keşik məntəqəsi) adlandırmışdır. Müəllif, həmçinin Gəncədə müxtəlif metallardan silah, qab-qacaq və bəzək əşyalarının hazırlanması, dulusçuluq emalatxanalarının olması haqqında da məlumat verir. Gəncə, həmçinin kənd təsərrüfatının da inkişaf etməsi üçün ideal bir şəhər idi. Gəncə ətrafında çoxlu bağlar və böyük meşə sahələri, dadlı meyvələr, üzüm, əncir, qovun, paxlalı bitkilər və tut ağaclarının olması haqqında da bir sıra məlumatlar mövcuddur [4, 208-209]. Lakin 1139-cü ildə Gəncədə zəlzələnin baş verməsi bu şəhərin iqtisadi-sosial həyatını iflic etmiş oldu. Şəhər zamanla inkişaf etməyə çalışsa da əvvəlki qüdrətini bərpa edə bilmədi.

Öz istehkamları, möhkəm qala divarları ilə seçilən Naxçıvan böyük sənətkarlıq və ticarət mərkəzi idi. Naxçıvanda gözəl saraylar, mədrəsələr, məscidlər, köşklər, məbədlər və məqbərələr ucaldılmışdı. Şəmsəddin Eldənizin arvadı və atabəylərdən Cahan Pəhləvan və Qızıl Arslanın anası Möminə xatının şərəfinə tikilmiş məqbərə bu şəhərdə yerləşirdi. Atabəylərin əsas paytaxtlarından biri olan Naxçıvan iqtisadi cəhətdən dövlətin əsas mərkəzlərindən biri idi. Meyvələri və məhsulları isə orta əsrlərdə hər yerdə şöhrət qazanmışdı. Naxçıvan qalasının özünün su mənbəyi var idi [4, 213-215].

Arran ölkəsində məşhur böyük şəhər olan Beyləqan şəhərində toxuculuq, boyaqçılıq, silahqayırma, dulusçuluq və s. kimi otuzdan çox sənət və peşə növü inkişaf etmişdir. Eldənizlər dövlətinin pul zərbxanalarından biri burada yerləşirdi. Eldənizlər dövründə dövlətimizin paytaxtı əsas sənətkarlıq mərkəzlərindən olan Təbriz şəhəri sənətkarlarının toxuduğu xalçalar, atlas, xətai, tafta və başqa ipək parçalar dünya bazarında ən çox tələb olunan mallar idi [4, 217-221].

XII-XIII əsrlərdə daxili və xarici ticarət əlaqələrindən Azərbaycanın Dərbənd və Bakı limanlarının rolu daha da artmışdı. Bakı ənənəvi olaraq neft ixrac edən mərkəz idi. Bundan başqa Ərdəbil, Marağa, Şamaxı və digər şəhərlər də öz əhəmiyyətini qoruyub saxlamışdı.

Monqol işğallarına qədər Azərbaycanda iki böyük beynəlxalq bazar fəaliyyət göstərmişdir. Azərbaycanın birinci beynəlxalq bazarı “Arranın ana şəhəri” Bərdədəki Əl-Kürki bazarı idi. Əl –İstəxri, 1 kvadrat fərsəx (6-7 kv km) böyüklyündə olan Əl-Kürki bazarında dünyanın müxtəlif ölkələrinin tacirləri qızğın alver edirdilər. Bu bazar xalq arasında o qədər məşhur idi ki, həftənin bazar gününü “ Əl-Kürki günü” adlandırırdılar. Azərbaycanın ikinci böyük beynəlxalq bazarı Ərdəbil – Marağa ticarət yolunun üstündə yerləşən Gülsəra bazarı idi. İlin müəyyən vaxtında, bir qada olaraq, yeni başlanan ayın ilk günündən etibarən açılan Gülsəra bazarına gələn xarici tacirlər buradan Azərbaycanda, Hindistanda və başqa ölkələrdə toxunmuş ipək parçalar, qızıl-gümüş, misgərlik məmulatları, ətir, mal-qara, qoyun-quzu və s. alıb aparırdılar [2, 126-130].

Kembric İran tarixi əsəri Moğol ağalığı dövrünün iqtisadiyyatını 3 dövrə bölür. Moğol ağalığı dövrünün ilk mərhələsi XIII əsrin 20-90-cı illərini əhatə edir. XIII əsrin 20-ci illərindən etibarən moğolların Azərbaycana dağıdıcı

yürüşləri iqtisadiyyata ağır zərbə vurmaqla bərabər kütləvi insan qırğınları ilə nəticələndi. Bir sıra şəhər və kənd tipli məntəqələr dağıdıldı, əkinçilik və maldarlıq, demək olar ki, tənəzzülə uğradı [1, 483]. Köçəri həyat tərzini keçirən moğol əyanları və döyüşçüləri tutduqları oturaq əkinçilik təsərrüfatı, sənətkarlığı yox sayaraq torpaqlardan yalnız öyrüş yeri kimi istifadə edirdilər. Ərdəbil və Beyləqan şəhərləri səkkiz il ərzində tərk olunmuş vəziyyətdə qalmışdı. Suvarma şəbəkələrinin dağıdılması kənd təsərrüfatını iflic vəziyyətə salmış, qırılmış mal-qaranın yerini isə atlar əvəz etmişdi ki, onların da iqtisadiyyat üçün elə bir əhəmiyyəti yox idi. 1258-ci ildə mərkəzi Azərbaycan olan Elxanilər dövlətinin yaranması iqtisadiyyata müsbət təsir göstərirdi. Mərkəzi hakimiyyətin qurulması ağır vəziyyətdə olan maldarlıq və əkinçiliyin, eləcə də iqtisadiyyatın digər sahələrinin get-gedə inkişaf etməsinə gətirib çıxartdı [3, 194-196]. Moğol ağalığı dövrünün ikinci mərhələsi XIII-90-cı illəri, XIV əsrin 30-40-cı illərini, moğol ağalığının üçüncü dövrü isə XIV əsrin 50-80-ci illərini əhatə edir [1, 483].

Azərbaycan zərboxanalarında başda gümüş olmaqla müxtəlif metallardan sikkələr zərb olunurdu. Bunların içərisində ən az qızıl sikkələrə rast gəlinir. Azərbaycanın da daxil olduğu Qafqazda sikkə böhranı zamanı gümüşdən də az istifadə edilməyə başlanılmışdı [4, 227-230]. Moğol yürüşləri zamanı iqtisadiyyatın bir çox sahələri, eləcə də ticarət böhran keçirirdi və sikkə zərbi də təbii olaraq dayanmışdı. Lakin Elxanilər dövləti yarandıqdan sonra Hülakü xan işğal etmiş olduğu şəhərlərdən çoxlu sayda qızıl və gümüş sikkələri Azərbaycana gətirdir, onları əridir və yeni sikkələr zərb etdirirdi. Beləliklə, XIII əsrin ikinci yarısından etibarən Azərbaycanda gümüş böhranı başa çatmış və gümüş sikkələrin dövriyyəsi də genişlənməmişdi. Azərbaycanda ən yüksək pul vahidi tümən idi. Lakin XIII əsrin son rübündə iqtisadi böhranın baş verməsi, xəzinənin boşalması, bunun nəticəsi olaraq qızıl və gümüşün azalması dövləti digər addımlar atmağa məcbur etdi. Ölkədə 1294-cü ildə “cao” iki aydan sonra tədaviyən çıxarılır. Qazan xan hakimiyyətə gəldikdən sonra yenidən sikkə zərbəsinə davam etdirilir və bu da Azərbaycan iqtisadiyyatına öz müsbət təsirini göstərir [3, 194-196].

Torpaq mülkiyyət formaları. XII – XIII əsrlərdə Azərbaycanda bir sıra torpaq mülkiyyəti formaları mövcud idi: a) Azərbaycan Atabəylərinin hakimiyyəti dövründə xüsusi mülkiyyətə daxil olmayan və həmçinin Sultanın və Atabəyin ixtiyarında olan torpaqlar tac torpaqları, yaxud xas torpaqları adlanırdı; b) Səlcuqlar dövründə qoşun başçılarına - əmirlərə hərbi xidmətlərə görə ödənc kimi verilən torpaqlar iqta torpaqları adlanırdı. Azərbaycan Atabəyləri dövlətində iqtanın xidmət haqqı kimi verilməsinə aid məlumatımız azdır. Mənbələrdə dövlət torpaqlarının bölüşdürülməsi haqqında məlumatlara rast gəlinməkdədir. Z.Bünyadov Ravəndiyə istinadən Qızıl Arslanın iqta mülklərinin xidmət haqqı kimi əmirlərə verilməsi haqqında bir sıra fərman olmasını təsdiqləyir; c) Xüsusi torpaq hesab olunan və Atabəylər dövləti zamanında az məlumatımız olan mülk torpaqları; d) Gəliri məscidlərin, məqbərə, mədrəsə,

zaviyə, xanəgah və başqa ictimai tikintilərin, həmçinin onlarla əlaqəsi olan adamların saxlanılmasına xərclənən torpaqlar vəqf torpaqları idi [4, 23-240];

Monqolların Azərbaycana yürüşündən sonra burada həyata keçirdikləri torpaq və vergi siyasətinin nəticəsində ölkənin torpaq mülkiyyəti formaları öz öncəki mənalərini itirdilər. Torpaqlar sadəcə bir məqsədlə - öyrüş məqsədi ilə istifadə olundu, digər torpaq mülkiyyəti formaları ilə müqayisədə vəqf torpaqları tamamilə ləğv edildi, yerli hakimlərə və əyanlara məxsus torpaqlar müsadirə edilirdi. XIII əsrin 60-cı illərindən etibarən torpaq mülkiyyəti formaları bir-birindən fərqlənməyə başladı. Bu, 1258-ci ildə mərkəzi Azərbaycan olmaqla Hülakü dövlətinin yaranması ilə bağlı idi. Elxanilər dövründə Azərbaycan torpaq mülkiyyəti formalarında cüzi dəyişikliklər müşahidə olunurdu. Həmin dövrdə əvvəllər xass adlanan torpaq mülkiyyət forması- incu adlanan sülalə torpaqlarına və xass-incu adlanan hökumdarın özünə məxsus torpaqlara ayrılmışdı. XIII əsrin 90-cı illərində başda Arqun xan olmaqla digər Elxani hökumdarları tərəfindən divan torpaqlarının ayrı-ayrı məmurlara və əyanlara iqta kimi bağışlanması geniş şəkildə alınırdı. Bu dövrdə yerli əyanlara məxsus mülk və dini idarələrə məxsus vəqf torpaqlarının azalması Elxanilər dövlətində daimi dinin olmaması ilə bağlı idi. Vəqf torpaq mülkiyyəti formasının azlıq təşkil etməsi halı Hülakü hökumdarı Qazan xan islamı dövlət dini kimi qəbul edəndək davam etmişdi. Camaat torpaqları da əvvəlki funksiyasını itirmişdi. Kənd icmalarının ixtiyarında olan camaat torpaqları dövlət xəzinəsinin mülkiyyəti sayılırdı [5, 143-145].

Vergi və mükəlləfiyyətlər. Azərbaycan atabəyləri dövründə Azərbaycanda aşağıdakı vergilər yığılırdı; a) XII-XIII əsrlərdə və onlardan qabaqkı dövrlərdə əsas torpaq vergisi kimi əhəmiyyətini saxlayan xərac, b) zimmilərdən, yəni müsəlman olmayanlardan olunan can vergisi – cizyə, c) xass və ya xassə torpaqlarından və iqta sahiblərindən alınan onda bir vergisi- üşr, d) divanın şərəfinə yığılan dövlət rüsumu və ya vergisi olan haqq, e) qarovulda duran dəstəni və ya rəsmi şəxsi təmin etmək üçün yığılan vergi – aləf, f) oturaq mülkiyyətdən alınan vergi-nüzl. Bundan başqa bu dövrdə inam, mənuə, mənəl, marafiq, qismət, təyyarət, təhəkkümat, dəraib və s. vergi və mükəlləfiyyətlər mövcud idi [4, 241-246].

Azərbaycan moğol soyğunlarına məruz qalandan və moğollar tərəfindən tamamilə işğal edildikdən sonra vergi və mükəlləfiyyətlərin növündə xeyli dəyişiklik oldu. XIII əsrin 30-40-cı illərində əhali üzərinə qoyulan vergi və mükəlləfiyyətlərin sayı 40-a çatmışdı. Lakin əsas vergi növü xərac idi və məhsulun 70%-ni təşkil edirdi. Bu zaman vergi verənin torpağının məhsuldar olub-olmaması, nəzərə alınmırdı. Hər kəs vergini vaxtında ödəməli idi və vergi ödəyə bilməyən hər kəsi ailəliklə qul edirdilər. Moğol ordusunun saxlanması üçün təxminən 40 kq buğda həcmində olan tağar adlı vergi yığılırdı. Sənətkarlar və tacirlər bazara çıxarılan məhsula görə tamğa vergisi və başqa vilayətlərə apardıqları mala görə isə bac adlı gömrük haqqı ödəyirdilər. Moğollar dövründə meyvə bağları üzərinə bağşumari vergisi qoyulmuşdu. Saray

xidmətçilərinin saxlanması xərclərini ödəmək üçün əhalidən ixracat və rüsum toplanırdı. Bu dövrdə ağır vergilərlə bərabər ağır mükəlləfiyyətlər mövcud idi. Qazan xanın islahatına qədər əhali tərəfindən ödənilən ən ağır mükəlləfiyyətlərdən biri tərxi idi. Bu mükəlləfiyyətə əsasən moğol qoşunu üçün zəruri olan taxıl məhsulları əhalidən icbari qaydada bazar qiymətindən qat-qat aşağı satın alınır və xəzinə təsərrüfatlarından toplanan, ancaq dövlətin ehtiyac duyduğu məhsullar (xurma, düyü və s.) isə bazar məzənnəsindən çox baha qiymətə əhaliyə zorla satılırdı. Saraylar, qalalar tikmək, yol və körpülər salmaq üçün kəndli və sənətkarlar məcburi qaydada biyar mükəlləfiyyətinə cəlb olunurdular. Moğol dövründə heç bir qayda-qanuna məhəl qoymayan baskaklar yığırdı. Xəzinəyə verginin dəyərini qabaqcadan ödəyən iltizamçı hərbi dəstənin köməyiylə kəndliləri soyub talamaqla əlavə böyük gəlir əldə edirdi [5, 143-145]. XIII əsrin sonlarında Elxanilər dövlətinin ilkin cəhdlərinə baxmayaraq, Azərbaycanda kənd təsərrüfatı, sənətkarlıq və ticarətin tamamilə tənəzzülə uğramasına, dövlət gəlirlərinin azalmasına və dövlət xəzinəsinin boşalmasına gətirib çıxarmışdı. Bütün bu proseslər ölkə ərazisində geniş miqyaslı və müxtəlif sahələri özündə birləşdirəcək islahatların keçirilməsini zəruri edirdi.

Siyasi balanssızlığın mövcud olduğu bu dövrdə amansız moğol yürüşləri insanların təkcə maddi cəhətdən deyil, mənəvi cəhətdən də əzilməsinə səbəb olmuşdu. XIII əsrin 60-cı illərindən etibarən yerli feodallar da elxani hərbi əyanlarına tabe olmaq istəməyərək antimogol hərəkətinin liderləri rolunu oynamağa başladılar. Bu mübarizədə əsas qüvvəni çalışan zümrələr olan kəndlilər, sənətkarlar və şəhər yoxsulları təşkil edirdi. Bu mübarizənin fonunda bir dini mübarizə də yer alırdı. Yəni bu mübarizə həm də yeni dini görüşlərə qarşı yönəlmiş mübarizə idi. Çünki moğolların dini görüşləri yerli əhalinin dini görüşlərinə, islam əxlaqına uyğun gəlmirdi. A.Bausani yazır ki, moğolların istilasası ilə islam tarixində ilk dəfə, İslam Dünyasının böyük bir qismi qeyri müsəlmanların, hətta başlanğıcda antimüsəlmanların hakimiyyəti altına girməkdə idi [6, 224]. Bütün bu hadisələr XII-XIII əsrlərdə Azərbaycanda sosial-iqtisadi vəziyyətin nə qədər qarışıq olduğunu göstərir. Onu deyə bilərik ki, bu cür iqtisadi qarışıqlığın və dəyişkənliyin əsas səbəbi isə həmin dövrdə Azərbaycandakı siyasi proseslər idi.

ƏDƏBİYYAT

1. The Cambridge History of Iran. V. 5. The Seljuk and Mongol periods, Edited J.A. Boyle. Cambridge: Cambridge University Press, 1968, 709 p
2. Azərbaycan Tarixi üzrə qaynaqlar. Bakı: Çıraq, 2007, 400 s.
3. Piriye V.Z. Azərbaycan XIII-XIV əsrlərdə. Bakı: Nurlan, 2003, 458 s
4. Bünyadov Z. Azərbaycan Atabəylər dövləti (1136-1225-ci illər) Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 312 s
5. Ализаде А.А. Социально-экономическая и политическая история Азербайджана XIII- XIV вв. Баку, 2011, 475 с
6. Bausani A. Religion under the mongols. Türkçeye terc. Mustafa Uyar. Ankara: Ankara Üniversitesi Tarih Araştırmaları dergisi. 2002. Sayı 32, c. 20, s 223-231

СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКОЕ ПОЛОЖЕНИЕ АЗЕРБАЙДЖАНА В XII-XIII ВЕКАХ

Г.А.РАХИМЛИ

РЕЗЮМЕ

С образованием государств Азербайджана Элданизлер и Ширваншахлар начинается социально-экономическое возрождение. Но с началом монгольских походов в 20-30 годах XIII века в Азербайджане происходит социально-экономический кризис. Только после образования государства Элханилер в стране, как и в других отраслях начинается социально-экономическое развитие. В статье попытались изучить социально-экономическое положение Азербайджана в XII-XIII веках, уровень развития городов указанного периода, формы земельной собственности и тему налогов.

Ключевые слова: города в 12-13 веках, виды землевладения, налоги

SOCIO-ECONOMIC SITUATION IN AZERBAIJAN IN THE XII-XIII CENTURIES

G.A.RAHIMLI

SUMMARY

Establishment of the Azerbaijan Eldiguzids State and strengthening of the Shirvanshahs State in the XII century launched socio-economic development. However, the start of the Mongolian invasion in the 20-30s of the XIII century caused a socio-economic crisis in Azerbaijan. Only after the establishment of the Elkhani State, just like all other areas, the country's socio-economic field started developing as well. The article studies the socio-economic situation, the development of the cities, the forms of land ownership and tax system in Azerbaijan in the XII-XIII centuries.

Key words: cities in the XII and XIII centuries, types of land ownership, taxes

UOT – 94 “ 19/ ...”

**ABŞ-IN İŞĞALI DÖVRÜNDƏ İRAQDA “QÜDS BRİQADASI”NIN
FƏALİYYƏTİNƏ DAİR****T.Q. HƏSƏNOV***Bakı Dövlət Universiteti**tudi_90@yahoo.com*

ABŞ-ın İraqı işğalı fəvqəldövlət üçün ən fiasko ssenarilərdən birinə çevrildi. Demək olar ki, bütün ölkəni qısa müddət kəsində işğal edən ABŞ bu torpaqları əlində saxlamaq üçün daha ciddi problemlərlə qarşılaşdı. Şübhəsiz ki, bu qarşılıqlı əlaqədə ən fəal iştirakçı İran və onun “Qüds Briqada”-sı oldu. “Briqada” və onun regionda hələ İran-İraq müharibəsindən (1980-88) bəri fəal iştirak edən və sonralar partizan müharibəsi aparan lideri Qasim Süleymani ABŞ-a nümayiş etdirdi ki, onların regionda fəaliyyəti heç də asan olmayacaq.

Açar sözlər: ABŞ, “Qüds Briqadsı”, İİKK(İran İnqilabı Keşişçiləri Korpusu), Qasim Süleymani, “Bədr təşkilatı”, “Mehdi ordusu”

ABŞ-ın 2001-ci ildə Əfqanıstana və 2003-cü ildə İraqa müdaxiləsindən sonra hücumun növbəti hədəflərinin Suriya və İran olacağı gözlənilsə də, hadisələrin sonrakı inkişafı bu ehtimalları doğrultmadı. Lakin ABŞ-ın rəsmi dairələri tərəfindən bu ssenarilərin hazırlandığı şübhə doğurmurdu. ABŞ planlaşdırdığından fərqli olaraq, iddialarını olduqca mürəkkəb regionda asanlıqla həyata keçirə bilməməklə qalayıb bəzilərinə, ümumiyyətlə, imtina etməli oldu. Özünün fəvqəl gücü və dünya hökmranlığı ilə öyünən ABŞ-ın Yaxın Şərq regionunda öz niyyətlərini tam reallaşdırma bilməməsinin səbəbləri sırasında bir neçə amil nəzərə alınmalıdır.

Birincisi, ABŞ vaxtilə regionda güc və söz sahibi olmaq baxımından sələfi olmuş Böyük Britaniya imperiyası kimi regiondan minlərlə kilometr uzaq məsafədən bu coğrafiya ilə əlaqəsi olmayan və regionun gerçək mürəkkəbliyini nəzərə almayan layihələr tərtib etdi. Əslində isə istər etnik rəngarənglik, istər coğrafi yerləşmə, istərsə də dünya siyasətindəki ağır çəkisi baxımından Yaxın Şərq ABŞ-ın əvvəllər müdaxilə etdiyi heç bir regiona bənzəmirdi. Bu isə öz növbəsində, ABŞ-ın regiona gəlmiş həm hərbiçiləri, həm diplomatları və siyasətçiləri, həm də iş adamları üçün əlavə çətinliklərin yaranacağı demək idi.

İkincisi, ABŞ strateqləri təzəcə bitmiş və ona fəvqəldövlət statusu qazandırmış “soyuq müharibə”nin istisində xumarlanan”, Brzezinskiyə təbircə

desək, “regional ölkə”lərin bu qədər tez bir zamanda özlərinə gələcəklərini, Rusiya, Türkiyə və İranın timsalında öz maraqlarını belə ardıcılıqla müdafiə edəcəklərini gözləmirdi.

Üçüncüsü isə dindən regionda siyasi alət kimi istifadə edən ABŞ bu əvəzəedilməz silahın min illər boyu ustalıqla istifadəcisi olan İran reallığını nəzərə ala bilməmişdi. Bu silah İrana regionda istədiyi “Şiə Aypara”sı formalaşdırmağa, həmçinin regionun əsas söz sahiblərindən birinə çevrilməyə yardım etmişdi.

2001-ci ildə ABŞ-ın Əfqanıstana müdaxiləsi və Talibanın məhv edilməsi niyyəti onu regionda düşmənin düşməni ilə müəyyən əməkdaşlıq imkanlarını nəzərdən keçirməyə məcbur edirdi. Sünni Taliban qüvvələrinin Əfqanıstanda şiə əfqanlara hücumları öz növbəsində İran tərəfi üçün ABŞ-ı potensial cəlb edici müttəfiq mövqeyinə gətirirdi. Mövcud siyasi reallığı qəbul edən tərəflər bu məqsədlə Cenevrədə danışıqlar aparmaq qərarına gəldilər. Danışıqlarda ABŞ-ı Dövlət Departamentinin rəsmisi (həmçinin 2007-2009-cu illərdə ABŞ-ın Bağdaddakı səfiri) Rayn Kroker və İranı isə “Qüds briqadası”nın komandiri Qasim Süleymanini təmsil edən diplomatlar təmsil edirdilər. Danışıqların nəticələri isə qısa zamanda özünü göstərdi; islam inqilabından sonra qatı düşmən mövqedə dayanan bu iki dövlət Əfqanıstanda orta q düşmən – Talibana qarşı əməkdaşlıq haqda razılığa gəldilər və Herat şəhərinin taliblərdən azad edilməsi üçün əlaqələndirilmiş birgə əməliyyat planı hazırladılar. İran “Qüds briqadası” birliklərinin və yerli şiə məzhəbli Xəzər tayfalarının dəstəyi ilə şəhərə daxil olaraq üsyan qaldırmaq, ABŞ və müttəfiqləri isə şəhərə yekun hücum işini öz üzərlərinə götürdülər. Əməliyyatda, həmçinin 1995-ci ildə Talibanın işğalına qədər regionun hakimi olmuş İsmayıl Xan və tərəfdarları – Şimal Alyansı da iştirak edirdi. Əməliyyatın uğurla nəticələnməsindən sonra o, yenidən regina rəhbər təyin edildi. Planın tam olaraq yerinə yetirilməsinə baxmayaraq tərəflər arasında əməkdaşlıq uzun sürmədi və 2002-ci ilin yanvarında ABŞ prezidenti Corc Uolker Buşun İranı “şeytan üçbucağı”na daxil etməsi ilə sona çatdı. Dörd aylıq mülayimləşmənin sonunu və ABŞ prezidentinin nitqini İran prezidenti Məhəmməd Hatəmi obrazlı olaraq belə şərh etdi: “Əminəm ki, Buş İran-ABŞ əlaqələrinin tabutuna son mismanı vurdu. Güman edirəm ki, ən azı mənim prezidentlik dövrəmədə münasibətlərdə hər hansı inkişaf istisna edilməlidir” [1], [2], [3].

2003-cü ildə ABŞ-ın İraqı işğalı isə İran tərəfini regionda tamamilə yeni bir strategiyanın hazırlanması zərurəti qarşısında qoydu. ABŞ-ın “Böyük Yaxın Şərq” layihəsi çərçivəsində öz işini həyata keçirdiyi halda, passiv qalmağın özü üçün ən təhlükəli ssenari olduğunu tam dərk edən İran bütün resursları ilə “Şeytan Dövlət”ə (ABŞ) qarşı fəaliyyətə keçdi. Bununla bağlı İranın siyasi rəhbərliyi İran İnqilabı Keşikçiləri Korpusunun (İİKK) xarici fəaliyyət qanadı kimi tanınan “Qüds Briqadası”nın İraqda fəaliyyətini genişləndirməyə, həmçinin ölkəyə İran-İraq müharibəsindən miras qalmış İraqdakı şiə hərbi birliklərini yenidən təşkilatlandırmağa və onun fəaliyyət dairəsini genişləndirməyə başladı.

Hər xaos və çətinlikdən fürsət yaranacağı məntiqi ilə çıxış edən İran bu təşkilatlara maliyyə, hərbi sürsat və insan resursları ilə davamlı və artan sürətlə yardımlar ayırmaqla qısa müddət ərzində rəqibi ABŞ üçün ciddi əngəllər yarada bildi. Müharibənin ilk aylarında İran Əfqanıstanın və İraqın taleyini yaşamaqdan ehtiyat edir və hər vəchlə ABŞ-ı mümkün müdaxilədən çəkindirməyə çalışırdı. Mərkəzi Kəşfiyyat İdarəsinin Bağdad bürosunun əməkdaşı Maquayer “Nyu-Yorker” jurnalının yazarı Dekster Filkinsə bildirmişdi ki, İraqın işğalı ilk günlərdə iranlılar arasında hədsiz qorxu yaratmış və ABŞ-ı açıq üstün vəziyyətə gətirmişdir. İş o yerə çatmışdı ki, iranlılar sərhədboyu ərazilərə gələrək amerikalılara onlarla heç bir problemlərinin olmadığına inandırmağa çalışırdılar. ABŞ hökuməti, həmçinin İranın nüvə proqramını yenidən inkişaf etdirdiyini müşahidə edirdi. Lakin bu vəziyyət uzun sürmədi, ABŞ-ın mümkün müdaxiləsi ehtimalının azalması və beynəlxalq arenada bu fikrin birmənalı qarşılınmaması Tehrana özünə inam hissi aşıladi və İraqda uzun sürəcək ABŞ-İran çəkişməsinə başladı [1], [2].

İraqın işğalından sonra İİKK və onun “müqəddəs missiyası” - Yaxın Şərqdə İran inqilabının təsirlərinin yayılması işinin həvalə olunduğu “Qüds Briqadası” ABŞ-ın regionda normal fəaliyyətinə mane olmaq üçün bütün vasitələrdən istifadə etməyə başladı. İnqilab Keşişçilərinin qurucu üzvlərindən biri, sonralar ABŞ-da mühacir həyatı yaşayan Möhsin Sazıqara bildirmişdi ki, bu vəziyyət “Qüds Briqadası” üçün xeyli əlverişli imkanlar yaratmışdı. Onlar regionda mümkün qədər xaos yaratmaqla ABŞ-ın burada daha çox problemlər ilə qarşılaşmasını və deməli, onun öz niyyətlərini həyata keçirə bilməmələrinə ümid edirdilər. Maraqlıdır ki, 15 ilə qədər həyata keçirilən bu strategiya düşünülmüş optimal variant olduğunu bir daha sübut etmiş oldu [3].

ABŞ tədqiqatçılarının əksəriyyəti hesab edirdilər ki, bu strategiyanın uğurlu olmasının əsas səbəbkarı Qasim Süleymanidir. Yaxın Şərqdəki fəaliyyəti ilə əlaqədar ayrı-ayrı ölkələr tərəfindən Qasim Süleymaniyə müxtəlif ləqəblər verilmişdir. Süleymani özünü “İran və islam inqilabı uğrunda savaşıyan adi bir əsgər”, İranın ali dini lideri onu “canlı şəhid”, ABŞ-ın İraqdakı hərbi qüvvələrinin komandanı Devid Petreyes müdafiə naziri Robert Qeytsə məxfi məktubunda onu “əsl bəla”, London İqtisad Məktəbinin professoru Tobi Dode isə “İranın hər yerə uzanan qolu” adlandırmışdı. Süleymani hərbi fəaliyyətə 22 yaşında, 1979-cu ildə İran islam inqilabı dövründə başlamışdır. İnqilab keşikçisi kimi Qərbi Azərbaycan vilayətində kürdlərin baş qaldırdığı üsyanı yatırmağa göndərilən Süleymani fəal hərbi karyerasına İran-İraq müharibəsi ilə başlamışdı. Qasim qısa vaxt içərisində yüksək döyüş qabiliyyəti və strateji düşünmə bacarığı sayəsində daha vacib missiyalar həyata keçirmişdi. Qasim Süleymanın sonralar dünyanın və regionun ən seçilən sayılan ordularına və birliklərinə qarşı uğurlu mübarizəsinin əsas səbəbinin məhz o illərdə İraq ərazisində qazandığı qiymətsiz təcrübəyə əsaslandığını da vurğulamaq lazımdır. İran-İraq müharibəsi sayəsində Süleymani gələcəkdə onu demək olar ki, bütün mübarizələrdən qalib çıxaracaq iki keyfiyyəti qazanmışdı: regiona İranmeylli

milli pragmatik baxışı və cəbhə arxası məxfi fəaliyyət bacarığı. Bütün bu keyfiyyətlər isə Qasim Süleymanini növbəti qərində əvəzsiz komandirə, regionun siyasi və hərbi sferasına əsas yön verən şəxsə çevirəcəkdi [1], [2], [4].

İran-İraq müharibəsindən sonra Qasim İİKK-nin Kirman vilayəti üzrə komandiri təyin olunur və Əfqanıstandan Türkiyəyə, oradan isə Avropaya aparılan narkotik maddələrin ticarəti məsələləri ilə məşğul olur. O, həmçinin Əfqanıstanda şiə hərbcilərinin formalaşdırılması və taliblərə qarşı olan tayfalarla əlaqələr qurulması işini də öz üzərinə götürür. Süleymani ABŞ və sionist adlandırdığı ölkələr üçün daha ardıcıl başağrısına isə 90-cı illərin sonunda (dəqiq tarix bilinməsə də əksər mənbələr 1998-ci il olduğunu iddia edir) İİKK-nin “Qüds briqadasının” rəhbəri təyin olunduqdan sonra çevrilir. Belə ki, mənzil qərargahı ABŞ-ın inqilabdan əvvəlki səfirliyi olan bu universal birliyin rəhbəri kimi Q.Süleymani İranın Yaxın Şərq siyasətini və strategiyasını müəyyənləşdirən və həyata keçirən əsas fiqura çevrilir. “Qüds briqadası” kəşfiyyat, maliyyə, siyasət, xüsusi əməliyyatlar və sabotaj kimi bir çox sferaları əhatə edən qollara bölünür. İsrailin “İsrail Hayom” qəzeti yazırdı ki, üzvlər bacarıqlarına və inqilab ideallarına görə bütün regiondan seçilir, Şiraz və Tehrandə ilkin təlimlər keçir, daha sonra Qumda “Qüds Əməliyyat məktəbi”ndə beyinləri inqilab ideyaları ilə doldurulur və ən nəhayət, hərbi əməliyyat təcrübələri toplamaq üçün İraq və Əfqanıstana aylarla sürəcək müddətə göndərilirlər. Onlar bu ölkələrdə əsasən İran tikinti firmalarının əməkdaşları qismində pərdələnilirdilər. Məhz belə “işçilərin” fəal iştirakı ilə Hizbullah 2000-ci ildə Livanın cənubundakı 16 illik İsrail işğalına son qoymağı bacarmışdı. Rayn Kroker hadisəni “İran və Suriya kimi ölkələrin uzun müddətli oyunu bizdən fərqli olaraq necə uğurla aparmasına dair daha bir nümunə” kimi qiymətləndirmişdir [5], [1].

ABŞ-ın yenidən işğal etdiyi İraqda İran təsirini anlaması elə də uzun sürmədi. Belə ki, əhalinin 2/3-sini əhatə edən şiə kəsimi bu və ya digər məsələlərdə İrana meyl edirdilər ki, bu da özünü əsasən iki sahədə - siyasi və hərbi bariz göstərirdi. İşğaldan dərhal sonra İraqda yerli idarəçiliyi sözdə ələ alacaq və bütün İraqı əhatə edəcək mərkəzin yaradılması məqsədilə ABŞ Rayn Krokeri Bağdada göndərdi. Onun əsas vəzifəsi İraqın demoqrafik vəziyyətinə müvafiq İraq Hökumət Şurasını formalaşdırmaqdan ibarət idi. Kroker sünni və kürd əhalisinin təmsilçilərinin təyin olunmasında elə də ciddi problemə üzləşməsə də, şiə məzhəblilər üçün həyata keçirməkdə çətinliklər ilə üzləşdi. Şiə siyasətçilərin ya birbaşa İranın təsiri altında olduğunu, ya da məsləhətləşmək üçün müntəzəm Tehrana uçuqlarını aydınlaşdıran Kroker qarşı tərəf ilə dolayı danışıqlar aparmaq qərarının məhsuldar nəticə əldə etmək üçün zəruri olduğunu aydınlaşdırdı. Bu məqsədlə o, hələ Əfqanıstanın işğalı zamanı tanıdığı və İranın Yaxın Şərq siyasətində əsas fiqur olduğunu bildiyi Qasim Süleymani ilə birbaşa olmayan məsləhətləşmələr aparmağa başladı. 2007-ci ildə Tehrana səfər etmiş yüksək çinli İraq xüsusi xidmət əməkdaşı Tehrandə keçirdiyi bir neçə görüşdən sonra İraqa bağlı söz sahibinin heç də prezident

Əhmədi Necat yox, “Qüds briqadası”nın rəhbəri Süleymani olduğunu amerikalı həmkarlarına bildirmişdi. Kroker Süleymanın Şuraya təyinatının qəti ələhinə olduğu namizədləri siyahıdan çıxarsa da, İran tərəfinə də bütün səlahiyyətləri vermirdi. Amma bu əlaqələr iki ölkə arasında ümumi maraq əhatə edən məsələlərdə növbəti ortaq siyasət nümunəsi idi. Nəticədə, əhalinin 60 faizindən çoxunu əhatə edən şiələrə ABŞ-ın təyin etdiyi Şurada 13 yer, ölkənin digər qruplarını əhatə edən sünni ərəb, türkmən, assur və kürdlərə isə ümumilikdə, 12 yer verildi. Lakin bu vəziyyət ABŞ-ı heç də tam qane etmirdi. Vaşinqton mötədil və sözbəxan şiələrin təyinatının tərəfdarı idi və İranın İraqda hər hansı təsir imkanlarına göz yummaq fikrində deyildi. Bütün bunlar- İraq Hökumət Şurasının təyinatı, ABŞ-ın İrana hər hansı hərbi müdaxilə halının istisna edilməsi, eyni zamanda Şura üzvlərindən ikisinin - İraqda əsas şiə müsəlman fraksiyasından biri olan İslam Da'va Partiyasının lideri İzzəddin Səlimin may ayında, keçmiş diplomat və şiə qanadını təmsil edən qadın nümayəndə Aqilə əl-Həkiminin isə sentyabrda sui-qəsd nəticəsində öldürülməsi, Qasim Süleymani üçün illər əvvəl İraqda və bütün regionda formalaşdırdığı şəbəkəni hərəkətə keçirməyə signal oldu [1], [2], [6].

İraqda əməkdaşlıq üçün ilkin nəzərə dəyən qüvvə sözsüz ki, Bədr təşkilatı idi. 1983-cü ildə İraqda İrandakı kimi islam inqilabı həyata keçirmək və İran-İraq müharibəsində İrana daxildən kömək etmək məqsədilə iranlıların da fəal dəstəyi ilə yaradılmış Bədr Briqadası, İraq İslam İnqilabı Ali Şurasının hərbi qanadı kimi fəaliyyət göstərirdi. Səddam Hüseynin zamanında kütləvi hücumlarla yadda qalan briqada 2003-cü ildən sonra İraqda siyasi boşluğu doldurmaq məqsədilə yenidən – Bədr Yenidənqurma və İnkişaf Təşkilatı kimi qeydiyyatdan keçdi. Təşkilatın memorandumunda sözdə birlik ismarıcları verilse də, əslində isə təşkilatın hərbciləri bir çox sünni bölgəsindəki hücumlarda məsul idilər [7].

İranın maraqlarına müvafiq daha bir yerli təşkilat isə Mehdi ordusu idi. İraqda əsas şiə din xadimlərindən biri olan Müqtəda əl-Sədr tərəfindən 2003-cü ildə İraqdakı işğalçı qüvvələrin çıxarılması məqsədilə yaradılmış olan təşkilat, 2004-cü ildən həm yerli İraq qüvvələri, həm də ABŞ qüvvələri ilə bir sıra qanlı toqquşmalara girmiş və qısa vaxt içərisində adından söz etdirə bilmişdi. Lakin hər iki təşkilat kifayət qədər böyük və mütəşəkkil olduğundan və əksər hallarda milli və İrandan azad siyasət yürütməyə meyilli olduğundan Süleymani daha itaətkar qüvvələr formalaşdırmağa da başladı. Bunun üçün Bədr Təşkilatı və Mehdi Ordusundan nisbətən daha radikal fikirlilərdən ibarət yeni birliklər yaratdı ki, onlara da Əshaib Əhl əl-Həq, Kataib əl-İmam Əli və Kataib Hiz-bullahı nümunə göstərmək olar. Hər üç birlik əsas maliyyə, hərbi texnika və təlimi İİHK və “Qüds Briqadası”ndan əldə edirdi. İraqda ABŞ maraqlarına “Qüds Briqadası” tərəfdən ən böyük zərbələrdən biri isə belə döyüşkən birliklərin partladıcı və dağıdıcı mərmilər və silahlarla (explosively formed projectiles) təmin edilməsi oldu. Bu isə ABŞ-ın döyüş itkilərinin 20 faizi demək idi. Artan insan itkiləri, yerli və beynəlxalq təzyiqlər ABŞ-ın İraqda

mütəşəkkil hərbi əməliyyat imkanlarını günü-gündən zəiflədirdi. Buna paralel olaraq isə Süleymaninin dəstəklədiyi namizədlər İraq siyasi arenasında əsas fiqura çevrilməkdə davam edir, digərləri isə güclü təzyiq və ölüm təhlükəsi altında ən azı bitərəf və passiv mövqe tutmaq məcburiyyətində qalırdılar. 2005-ci ildə parlamentdəki çoxluğun nümayəndəsi kimi baş nazir postunu tutan İbrahim əl-Cəfəri kreslosunu heç bir il əlində saxlaya bilmədi.

2006-cı ildə MKİ və “Qüds Briqadası”nın uzun müddətli çəkişməsi və sorğu-sualından sonra Nuri əl-Maliki ideal namizəd kimi irəli sürüldü. MKİ Malikini namizədlər arasında İrandan ən çox azad olan şəxs kimi qəbul edirdi. Əslində reallıq da bu idi, amma belə bir məsələ də var idi ki, irəli sürülən namizəd İraqın əsas siyasi fiqurları arasında konsesusu nail olmalı idi. Bu mərhələdə isə Q.Süleymani amili vacib amil idi. Məhz onun sayəsində 2006-cı ilin mayında kürd və şiə liderləri Nuri əl-Malikin rəhbər vəzifəyə namizədliyi haqda ortaq fikrə gəldilər və Maliki İraqın baş naziri oldu. Bu isə ABŞ-ın İraq və Yaxın Şərq siyasətində birinci mərhələnin İran leyinə necə istiqamətləndiyinə dair bariz bir nəticə demək idi [1], [8], [9].

ƏDƏBİYYAT

1. Dexter Filkins, “The Shadow Commander”(September 30, 2013 Issue), <https://www.newyorker.com/magazine/2013/09/30/the-shadow-commander> (son baxış 30.11.2017)
2. Michael R. Gordon, “Iran’s Master of Iraq Chaos Still Vexes U.S.” (Oct 2, 2012) <http://www.nytimes.com/2012/10/03/world/middleeast/qassim-suleimani-irans-master-of-iraq-chaos-still-vexes-the-us.html> (son baxış 30.11.2017)
3. Seyed Hossein Mousavian, “Iran and the United States: An Insider’s View on the Failed Past and the Road to Peace”, (Bloomsbury Academic, 2014), p. 169
4. Ian Black and Saeed Kamali Dehghan, “Qassem Suleimani: Commander of Quds Force, Puppeteer of the Middle East” (16 June, 2014) <https://www.theguardian.com/world/2014/jun/16/qassim-suleimani-iraq-iran-syria> (son baxış 30.11.2017)
5. Siobhan O’Grady, “The Dark Knight Rises”, (15 Oct, 2015) <http://foreignpolicy.com/2014/10/15/the-dark-knight-rises/> (son baxış 30.11.2017)
6. Sharon Otterman, “IRAQ: Iraq’s Governing Council”, (2 Feb, 2005) <https://www.cfr.org/backgrounder/iraq-iraqs-governing-council> (son baxış 30.11.2017)
7. A report in the Official site of the organization, 2017 <https://www.counterextremism.com/threat/badr-organization> (son baxış 30.11.2017)
8. <http://web.stanford.edu/group/mappingmilitants/cgi-bin/groups/view/57#note30>
9. Bill Roggio, “Iran Backs Three Shia Terror Groups in Iraq” (July 22, 2010) https://www.longwarjournal.org/archives/2010/07/iran_backs_three_shi.php (son baxış 30.11.2017)

О ДЕЯТЕЛЬНОСТИ «СИЛЫ КУДС» ВО ВРЕМЯ АМЕРИКАНСКОЙ ОККУПАЦИИ ИРАКА

Т. Г. ГАСАНОВ

РЕЗЮМЕ

Вторжение США в Ирак превратилось в один из худших сценариев фиаско для государства-сверхдержавы. США, которые в течении короткого времени занимали почти всю страну, столкнулись с большими проблемами, чтобы удерживать страну в своих руках. Несомненно, самым активным участником в этой конфронтации был Иран и его «силы Кудс». Силы и их лидер Касем Сулеймани, которые принимали активное участие в регионе после ирано-иракской войны (1980-88 гг.) и продолжили партизанскую борьбу после войны, показали США, что их деятельность будет нелегкой в регионе.

Ключевые слова: США, «силы Кудс», КСИР (Корпус Стражей Исламской революции), Касем Сулеймани, «Организация Бадра», «армия Махди»

ON THE ACTIVITY OF THE “QUDS FORCES” DURING THE AMERICAN OCCUPATION OF IRAK

T.G.HASANOV

SUMMARY

The US invasion of Iraq turned into one of the worst fiasco scenarios for the superpower states. The USA, which occupied nearly the whole country within a short time confronted more challenges in order to hold the country in its hands. No doubt that the most active participant in this confrontation was Iran and its Quds Forces. The Forces and their leader Qassem Soleimani who had taken an active part in the region since the Iran-Iraq war(1980-88) and continued their guerilla fight after the war showed the US their activity would not be easy in the region.

Key words: the USA, “Quds Brigade”, IRGC(The Islamic Revolutionary Guard Corps), Qassem Soleimani, “Badr Organization”, “Mahdi Army”

UOT 94 (479.24)**XX YÜZİLLİYİN ƏVVƏLLƏRİNDƏ AZƏRBAYCANDA İCTİMAİ
HƏRƏKATIN TƏŞKİLATLANMASI PROSESİ**

N.Y.İSGƏNDƏROVA
Bakı Dövlət Universiteti
Nehayet87@gmail.com

Məqalədə XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda ictimai hərəkətin təşkilatlanması prosesindən bəhs edilir, yaradılan təşkilatların fəaliyyəti araşdırılır. Eyni zamanda təşkilatların Azərbaycanın istiqlalı uğrunda apardığı mübarizə və ictimai hərəkətin inkişafında Azərbaycan ziyalılarının rolu işıqlandırılır.

Açar sözlər: İctimai hərəkət, mədəni-maarif cəmiyyətləri, muxtariyyət, Azərbaycan istiqlalı, milli ziyalılar.

Məlum olduğu kimi, XIX əsrin son rübündə Azərbaycanda kapitalist münasibətlərinin sürətli inkişafı, milli sənaye burjuaziyası və ziyalılar təbəqəsinin yetişməsi, xalqın milli – siyasi oyanma prosesinin dərinləşməsi, millətin formalaşması maarifçilik və milli hərəkətin sonrakı yüksəlişində mühüm rol oynamış bir sıra ictimai-siyasi cərəyanların geniş yayılması ilə nəticələnmişdi.

Azərbaycanda ictimai hərəkətin inkişafında ziyalılar böyük rol oynayırdılar. Artıq XX yüzilliyin başlanğıcında milli inqilabi prosesə təsir göstərə biləcək qədər güclü ziyalılar təbəqəsi formalaşmışdı. Azərbaycan ziyalıları xalqın milli oyanışında, milli azadlıq hərəkətinin istiqamətləndirilməsində və onun siyasi mübarizə məktəbinə çevrilməsində əhəmiyyətli rol oynamışlar. Belə çətin bir dövrdə ziyalıların qarşısında duran əsas vəzifələrdən biri xalqın milli-mənlik şüurunu oyandırmaq, onu milli hüquqları uğrunda mübarizəyə cəlb etməkdən ibarət idi. Öz millətini dünyanın qabaqcıl millətləri sırasında görmək istəyən Azərbaycan ziyalıları məhz belə hərəkət edir, bu yolda qarşılarına çıxan hər cür müstəmləkəçilik maneələrini qətiyyətlə dəf etməyə çalışırdılar. Onlar Vətən qarşısında borclarını yerinə yetirmək arzusu ilə yaşayır, milli, demokratik ideyalar təbliğ edir, daha ciddi işlər görmək üçün əlverişli şərait gözləyirdilər. Lakin millətin qabaqcılları olan və hər cür çətinlik içərisində yetişə bilən ziyalılar və qələm sahibləri daima təqiblərə məruz qalırdılar. Bu isə onların mübarizəsini daha da çətinləşdirirdi.

Bəhs edilən dövrdə, digər müsəlman xalqlarında olduğu kimi, azərbaycanlıların da tam əksəriyyətinin şüurunda dini amilin bilavasitə etnik komponenti tamamilə üstələdiyini nəzərə alsaq, o zaman Azərbaycanın siyasi elitasının milli dövlətçiliyin yaradılması istiqamətində göstərdiyi səylərin əhəmiyyəti bir o qədər də artar. Başqa sözlə desək, həmin dövrdə azərbaycanlıların mənlilik şüurunun əsasını bilavasitə milli hisslər deyil, ümumdünya müsəlman icmasının – ümmətin adət və ənənələri təşkil edirdi. Qısa zaman kəsiyində milli identikliyin əsas prinsiplərinin formalaşdırılması və onların kütlələr arasında geniş yayılması prosesinə başlanması Azərbaycanın siyasi elitasının əvəzsiz xidmətlərindən biridir.

XX əsrin əvvəllərində baş verən iqtisadi böhran həm Rusiyanı, həm də onun müstəmləkələrini əhatə etdi. Bütün imperiyanı sarsıdan tətillər dalğası sənaye potensialı günü-gündən artan Azərbaycanı da bürüdü. Daha tez-tez baş verən fəhlə və kəndli çıxışları, müstəmləkəçi siyasətini yeridən hakimiyyət orqanlarının özbaşınalıqları bütövlükdə cəmiyyətin bütün təbəqələrində narazılığın artmasına və onun siyasiləşməsinə səbəb olmaya bilməzdi. Birinci rus inqilabı da Azərbaycan milli hərəkatının inkişafında mühüm rol oynamışdır. İnqilabın gətirmiş olduğu hüriyyət ab-havası imperiyanın sərt diktatura rejimini yumşaltmış, ölkədə söz, mətbuat azadlığı üçün müəyyən zəmin yaratmış oldu. Azərbaycan yazıçıları, publisistləri ana dilində mətbuat orqanı açmaq imkanı əldə etdilər. Çox keçmədən bir-birinin ardınca “Həyat”, “Füyuzat”, “Tərəqqi”, “Təkamül”, “İrşad”, “İqbal” və başqa mətbuat orqanları nəşrə başladı. İnqilabın ab-havası siyasi partiyaların, cəmiyyətlərin, dərnəklərin fəaliyyəti üçün də şərait yaratmış oldu.

Din azadlığını nəzərdə tutan 1905-ci il 17 aprel tarixli çar fərmanı, habelə imperiya əhalisinə “vətəndaş azadlıqlarının sarsılmaz əsaslarının” verilməsini elan etmiş 1905-ci il 17 oktyabr tarixli çar manifesti siyasi partiyaların və təşkilatların, xeyriyyə cəmiyyətlərinin və s. yaranmasında böyük rol oynadı. Bu işdə milli sahibkarların nümayəndələri və ideoloqları fəallıq göstərirdilər. 1905-ci ilin yazında və yayında Rusiya imperiyasının müsəlman ucqarlarında yaşayan xalqların siyasi qüvvələrinin birləşməsi prosesi getdi. Bununla da bütün Rusiyada, o cümlədən Azərbaycanda ictimai hərəkat özünün təşkilatlanması mərhələsinə qədəm qoydu.

Azərbaycan nümayəndələri müsəlman hərəkatında, xüsusən müsəlmanların siyasi təşkilatının – özünü “İttifaqi – müsəlimin” adlandırmış Ümumrusiya müsəlmanları ittifaqının yaranmasında yaxından iştirak etdilər (9, 102).

İttifaqın yaradılmasının təşəbbüskarları Kırım və Kazan tatarları – Əbdürrəşid İbrahimov, Yusif Akçura, İsmayıl Qaspiralının birgə səyləri nəticəsində 1905-ci il avqustun 15-də təşkilatın təsis qurultayı keçirildi. Ə.M.Topçubaşov hazırlıq işində fəal iştirak etmişdi. “Dildə, fikirdə və əməldə birlik” şüarının müəllifi İ.Qaspiralı qurultayın sədri seçildi (3, 230). Qurultayda müsəlman burjuaziyasının hüquqlarının rus burjuaziyasının hüquqları ilə bərabərləşdirilməsi, müsəlmanların hüquq bərabərsizliyinin aradan qaldırıl-

ması, onların doğma ana dilində məktəblərinin açılması və kitab – qəzetlərinin nəşr edilməsi kimi çox mühüm tələblər irəli sürülmüşdü.

“İttifaqi – müsəlmin” təşkilatının 1906-cı il yanvar ayının 13-23-də Peterburqda keçirilən II qurultayında İttifaqın Nizamnaməsi qəbul edilmişdi. Bu qurultay qeyri- leqal şəraitdə, rəsmi icazə olmadan keçirilmişdi. Qurultayda 100-dək adam – sahibkarların, ruhanilərin və ziyalıların nümayəndələri iştirak edirdilər (9, 104).

Qurultayın işində Azərbaycan müsəlmanlarının nümayəndələri : “Kaspi” qəzetinin redaktoru Ə.M.Topçubaşov, həkimlər Q.Qarabəyov və Ə.X.Axundov fəal iştirak etdilər (5).

Rusiya müsəlmanlarının 1906-cı il avqustun 16-21-də Nijni-Novqorodda keçirilən III qurultayına görkəmli ziyalımız Əlimərdan bəy Topçubaşov sədrlik etmişdi. Qurultayda Rusiyada konstitusiyalı monarxiya yaradılması , müsəlman xalqlarına milli-mədəni muxtariyyət verilməsi, şəxsi mülkiyyətin müqəddəs elan edilməsi, mülkədar kəndlilərinə əvəzi ödənilməklə torpaq verilməsi, müsəlman ruhanilərinin hüquqlarının rus pravoslav din xadimləri ilə bərabərləşdirilməsi, yeni tipli məktəblərin açılması və digər məsələlər müzakirə olunaraq müvafiq qərarlar qəbul edildi (4, 154). Partiyanın III qurultayında onun Mərkəzi Komitəsi seçildi və proqramı qəbul edildi. Komitənin daimi yeri Bakı şəhəri müəyyən edilmişdi.

Azərbaycan milli – azadlıq hərəkatının önündə gedən Ə.Topçubaşov öz qabaqcıl ideyaları və qurultaydakı səmərəli fəaliyyəti nəticəsində qısa müddətdə artıq bütün Rusiya müsəlmanlarının liderinə çevrildi. O, Rusiyanın türk xalqlarını nəinki dini birlik, hətta milli birlik ideyası ətrafında birləşdirmək uğrunda əlindən gələni əsirgəmirdi (3, 231).

Şimali Azərbaycanda siyasi təşkilatların yaranmasına hələ XX əsrin əvvəllərində başlanmışdı. İlk belə təşkilat 1902-ci ildə 17 yaşlı gənc Məmməd Əmin Rəsulzadə tərəfindən yaradılmış “Müsəlman Gənclik təşkilatı” oldu. Gizli fəaliyyət göstərən bu təşkilatın əsas məqsədi Rusiyanın müstəmləkə siyasətinə qarşı mübarizə aparmaqdan ibarət idi. Bu dərnək sosialist tipli idi, belə ki, fəhlələr arasında azadlıq və inqilab ideyalarını təbliğ edir, çarizmə qarşı inqilabi şeirlər yayırdı. Dərnək üzvləri azərbaycanlıların milli şüurunun oyadılması və milli dilin inkişaf etdirilməsini özlərinin əsas məqsədi hesab edirdilər. Bu gənclər dərnəyi “Hümmət” təşkilatının yaradılması üçün təməl rolunu oynadı (4, 174).

Müsəlman fəhlələri arasında iş aparmaq məqsədilə 1904-cü ildə oktyabr-noyabr aylarında – RSDFP-nin nəzdində “Hümmət” (enerji, güc, qüvvət) yaradıldı. Qeyd edək ki, bu, Zaqafqaziyada yaradılan ilk müsəlman sosial – demokrat qrupu idi.”Hümmət”in yaradıcıları arasında Məhəmməd Əmin Rəsulzadədən başqa, N.Nərimanov, M.Əzizbəyov, M.H.Mövsümov, M.H.Hacınski, eyni zamanda sonradan Müsavatın yaradıcılarından olan A.Kazımzadə və K.Mikayılzadə var idi (10, 18).

1904-cü ildə M.Ə.Rəsulzadənin redaktorluğu ilə “Hümmət” qəzeti çap

olunur. M.Ə.Rəsulzadə qeyd edirdi ki, “Hümmət” Qafqazda türk (Azərbaycan) mətbuatı arasında partiya orqanı olmaq üzrə ilk qəzet olub (10, 18).

1905-ci il 17 oktyabr tarixli çar manifestinin elan edilməsindən sonra Azərbaycan sahibkarlarının nümayəndələri bu manifesti sevinclə qarşıladılar ki, bu da konstitusiyalı monarxiya çərçivəsində tələblərinin ödəniləcəyinə olan ümidlərini əks etdirirdi. Manifestdən və orada azadlıqların elan edilməsindən sonra mətbuatda müəyyən qətiyyət, tələbkarlıq və müxalifətçilik müşahidə olunurdu.

“Kaspi” qəzeti “Böyük akt” adlı baş məqaləsində yazırdı ki, manifest saflaşdırılmış “mühafizəçiliyi” özünün əsas vəzifəsi hesab edən və bununla da, “bütün böyük ölkəni başdan-başa qarışıqlıq və açıq terror ocağına çevirmiş” (7, 26 oktyabr 1905-ci il) polis nəzarətinin və ağır bürokratik qəyyumluğun dar, məhvedici məhdudiyyət çərçivəsinə salınmış ictimai və dövlət məişətinin görkəmini əsaslı surətdə dəyişəcəkdir. Ə.M.Topçubaşov qəzetin fikrinə şərik çıxaraq yazırdı:” indi elə bir işıqlı dövr başlanmışdır ki, bu və ya digər dinə, milliyyətə mənsubluğundan asılı olmayaraq, Rusiyanın hər bir vətəndaşı özünün insan hüquqlarını dərk etmişdir” (7, 9 noyabr 1905-ci il).

“Həyat” qəzetində dərc olunmuş yazılarda da bu cür ümidlər ifadə olunurdu: Biz gərək ictimai hərəkətdə qoşulaq və onda iştirak edək... Çünki bizim iştirakımız bizə gələcəkdə yalnız xeyir və fayda gətirəcəkdir. Perspektivdə bu, zərər yox, yalnız fayda və xoşbəxtlik verə bilər (6, 19 dekabr 1905-ci il).

Lakin çox tezliklə çar manifesti ilə əlaqədar Azərbaycan sahibkarlarının sevinci manifestdə verilmiş vədlərin çar hökuməti tərəfindən yerinə yetiriləcəyinə görə narahatlıqla əvəz olunmağa başladı. 1905-ci ilin noyabrında Azərbaycan sahibkarlarının siyasi çıxışlarından göründüyü kimi, onların bir qismi artıq başa düşmüşdü ki, çarizmin elan etdiyi güzəştlərin həyata keçirilməsi üçün qarşıda hələ mübarizə var.

Vədlərin yerinə yetirilməsi barədə xahişlər və tələblər mətbuatda və Bakıda keçirilən mitinqlərdə də bildirilirdi. “Kaspi” qəzetinin redaktoru Ə.M.Topçubaşov 1905-ci ilin noyabrında bu mövqedən yazılmış məqalələr ilə qəzetin səhifələrində çıxış etdi. Məqalələrdə “elan olunmuş azadlıq ilə əsarət vəziyyəti, xüsusən də... Qafqaz işlərində əsarət vəziyyəti” arasındakı ziddiyyət qeyd olunur, diyarda hakimiyyət orqanlarının özbaşınalığının, satqınlığının və rüşvətxorluğunun, qanunsuzluğun davam etdiyi göstərilirdi.

Ə.Ağayev 1905-ci il noyabrın 4-də “Həyat” qəzetində dərc olunmuş məqalədə manifestdən sonra yaranmış siyasi vəziyyətə münasibətini daha mülayim şəkildə bildirmişdi. O yazırdı ki, çar manifesti verildikdən sonra Rusiya tamamilə dəyişmişdir, böyük imperator öz əli ilə öz hüquqlarından əl çəkmişdir və xalq hökuməti yaradılmasına razılıq verərək, xalqa hər cür azadlıqlar və bərabərliklər vermişdir. İnnən belə qubernatorlar, pristavlar tam hakimiyyətə malik olmayacaq və istədikləri kimi hərəkət edə bilməyəcəklər (6, 4 noyabr 1905-ci il). Ə.Ağayev ehtiyatlı olmağa və çarın elan etdiyi “azadlığa”, hər cür maarifçilik cəmiyyətlərinin təşkilinə, məktəblər açılmasına, qəzetlərin

nəşrinə, kitabların tərcüməsinə “zərər gətirən” hərəkətlərdən çəkinməyə çağırırdı.

1905-ci il noyabr – dekabrında Bakıda keçirilmiş mitinqlərdə manifestin verilməsindən sonra ölkədə yaranmış siyasi vəziyyət müzakirə edilmişdi. Çıxışlarda həm çarın demokratik azadlıqlar elan etməsi faktından razılıq, həm də onların həyata keçirilməsinin ləngidildiyindən narahatlıq hissi bildirilir, onların təxirə salınmadan icrası, yeni islahatların keçirilməsi tələbləri irəli sürülürdü.

1905-ci ilin payızında “Milli müdafiə cəmiyyəti və müsəlman zadəganlarının, ziyalılarının və yuxarı təbəqələrinin ittifaqı” yarandı.(6, 30 noyabr 1905-ci il) “Kaspi” qəzeti bu təşkilatı “Birləşmiş müsəlman ziyalılarının xalq müdafiəsi komitəsi” adlandırmışdı. Adından göründüyü kimi, bu cəmiyyətdə Azərbaycanın sosial cəhətdən yuxarı təbəqələrinin və ziyalıların nümayəndələri birləşmişdilər.

Bu təşkilatın fəaliyyəti barədə yeganə, lakin kifayət qədər əhəmiyyətli fakt onun nəşr etdiyi “Bakı şəhərinin zadəganlarına və nüfuzlu şəxslərinə müraciət”dir.

(7, 27 noyabr 1905-ci il) “Müraciət”in müəllifləri hökumətə qarşı yönəlmiş azadlıq hərəkətinə rəğbət bəslədiklərini bildirdilər (6, 30 noyabr 1905-ci il).

1906-cı il martın 8-də Bakıda “Nicat” mədəni-maarif cəmiyyəti təşkil edilir. M.Ə.Rəsulzadə təşkilatın əsas üzvlərindən biri olur. Bu cəmiyyətin üzvləri arasında Üzeyir Hacıbəyli, Hüseynqulu Sarabski, Soltan Məcid Qəni-zadə, Mehdi bəy Hacınski, Sidqi Ruhulla və digər tanınmış şəxsiyyətlər var idi. Bakı müsəlman maarif cəmiyyəti “Nicat” 1906-cı il 22 avqustda qeydiyyatdan keçmiş və Nizamnaməsi təsdiq edilmişdir (8, 150). Nizamnamədə müsəlmanlar arasında maarifçiliyin yayılması, ali, orta və ibtidai məktəblərdə oxuyan müsəlman şagirdlərə yardım, ana dili və ədəbiyyatın inkişafına kömək başlıca məqsəd kimi göstərilmişdir. Həmin məqsədə çatmaq üçün isə cəmiyyət yeni məktəblər, pansion, kitabxana, yataqxana açmalı, dərslik çap etdirməli, təcrübəli müəllimləri işə cəlb etməli, xalq müəllimlərinin qurultayını çağırmalı, müsəlman şair və yazıçıların əsərlərini nəşr etdirməli, yerlərdə cəmiyyətin şöbələrini yaratmalı idilər (1).

Müxtəlif dövrlərdə “Nicat” mədəni-maarif cəmiyyətinə M.Səlimbəyov, H.Ağayev, M.Ə.Rəsulzadə, M.Muxtarov, İ.Aşurbəyov, Ə.M.Topçubaşov sədrlik etmişlər. Arxiv materiallarında cəmiyyətin sədri Həsən bəy Ağayevin 1907-ci il avqustun 25-dən sentyabrın 5-nə qədər xalq müəllimlərinin qurultayının çağırılması haqqında həmin ilin 5 iyun tarixli xahişnaməsi vardır. Burada qurultayın keçirilməsinin zəruriliyi izah edilirdi.

Bu dövrdə “Nəşri-maarif”, “Səadət”, “Qeyrət”, “Səfa” və s. cəmiyyətlər də fəaliyyət göstərirdi.1905-ci ilin mart ayında fəaliyyətə başlayan “Qeyrət” mətbəəsi cəhəlt içində boğulan məzlum azərbaycanlıların qəflət yuxusundan ayılıb insan üçün ən zəruri hüquqlar uğrunda mübarizəyə qalxmasında

müəyyən rol oynamışdı (8, 148).

Beləliklə, XX yüzilliyin əvvəllərində sosial ziddiyyətlərin kəskinləşməsi, fəhlələrin kütləvi inqilabi çıxışları, Azərbaycan kəndlilərinin daha tez-tez baş verən etiraz hərəkəti, bütün Azərbaycan cəmiyyətinin həm siyasi, həm də ideoloji cəhətdən fəallaşması üçün obyektiv şərait yaratdı. Milli-azadlıq hərəkətinin güclü yüksəlişi dövründə Azərbaycanda yaranmış vəziyyət ictimai hərəkətin təşkilatlanması üçün əlverişli şərait yaratmış oldu. Sosial cəhətdən kifayət qədər rəngarəng olan, öz sıralarında əhalinin, demək olar ki, bütün nümayəndələrini birləşdirən bu təşkilatlar bütövlükdə Azərbaycan cəmiyyətinin mənafelərini ifadə etməyə səy göstərirdilər. İctimai hərəkət əvvəlcə ana dili, ədəbiyyatı və tarixinin öyrənilməsi, yeni tipli məktəblərin açılması, müsəlmanların hüquqlarının xristianlarla bərabərləşdirilməsi və s. kimi tələblərin irəli sürülməsi şəklində meydana gəlmişdi.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikası DTA, f 46, s 2, iş 78, v7
2. Azərbaycan tarixi . Yeddi cildə. V cild (1900-1920-ci illər). Bakı: Elm, 2008, 696 s.
3. Azərbaycan tarixi. Ali məktəblər üçün dərslik. Bakı: Bakı Universiteti, 2015, 412 s
4. Azərbaycan tarixi .XIX-XXI əsrin əvvəli. Ali məktəblər üçün mühazirələr kursu. Bakı: Bakı Universiteti, 2010, 544 s.
5. "Bakı" qəzeti, Bakı, 12 yanvar 1906-cı il
6. "Həyat" qəzeti, Bakı, 1905-ci il.
7. "Каспий" qəzeti, 1905-ci il.
8. Süleymanova S. Azərbaycanda ictimai-siyasi hərəkət. (XIX yüzilliyin sonu – XX yüzilliyin əvvəlləri). Bakı: Azərbaycan Dövlət Kitab Palatası, 1999, 422 s.
9. Seyidzadə D. Azərbaycan XX əsrin əvvəllərində: müstəqilliyə aparan yollar. Bakı: Azərbaycan Respublikası "Kitab" cəmiyyəti, 1998, 256 s.
10. Yaqublu N. Məhəmməd Əmin Rəsulzadə ensiklopediyası. Bakı: Kitab klubu, 2013, 506 s

В НАЧАЛЕ XX СТОЛЕТИЯ ПРОЦЕСС ОРГАНИЗАЦИИ ОБЩЕСТВЕННОГО ДВИЖЕНИЯ В АЗЕРБАЙДЖАНЕ

Н.Я. ИСКЕНДЕРОВА

РЕЗЮМЕ

В статье рассказывается о процессе организации общественного движения в Азербайджане в начале XX века, исследуется деятельность созданных организаций, в котором анализируется борьба за независимость Азербайджана, в развитии общественного движения которого принадлежит интеллигенции Азербайджана.

Ключевые слова: общественное движение, культурно-просветительское общество, автономия, независимость Азербайджана, национальная интеллигенция.

**THE PROCESS OF ORGANIZATIONAL DEVELOPMENT OF SOCIAL
MOVEMENT IN AZERBAIJAN IN THE EARLY XX CENTURY**

N.Y.İSGANDAROVA

SUMMARY

The article deals with the process of organizational development of social movements in Azerbaijan in the early XX century. Besides, there is analyzed the struggle for the independence of Azerbaijan. The paper highlights the role of Azerbaijani intellectuals in the development of social movements.

Key words: Social movement, cultural-educational societies, autonomy, independence of Azerbaijan, national intellectuals.

UOT 94479.(24)

**1918-ci İLİN YAZ-YAY AYLARINDA BOLŞEVİK-DAŞNAK
BİRLƏŞMƏLƏRİ TƏRƏFİNDƏN ŞAMAXI ŞƏHƏR ƏHALİSİNİN
DAŞINAN VƏ DAŞINMAZ ƏMLAKININ MƏHV EDİLMƏSİ
FÖVQƏLADƏ TƏHQİQAT KOMİSSİYASININ SƏNƏDLƏRİNDƏ**

S.R..MƏMMƏDLİ
Bakı Dövlət Universiteti
sebine1990tarix@mail.ru

Erməni silahlı dəstələri tərəfindən Şamaxı şəhər əhalisinin daşınan və daşınmaz əmlakı vəhşicəsinə məhv edilmişdir. Çoxsaylı şahid ifadələri onu göstərir ki, hadisələr Stepan Şaumyanın rəhbərliyi altında köməkçiləri tərəfindən həyata keçirilmişdir. Daşnak-bolşevik birləşmələri tərəfindən həyata keçirilən soyqırımında Şamaxı şəhərinin azərbaycanlı əhalisinə bir milyarddan artıq ziyan dəymişdir.

Açar sözlər: baxış protokolu, dağıntılar, şahid ifadəsi, ermənilər, zərərçəkən.

Şamaxını talan edən erməni quldur dəstələri “Öldürüb talamaq! Talayıb öldürmək”! devizi ilə evlərə soxulur, onların sakinlərini qarət edir, qətlə yetirir, sonra isə yandırırılar.

Fövqəladə Təhqiqat Komissiyasının üzvü A.Novatski “1918-ci ilin martında Şamaxıda törədilmiş dağıntıların miqyasını və dəyən ziyanın miqdarını müəyyən etmək üçün” N.L.Q.Vaçnadze və Məhəmməd Hacı Əliyevin birgə iştirakı ilə həmin ilin 10 oktyabrında tərtib etdiyi baxış protokolu bəhs edilən dövrdə erməni silahlı birləşmələri tərəfindən Şamaxıda törədilən qətl və qarətlərin geniş mənzərəsini yaradır.

Baxış protokolunda deyilir: “Şamaxı şəhəri Matra dağının ətəyindəki geniş yaylada yerləşir. Şəhər sanki, iki hissədən: yuxarı və aşağı hissələrdən ibarətdir. Yuxarı hissə əsasən erməni və ruslar tərəfindən məskunlaşdırılmışdır və şəhərin erməni və ya rus hissəsi adlanır. Yaylanın cənub yamacı və Zaqalava çayının hər iki sahilindəki düzənlik isə yalnız müsəlmanlardan ibarət sakinlərlə məskunlaşmış və şəhərin aşağı, yaxud müsəlman hissəsi adlanır”.

Baxış protokolunda şəhərdə mövcud olan ictimai tikililər, o cümlədən evlərin və sakinlərin sayı haqqında da məlumat verilir: “Şamaxı qəza rəisinin bu il (yəni 1918-ci il - M.S.) 10 oktyabr tarixli məlumatına görə Şamaxıda 4

min ev və hər iki cinsdən 18 min sakin vardır”.

Baxış protokolunda Şamaxıda məlum hadisələrlə bağlı dağıntılardan da bəhs edilir: “Sarıtorpaq” məhəlləsinin ən hündür yerindən şəhərin aşağı-müsəlman hissəsi aydın görünür. Elə ilk baxışdan şəhərin bu hissəsində yanib qaralmış bir neçə cərgə divarlar gözü çarpır. Daha sonra ayrı-ayrı mötəbər binaların dağıntıları görünür. Bütün məkanda bir dənə belə salamat tikili gözü dəymir. Ətraf, ancaq dağıntılardan ibarətdir. Bu dağıntıların, demək olar ki, düz mərkəzində nəhəng bir tikilinin yandırılmış daş divarları ucalır. Bu tikili divarları yandırılaraq dağıdılan “Cümə məscidi”dir. Bir sözlə şəhərin aşağı-müsəlman hissəsi alov izlərini xatırladan qalaq-qalaq dağıntılardan və yaxud nəhəng bir küllükdən ibarətdir” [1].

Siracəddin Əfəndi Fövqəladə Təhqiqat Komissiyasına zərərçəkən qismində ifadə verən tək-tək şəxslərdəndir ki, hadisələrin bilavasitə Bakıdan, şəxsən Bakı Xalq Komissarlar Sovetinin sədri Stepan Şaumyan tərəfindən həyata keçirildiyini bildirir.

Fikrinə davam edən Siracəddin Əfəndi ifadəsində deyir ki, biz həqiqətən də Şamaxıda nümayəndə heyəti yaradıb, danışıqlar aparmaq üçün Mədrəsə kəndinə getdik, danışıqların nəticəsi o oldu ki, ermənilər şəhərə dəyməyəcəklərinə dair vəd verib, hamımızı arxayın saldılar, lakin sonrakı dörd gün ərzində ciddi-cəhdlə hücumla hazırlaşaraq səngərlər qazıb, şəhər ətrafında toplar yerləşdirməyə başladılar. Nəhayət, danışıqlardan dörd gün sonra şəhəri bombalamağa başladılar [2].

Əbdül Hüseyn Əliyevin Komissiyaya verdiyi ifadəsindən bəlli olur ki, Şamaxı şəhərinin müsəlman əhalisinin erməni silahlı dəstələri tərəfindən daşınan və daşınmaz əmlakına yetirilən xəsarət yalnız qarət və talan xarakteri daşımamış, təbii ki, bu sadalanan cinayət ünsürləri, göstəriləri ilə yanaşı siyasi məqsədlər də daşımışdır. Bu faktı zərərçəkənin öz ifadəsində: “Əli Sultan Əliyev mənə dedi ki, Şamaxı erməniləri olan Mixayıl Arzumanov, Qavril Qaraoğlanov, qəza rəisinin keçmiş köməkçisi, poçt-teleqraf kontorunun rəisi “uzun” Mikayıl və başqaları əvvəlcədən evləri yandırılacaq və talan ediləcək, özləri isə qətlə yetiriləcək müsəlmanların siyahısını tərtib etmişdilər”.

Deməli, məqsəd yalnız Şamaxı şəhərinin türk-müsəlman əhalisinin fiziki məhvi və əmlaklarının talan edilməsi deyil, həm də xalqımızın qabaqcıl ziyalılarını, zərərçəkənin təbirincə desək “müsəlman təşkilatlarını təşkil edən” milli burjuaziya nümayəndələrini aradan götürmək imiş. Məhz bu səbəbdən də: “Bütün “Piran-Şirvan” məhəlləsi yandırılaraq külə çevrilmişdi”.

Zərərçəkən məhz bu fikrini davam etdirərək söyləyir: “Bütün yanan evlər içərisində bizim də evimiz içərisindəki bütün əşyaları ilə birgə yanib kül oldu. Evin, içərisindəki əşyalarla yanib külə dönməsi bizə şəxsən min manat civarında zərər vurdu”.

İfadəsinin sonunda Əbdül Hüseyn Əliyev onu da əlavə edir ki: “Bibim Gövhər - Bəyim Əliyeva mənə atamın onun gözləri qarşısında öldürüldüyünü danışdı, belə ki, hansısa adamlar qapını sındırmaq istəyirdilər. Atam qapını

açıb, onlarla bir-iki kəlmə danışmamış, onlar atəş açıb onu qətlə yetirmişdilər. Belə hesab edirəm ki, ermənilər atam ali təhsilli, ziyalı, həmçinin birinci Dumanın sabiq üzvü olduğuna görə, ermənilər onu özləri üçün təhlükəli hesab edərək öldürmüşlər”[3].

Göründüyü kimi, məhz bu faktı Əbdül Hüseyn Əliyev bir daha dilə gətirməklə, bir daha ermənilərin Şamaxıdakı soyqırım zamanı qarşılıqlı yalınız şəhərin türk-müsəlman əhalisinə qarşı soyqırım yeritmək, əmlakını mənimsəmək niyyətində olduqlarını deyil, həm də xalqımızın düşünən beyinlərini aradan götürərək onu gələcək inkişaf perspektivlərindən də məhrum etmək kimi çirkin məqsədlər güddüklərini bir daha sübut edir.

Fövqəladə Təhqiqat Komissiyasına zərərçəkən qismində ifadə verən şamaxılıların, demək olar ki, hamısı Şamaxıda soyqırım hadisələri zamanı qətlə amların talanlarla, talanların isə öz növbəsində şəhərin türk-müsəlman əhalisinə qarşı həyata keçirilən soyqırım ilə paralel olaraq törədildiyini söyləyirlər.

Belə ki, Şamaxıda talanları həyata keçirən erməni daşnakları türk-müsəlman əhalisinə məxsus əmlakı küçənin ortasına tökür, sahibləri yaxınlaşdıqca isə onları qətlə yetirirdilər.

Şamaxı sakini Məhəmməd Əbdül-Rəhim oğlu Abdullazadə Fövqəladə Təhqiqat Komissiyasının üzvü Andrey Fomiç Novatskiyə zərərçəkən qismində verdiyi şahid ifadəsində soyqırımın əvvəlcədən hazırlanmış plan üzrə dəqiq surətdə həyata keçirildiyini bildirir. Zərərçəkən söyləyir ki, 1918-ci il martın ortalarında Bakıdan Mədrəsəyə silah daşıyan erməni hərbi hissələri onların bu hərəkətini izləyən müsəlmanlara atəş açdılar. Bu hadisə sülh bağlanması ilə başa çatsa da qeyri-səmimi olan və ikili oyun oynayan ermənilər iki gündən sonra malakanlar ilə birgə şəhəri mühasirəyə alaraq ev-eşiklərimizi oda qaldırdılar; yanan evlərdən eşiyə, küçəyə çıxıb qaçmaq istəyənləri isə gülləbaran etdilər.

Şamaxıdakı evinin yandırılması səbəbindən Kürdəmirə qaçan Məhəmməd Əbdül-Rəhim oğlunu erməni təcavüzü hər yerdə izləyir və onun buradakı evi də düşmənlər tərəfindən viran edilir. Bununla bağlı zərərçəkənin ifadəsində oxuyuruq: “Ermənilər mənim Şamaxıdakı altı min manat dəyərində olan evimi yandırdılar, içindəki bütün əşyaları, o cümlədən 17 min manat dəyərində qadınlar üçün olan zinət əşyalarımı talan etdilər. O zaman mən Kürdəmirə getməli oldum. May ayının sonlarında erməni silahlı dəstələri Kürdəmirə təcavüz etdilər. Mənim 40 min manat dəyərində olan buradakı evim yandırıldı, həmçinin 80 min manat dəyərində baqqaliyyə mallarım və gümüş medallar, o cümlədən 40 min manatlıq digər ev əşyalarım da talan edildi”[4].

Şamaxıdakı soyqırımı düşmənin görə bilmədiyi xəlvəti nöqtədən müşahidə edən Nəsrulla Hacı Sultan oğlunun Fövqəladə Təhqiqat Komissiyasının üzvü Andrey Fomiç Novatskiyə verdiyi şahid ifadəsi də maraq doğurur. Belə ki, o, öz ifadəsinə Şamaxıda törədilən talan və qırğınlarda Bakıdan məxsusi olaraq gələn daşnak-bolşevik dəstələrinə yaxından kömək edən erməni

kəndlərinin adlarını sadalamaqla başlayır: “Mart ayında ermənilərlə malakanlar Şamaxıya hücum edəndə mən Şamaxıda idim. Bu hücumda Şamaxı qəzasının Mədrəsə, Saqiyan, Mirikənd, Kəlləxana, Kərkənc, Meysəri və Şamaxının özündən olan bütün ermənilər iştirak edirdilər”.

Baş verənləri öz gözləri ilə görən şahid fikrinə davam edərək söyləyir: “... Mən “Yuxarı qala” məscidindən yuxarıda yerləşən evdə elə gizlənmişdim ki, iri pəncərələrdən məsciddə baş verənləri aydın görə bilirdim. Məsciddə axundla bərabər 400 qadın və uşaq gizlənmişdi”.

Nəsrulla Hacı Sultan oğlu məsciddə soxulan erməni cəlladlarının Allah evində əliyalın, köməksiz insanlara qarşı həyata keçirdikləri ağılasıgmaz işgəncələri ən xırda detallarınadək təsvir edir. Daha sonra erməni quldurları tərəfindən təcavüz qurbanlarının elə məsciddə qətl olunmasını söyləyir.

Soyqırımla bağlı onun ifadəsində oxuyuruq: “Ermənilər axunddan başqa bir çox mötəbər şəxsləri də qətlə yetirdilər. Ermənilər bu zaman ucdantutma hamını qətl etməyə, başlıca olaraq pulları və qiymətli əşyaları ələ keçirməyə başladılar. Mən erməni quldur dəstələrinin başında Stepan Lalayevin, Mikayıl Arzumanovun, Qavril Qaraoğlanovun, Poçt-Teleqraf Kontorunun rəisi Gülbəndovun, Samvelin, dəllək Ovanesin durduqlarını şəxsən öz gözlərimlə gördüm”.

Nəsrulla Hacı Sultan oğlu öz ifadəsinin sonunda daşına bilən və daşınmaz əmlakına dəyən ziyan barədə də danışır: “Şamaxıda mənim hər bir şeylə tam təmin olunmuş mənzilim yandırıldı, o cümlədən 116 xalçam, yorğandöşəklərim, geyimlərim və s. talan edildi ki, bunların hamısı 116 min manatdan çox ziyan deməkdir”.

Soyqırım zamanı şamaxılıların məruz qaldığı talan və qərtlərlə həmin vaxt yolu buradan düşən digər azərbaycanlılar da üzləşmişlər. Belə ki, Şuşa qəzasının Qaryagin kənd sakini Səltənət Murtuzabəy Xanım Cavanşir Bakı Dairə Məhkəməsinin mühüm işlər üzrə məhkəmə müstəntiqi Rojanski tərəfindən Şamaxıdan keçərkən soyqırım zamanı üzləşdiyi qətl və quldur faktları ilə əlaqədar dindirilərkən söylədikləri buna əyani sübutdur.

Zərərcəkənin müstəntiq Rojanskiyə verdiyi ifadədən onun erməni təcavüzündən qurtulmaq üçün ailəsi ilə birgə doğma kəndini tərk etməsi, öz təbirincə desək: “Ara nisbətən sakinləşən kimi” doğma kəndinə qayıtmaq istəməsi və bu zaman yolu Şamaxıdan keçdiyinə görə Stepan Lalayevin başçılıq etdiyi daşnak-quldur dəstələrinin təcavüzünə məruz qalması bəlli olur.

Səltənət Murtuzabəy Xanım zərərcəkən qismində verdiyi ifadəsində söyləyir: “Ötən ilin (1918-ci ilin) mart ayında müsəlmanlarla ermənilər arasında sülh bağlandıqdan sonra, bizim ailəmiz, o cümlədən digər müsəlman ailələri erməni təcavüzündən sonra kəndimizin, evlərimizin nə hala düşdüyünü, hansı vəziyyətdə olduğunu bilmək üçün doğma kəndimizə yollanmaq qərarına gəldik”.

Bu ifadədən zərərcəkənin Qarabağda məruz qaldığı müsibətlərdən, digər həmkəndliləri ilə birgə Bakıya pənah gətirməsi bəlli olur. Digər tərəfdən isə mart ayında ermənilərlə müsəlmanlar arasında əldə olunan sülhü xatırladır.

Belə bir hadisə isə mart ayında Şamaxıda baş tutmuşdur. Deməli, zərərçəkən Bakıdan öz doğma kəndinə qayıdarkən artıq Şamaxıda baş verən hadisələrdən xəbərdar idisə də ermənilərin növbəti taktiki gedişi olan yalançı sülh müqaviləsinə hələ də inanırdı. Bu faktın özü isə istər fərdi, istərsə də ümumi halda soyqırım zamanı baş verən və yaxud hələ baş verəcək qətl və talanlara sadə azərbaycanlılarının münasibətini aydın əks etdirir.

Zərərçəkənin ifadəsinə nəzər salaq: "...Beləcə çoxsaylı icma yığıldı və biz pullarımızı, zinət əşyalarımızı özümüzə götürüb, on iki faytonla Bakıdan yola düzəldik. Bizim ailəmiz üçün iki fayton bəs etdi".

Daha sonra zərərçəkən ərinin, altı oğlu və üç qızının adlarını sadalayaraq, onların hər birində ailəyə məxsus pul və qiymətli əşyaların olduğunu söyləyir: "Mən özümdə nağd şəkildə 86 mindən artıq pul, həmçinin 86 min manatlıq mirvari, müxtəlif qızıl zinət əşyaları: bəzəklər, saatlar, kəmərlər və s. gizlətmişdim, ərimin pencəyindəki xüsusi olaraq tikilmiş gizli cibində 24 min manat, oğlanlarım Cəbrayılın cibində 40 min, Süleymanın cibində 4 min, Mustafanın cibində 15 min və Əbülfətin cibində 18 min manat pul var idi".

Zərərçəkən sözünə davam edərək Şamaxıda şəxsən Stepan Lalayevin quldur dəstəsi tərəfindən qarət olunduğunu söyləyir: "...Bizi Stepan Lalayevin komandanı olduğu, tufənglə silahlanmış onlarla erməni əsgərləri mühasirəyə aldılar, hamımızı saxlayaraq üst-başımızı axtarmağa, pullarımızı və zinət əşyalarımızı almağa başladılar, mənim və oğlanlarımın üstündə olan hər şeyi mənimsədilər. Ərimin penjəyinə tikilmiş 24 min manatı isə tapa bilmədilər. Məni şəxsən Stepan Lalayevin özü qarət etdi"[5].

Zərərçəkənin istintaqa verdiyi bu ifadədə ermənilərin soyqırım zamanı xalqımıza bəslədikləri düşmənçilik hissləri, milli ədavət bir daha özünü aydın surətdə büruzə verir. Belə ki, Şamaxı sakini 35 yaşlı Əli Baba Abbas Qulu oğlu Fövqəladə Təhqiqat Komissiyasının üzvü A.Klugeyə soyqırımla bağlı zərərçəkən qismində verdiyi ifadədə: "Mən Bakıda əvvəlki qırğınlarda müsəlmanlar tərəfindən qətlə yetirilən atamın və anamın qisasını alıram"- deyərək bağırırdı söyləyir.

Əli Baba Abbas Qulu oğlu Stepan Lalayevin soyqırım zamanı milli ədavət və kin hissi ilə alışıb yandığını: "Ermənilər bütün şəhəri yandırdılar. Məscidləri də oda qaladılar. Yalnız ermənilərə məxsus evlər salamat qaldı. Mənim 125500 manat məbləğində olan əmlakımı da taladılar və yandırdılar" [6].

Azərbaycanlı tədqiqatçıların Stepan Şaumyana həsr etdikləri təhqiqat işlərindən birində oxuyuruq: "Mart döyüşləri zamanı əksinqilab qüvvələri üzərində qələbənin əldə edilməsi Sovetlərin hakimiyyətini təkcə Bakıda möhkəmlətməklə kifayətlənmədi, eləcə də inqilabi qüvvələrin Azərbaycanın bütün qəzalarında hücum keçməsinə əlverişli şərait yaratdı"[7,102].

Bu fikrin ardınca isə Bakı qırğınlarının əsas təşkilatçısı Stepan Şaumyanın ünvanına mədhiyyələr başlanır. Məhz belə razılıq dolu fikirləri Bakıdakı mart soyqırımının ən fəal təşkilatçılarından biri A.Ter-Qabrielyan da söyləyir: "Qeyd etməliyəm ki, yoldaş Lenin Bakı Sovetinin siyasətindən heyran oldu-

ğunu, ona əziz olan Şaumyandan isə razı qaldığını dəfələrlə bildirdi. O, Bakı proletariyatına hər cür, həm maddi, həm də mənəvi yardım göstərməyə daima hazır olduğunu da bildirdi”.

Kitab müəllifləri Ter-Qabrielyanın fikirlərinə, daha doğrusu Leninin Bakı proletariyatına hansı maddi və mənəvi yardım göstərdiyini əks etdirən həmin iqtibasın ardınca belə “açıqlayırlar”: “Ter-Qabrielyan Bakıya dörd zirehli masın, on üç aeroplan və müxtəlif silahlar gətirdi. Və bu münasibətlə də Stepan Şaumyan rəhbərə yazırdı: “Bütün bunlara görə sizə çoxlu, çoxlu təşəkkürlər edirik. Biz özümüzə zəruri olan hər nə varsa aldığımızı, indi bütün bunlardan yetərinə faydalanacağıq” [7,111].

Bəli, Şaumyanın əldə etdiyi hərbi sursatdan həqiqətən də yetərinə faydalandığını biz Bakıdan sonra Şamaxıda türk-müsəlman əhalisinə qarşı həyata keçirilən qətlə və talanlarda aydın şəkildə görürük.

Şəhərin bütün ərzaq ehtiyatını: “İlk növbədə isə un kisələrini, düyünü, qəndi, bir sözlə hər şeyi ələ keçirməyi də “ermənilər” “vətəndaşlıq borcu” hesab edirdilər [8, 64]. Çünki bu talanlar erməni süngüsündən qurtulan insanların aclığın pəncəsində fiziki məhvə hesablanmış planların tərkib hissəsi idi. Şamaxı şəhərində də soyqırım və talanların Bakıdakı analoji hadisələrlə eyni gündə başlanmasını, o cümlədən, Bakıda süni olaraq yaradılmış ərzaq böhranının regionların, yəni Azərbaycanın digər qəzaları hesabına aradan qaldırılmasını nəzərə alsaq, o zaman bu qərtlərin sadəcə bir quldurluq, qəsbkarlıq aktı deyil, gizli siyasi məqsədlər daşdığı da bəlli olar. Bu faktı soyqırım zamanı Şamaxı şəhərinin müsəlman əhalisinin daşınan və daşınmaz əmlakının talan edilməsinin tək cə forma və məzmun baxımından deyil, icra edilməsi baxımından da həm Bakıda və Qubada, həm də Azərbaycanın digər qəza və şəhərlərində həyata keçirilən qərtlərlə tam eyniyyət təşkil etməsi bir daha sübut edir.

Belə ki, bu talanların hamısı həm Şamaxıda, həm də digər ərazilərdə eyni üslub və ardıcılıqla yerinə yetirilirdi:

1. Bir qayda olaraq şəhərlərə hücumlar əhali arasında çaşqınlıq və xof yaratmaq üçün səhər tezdən, əhali hələ yuxuda ikən, qəflətən edilirdi.

2. Qəfil hücum taktikası ermənilərə daha çox insanı məhv etmək, çaşqınlıq içərisində insanların öz əmlakını ataraq qaçmalarına zəmin yaradırdı. Şamaxı şəhərinə hücum, onun dağıdılması, dinc azərbaycanlı əhaliyə-qadına, qocaya, uşağa qəddarcasına divan tutulması yalnız ermənilərin azərbaycanlılara qarşı milli intiqam və milli düşmənçilik hisslərindən irəli gəlir və ikili məqsəd daşıyırdı. Bir tərəfdən azərbaycanlıları kütləvi surətdə qırmaq, digər tərəfdən isə onların hesabına varlanmaq”[9, 234].

3. Soyqırım zamanı Azərbaycanın bir çox şəhər və qəzalarında o cümlədən Şamaxı şəhərində müsəlman əhalisinin daşına bilən və daşınmaz əmlakını kütləvi şəkildə talan edən, daşınması mümkün olmayan hər şeyi total surətdə məhv edən ermənilər soyqırımdan möcüzə nəticəsində qurtulan insanları qarşılaşdırmaq, bu yolla da onların tam fiziki məhvə nail olmaq

istəyirdilər.

4. Bolşevizm pərdəsi altında gizlənərək yaranmış olan əlverişli ictimai-siyasi vəziyyətdən maksimum faydalanmağa çalışan ermənilər Azərbaycanın iqtisadi inkişafı üçün əhəmiyyət kəsb edən strateji obyektləri, istehsal müəssisələrini, manufakturaları, anbarları, dükanları, ictimai binaları, fərdi yaşayış evlərini yandırmaqla, dağıdıb yararsız hala salmaqla soyqırım zamanı başını götürüb qaçan azərbaycanlıların doğma yurdlarına qayıtmalarını da əngəlləməyə çalışırdılar.

5. Milli mədəni dəyərlərimizin daşıyıcısı olan, tarixi və ictimai-siyasi əhəmiyyət kəsb edən binaların talan edildikdən sonra dağıdılması ilk öncə, yerli əhalini psixoloji cəhətdən sarsıtmaq, milli birliyimizə, müstəqil dövlətçilik uğrunda aparılan mübarizə amallarına ciddi zərbə vurmaq məqsədləri daşıyırdı.

6. Tarixi abidələrin məhvi soyqırım zamanı xalqımızın əslində milli varlığının, milli-mədəni dəyərlərinin talanması, qarət edilməsi, gələcəkdə isə ermənilərin oğurladıqlarını öz adlarına çıxmalarına, onlara “Böyük Ermənistan” yaradıldıqdan sonra sahib durmağa əlverişli zəmin yaradırdı.

Belə ki, soyqırım zamanı Şamaxıda 13 məscid, o cümlədən böyük tarixi abidə olan “Cümə məscidi” yandırılmışdır.

Fövqəladə Təhqiqat Komissiyasının Şamaxı şəhərində daşnak-bolşevik qüvvələri tərəfindən həyata keçirilən soyqırım və talanlarla bağlı 1918-ci ilin oktyabr-noyabr aylarında hazırladıqları məruzədən aydın olur ki, Şamaxı şəhərinin azərbaycanlı əhalisinə vurulmuş ziyan bir milyard manatdan çox olmuşdur.

ƏDƏBİYYAT

1. ARDA, f. 1061, siy.1, iş 106, vər. 2-4.
2. ARDA, f. 1061, siy.1, iş 106, vər. 72-76.
3. ARDA, f. 1061, siy.1, iş 105, vər. 21-24.
4. ARDA, f. 1061, siy.1, iş 99, vər. 27.
5. ARDA, f. 1061, siy.1, iş 99, vər. 108-110.
6. ARDA, f. 1061, siy.1, iş 107, vər. 57-57-nin arx.
7. Азизбекова П., Казиев М. Степан Шаумян. Баку: Азербайджан, 1978, 140 с.
8. Наджафов Б. Лицо врага – История армянского национализма в Закавказье в конце XIX нач. - XX века. Баку: Шарп-Гарб, 1994, II ч., 335 с.
9. Paşayev A. Açılmamış səhifələrin izi ilə. Bakı: Azərbaycan, 2001, 535 s.

УНИЧТОЖЕНИЕ ДВИЖИМОГО И НЕДВИЖИМОГО ИМУЩЕСТВА ГОРОДА ШАМАХИ БЛОКАМИ БОЛЬШЕВИК-ДАШНАК ВЕСНОЙ И ЛЕТОМ 1918 ГОДА

С.Р. МАММАДЛИ

РЕЗЮМЕ

Движимая и недвижимая собственность населения города Шамахи была жестоко уничтожена армянскими вооруженными группами. Многочисленные свидетельские

показания показывают, что события проводились под руководством помощников Степана Шаумяна. В геноциде, совершенном блоком дашнак-большевик, азербайджанское население Шамахи пострадало более миллиарда человек.

Ключевые слова: протокол обзора, разрушения, свидетельские показания, армяне, жертвы.

DESTRUCTION OF MOVABLE AND IMMOVABLE PROPERTIES OF SHAMAKHI TOWN BY BOLSHEVIK-DASHNAK BLOCKS IN SPRING AND SUMMER OF 1918

S.R.MAMMADLI

SUMMARY

Movable and immovable properties of the Shamakhi town population were brutally destroyed by Armenian armed groups. Numerous witness statements show that the events were carried out under the direction of Stepan Shaumyan's assistants. In the genocide committed by the Dashnak-Bolshevik block, the Azerbaijani population of Shamakhi suffered more than a billion damage.

Key words: Review protocol, ruins, witness testimony, Armenians, sufferer.

UOT 5908.01

**MULTİKULTURALİZMİN AZƏRBAYCAN MODELİ: TARİXİ
TƏCRÜBƏ VƏ MÖVCUD REALLIQLAR KONTEKSİNDƏ**

T.R.SALMANZADƏ
Bakı Dövlət Universiteti
Togrulsalmanzada@gmail.com

Məqalədə multikulturalizm fenomeni, onun əsas xüsusiyyətləri, müasir dünyanın və müasir dövlətlərin nə üçün çoxmədəniyyətli cəmiyyətə ehtiyacı olması səbəbləri araşdırılır. Bundan əlavə, multikulturalizm sahəsində Azərbaycanın tarixi təcrübəsi və müasir dövrdə Azərbaycan Respublikasının bu kontekstdə ölkə daxilində apardığı siyasət, həmçinin beynəlxalq miqyasda multikulturalizmin təşviqinə yönəlmiş səyləri tədqiq olunur.

Açar sözlər: Azərbaycan, multikulturalizm, tolerantlıq, din, sivilizasiyalararası dialoq

Multikulturalizm termini ilk dəfə 1960-1965-ci illərdə istifadə olunmuş, tezliklə sosial elmlərdə və siyasi fəlsəfədə geniş maraq doğurmuşdur. Bu dövrdə mövzu ilə bağlı çoxsaylı araşdırmalar aparılmış, elmi məqalələr dərc olunmuş və hətta bir çox Qərb ölkələrində bu istiqamətdə siyasət həyata keçirilməyə başlanmışdır. Bütün bunlara baxmayaraq, XX əsrin sonlarına doğru multikulturalizm konsepti tənqid edilmiş, bir çox hallarda isə sosial konfliktlərə səbəb olduğu qeyd olunmuşdur. 2000-ci illərin əvvəlindən etibarən isə dini radikal terrorizmin artması ilə Avropa liderləri tərəfindən multikulturalizmin iflasa uğradığı ilə bağlı fikirlər səslənməyə başlamışdır. Əslində isə müasir dünyada etnosentrizmin artdığı şəraitdə mədəniyyətlərarası konfliktlərin qarşısının alınmasına, xüsusilə Şərq və Qərb sivilizasiyaları arasında qarşılıqlı anlaşma və əməkdaşlığın təmin olunmasına daha çox ehtiyac var. Belə olan halda multikulturalizmin təşviqi artmaqda olan millətçilik meyillərini yumşaltmağa və milli azlıqların özlərini daha təhlükəsiz şəraitdə hiss etməsinə imkan yaradar.

Multikulturalizm həm sosial, həm də siyasi elmlər sahəsində tədqiq olunan bir termdir və yeni bir konsept olaraq onun konturları hələ tam olaraq müəyyənləşməyib. Ümumi olaraq nəzərdən keçirdikdə multikulturalizm çoxmədəniyyətlik deməkdir. O, müxtəlifliyin bütün formalarını – etnik, dini, irqi və s. qəbul edir və onların hər biri üçün bərabər imkanlar yaradır. Burada tolerantlıqla yanaşı mədəniyyətlərin birgə fəaliyyətinə önəm verilir və heç bir mədəniyyət digərindən üstün tutulmur, bununla da assimilyasiya prosesinin

qarşısı alınır. Müxtəlif qruplar öz mədəniyyətlərini qoruyur və eyni zamanda daha geniş miqyasda birlikdə fəaliyyət göstərərək ümumi rifahdan faydalanırlar.

Zəngin tarixi irsə malik olan Azərbaycanda multikulturalizm hər zaman milli mədəniyyətin bir hissəsi olmuşdur. Hələ multikulturalizm ideyası ortaya çıxmadığı, dünyanın bir çox yerlərində irqi ayrı-seçkiliyin hökm sürdüyü vaxtlarda Azərbaycanda olan müxtəlif xalqlar dinc və yanaşı yaşamışlar. Müstəqillikdən sonrakı dövr ərzində Azərbaycanda milli-mənəvi dəyərlərin bir hissəsi kimi multikulturalizmin qorunması və daha geniş şəkildə təbliğ olunması məqsədilə davamlı siyasət aparılmış, hətta bu dəyərlərin həm ölkəmiz, həm də dünya üçün əhəmiyyəti diqqətə alınaraq 2016-cı il Prezident İlham Əliyev tərəfindən “Multikulturalizm ili” elan edilmişdir.

Tarixə nəzər saldıqda görünür ki, eramızdan əvvəldən indiyə qədər respublikamızın yerləşdiyi ərazidə çoxsaylı xalqlar yaşayıb və bu xalqların hər birinin fərqli mədəniyyətləri, adətləri, həmçinin dini baxışlar sistemi mövcud olub. Milli dövlətlərin yaranmasına qədər həm xalqların, həm də dövlətlərin həyatında din aparıcı rol oynamışdır. Bunu nəzərə alaraq Azərbaycan multikulturalizminin tarixi aspektdən təhlilində bu dinlərin yaranması və mövcudluğu tarixinə nəzər yetirmək lazımdır.

Azərbaycan ərazisində ilk genişmiqyaslı yayılan din zərdüştlük olmuş, bundan sonra isə ardıcıl olaraq 3 böyük səmavi din – yəhudilik, xristianlıq və islam ölkə ərazisində yayılmışdır. Siyasi elmlər doktoru, professor Hikmət Məmmədov qeyd edir ki, Azərbaycan multikulturalizminin əsas componentlərindən biri olan dini fərqliliklərə dözümlülük – tolerantlıq da buradan qaynaqlanır. Yəni əgər biz milli yaddaşı bir bütöv kimi götürsək – hansı ki bunun çox ciddi genetik əsasları var - görəcəyik ki, hər üç səmavi din Azərbaycanda rəsmi dövlət dini olmaqla bərabər, xalqımızın tolerantlıq keyfiyyətinin, multikultural dəyərlərinin formalaşmasında xüsusi rol oynayıb [1].

Azərbaycan ərazisində yayılmış ilk səmavi din olan yəhudilik həm Cənubi Azərbaycan, həm də Şimali Azərbaycan ərazisində yayılmasına baxmayaraq, İslamın gəlişindən sonra mövqeləri bir qədər zəifləyib və əsasən şimal hissədə qalıb. Hazırda Azərbaycanda yəhudilərin 3 icması - Dağ yəhudiləri, Gürcüstan yəhudiləri və Avropa yəhudiləri (aşkenazilər) mövcuddur və bu gün Azərbaycanda Quba rayonunda “Qırmızı qəsəbə” adlanan ərazi dünyada dağ yəhudilərinin yeganə kompakt halda yaşadığı yerdir [2, 55-63].

Azərbaycanda yaşayan yəhudilər bütün tarixi dövr ərzində heç bir ayrı-seçkiliyə məruz qalmamış, hətta dünyada antisemitizmin yayıldığı vaxtlarda da özlərini tam təhlükəsiz şəraitdə hiss etmişdir. Müasir dövrdə yəhudilərin ibadət şəraiti daha da yaxşılaşdırılmış, 2003-cü ildə Bakıda “Avropa və Gürcüstan yəhudiləri”nin, 2010-cu ildə isə “Dağ yəhudilərinin” yeni sinaqoqu inşa edilmişdir [3].

Azərbaycanda dünyada ən geniş yayılmış din olan xristianlığın qədim və zəngin tarixi var. Albaniya xristianlığın yayıldığı ilkin yerlərdən sayılır, burada

mövcud olan Alban katolikosluğu isə ilk xristian kilsələrindən biri hesab olunur. Xristianlıqla bağlı araşdırmalar aparan tədqiqatçıların ümumi qənaətinə görə isə Şəki rayonun Kiş kəndində yerləşən Kiş kilsəsi Qafqazda ilk xristian məbədidir ki, günümüzə qədər qorunub saxlanılıb [2, 66-72].

Ölkə ərazisində geniş yayılmasa da xristianlığın bir müddət Alban hakimiyyəti tərəfindən qəbul olunması bu dinin mövqeyini xeyli gücləndirmiş, lakin Cənubi Qafqazda islam dininin yayılması ilə əlaqədar vəziyyət dəyişməyə başlamış və VII əsrin ikinci yarısından etibarən xristianlıq tədricən mövqeyini itirmişdir.

Azərbaycan ərazisində xristian əhalinin yenidən artması XIX əsrdən etibarən ruslar tərəfindən Cənubi Qafqazın işğalı, daha sonra isə Çar Rusiyasının həyata keçirdiyi köçürmə siyasəti nəticəsində baş vermişdir. Bu zaman müxtəlif regionlara, xüsusilə də Bakıya rus-pravoslavlar köçürülmüş və hazırda da ölkə əhalisinin təxminən 2 faizini pravoslavlar təşkil edir [2, 74-75].

Xristianlığın əsas cərəyanlarından biri olan katolisizm tarixən bu ərazidə çox az yayılmış olsa da bu məzhəbin nümayəndələri hər zaman mövcudluğunu qoruyub saxlamışdır. Lakin sonrandan 1934-cü ildə Sovet hakimiyyəti tərəfindən Bakıda olan katolik kilsəsi dağıdılmışdır. Müstəqillikdən sonra bütün dinlərə azad fəaliyyət imkanı yaradılmış və bu məqsədlə də ümumilli lider Heydər Əliyevin göstərişi ilə dini məbədə ehtiyac duyan katoliklər üçün yeni kilsə inşa edilməsi üçün ərazi ayrılmışdır. 2007-ci ildə kilsənin tikintisi başa çatmış və 2008-ci ilin martında Vatikanın dövlət katibi kardinal Tarçizio Bertonenin Azərbaycana səfəri çərçivəsində kilsənin rəsmi açılışı baş tutmuşdur. Açılış mərasimində dövlət başçısı İlham Əliyev, Heydər Əliyev Fondunun prezidenti Mehriban xanım Əliyeva iştirak etmişdir [4].

Azərbaycan tarixində islam dini dəyərləri milli-mədəni dəyərlərin tərkib hissəsi kimi çıxış edir. Ölkədə İslam dininə mənsub şəxslərin ibadəti üçün yaradılan şərait yüksək qiymətləndirilir. Ümumiyyətlə, bu istiqamətdə görülən tədbirlər ardıcıl səciyyə daşıyır. Müstəqillik illərində Azərbaycanda məscidlərin sayı artıb. Əgər Sovet dövründə Azərbaycanda cəmi 17 məscid var idisə, bu gün məscidlərin sayı 2 minə keçib. Prezident İlham Əliyevin təşəbbüsü ilə və birbaşa nəzarəti altında dini abidələr, ibadət evləri yenidən qurularaq istifadəyə verilib. 2013-cü ildə dünyanın ən qədim məscidlərindən biri hesab olunan, 743-cü ildə tikilmiş Şamaxı məscidi ən yüksək səviyyədə bərpa edilib. Sadalananlarla yanaşı, Azərbaycan bütün dünyada islamofobiya, İslamın mahiyyətinin təhrif edilməsinə, onu terrorla eyniləşdirməyə qarşı ən kəskin şəkildə öz səsinə ucaldıran dövlətdir. Azərbaycan Fələstinin dəstəklənməsinə sadıqlığını nümayiş etdirir, ona siyasi dəstək verir və birbaşa yardım göstərir. Bütün bunlar Azərbaycan Prezidentinin və dövlətin İslam dininə, dini dəyərlərimizə verdiyi böyük əhəmiyyətin təzahürləridir.

Azərbaycan Respublikası tarixi islam ölkəsi olaraq müstəqillik əldə etdiyi vaxtdan etibarən müsəlman ölkələri, eləcə də İslam Əməkdaşlıq Təşkilatı (2011-ci ilə qədər — İslam Konfransı Təşkilatı) ilə əlaqələrə xüsusi önəm verir

və bu əlaqələr xarici siyasət kursunun prioritet istiqamətlərindən birini təşkil edir. 1991-ci ildən təşkilata üzv olan ölkəmizin İOT ilə əlaqələri çoxşaxəli və faydalı olmuşdur. İOT Azərbaycanın ərazi bütövlüyünü tanıyır və işğal olunmuş ərazilərin BMT tərəfindən qəbul olunmuş qətnamələrə uyğun olaraq azad olunmasını tələb edir. Qeyd etmək lazımdır ki, 1996-cı ildə Xarici işlər nazirlərinin Cakartada keçirilmiş XXIV konfransında İKT bu vaxta qədər qəbul olunmuş “Ermənistan Respublikası ilə Azərbaycan Respublikası arasında münaqişə haqqında” qətnamələrinin adını dəyişərək “Ermənistan Respublikasının Azərbaycan Respublikasına qarşı təcavüzü haqqında” qətnamə adlandırmışdır [5].

Azərbaycan Respublikası ilə İOT arasında olan əlaqələr təkcə siyasi sahə ilə yekunlaşmır, həmçinin təhsil, elm, mədəniyyət, turizm, humanitar, iqtisadi sahələri də əhatə edir. 2009-cu ildə Azərbaycan Respublikasının paytaxtı Bakı şəhərinin İslam mədəniyyətinin paytaxtı elan edilməsi bir daha İOT təşkilatı, eləcə də İslam dünyası ilə olan əlaqələrin yüksək səviyyədə olduğu göstərilmişdir. Elə həmin il 13-15 oktyabr tarixlərində “Bakı-İslam Mədəniyyətinin Paytaxtı-2009” mədəniyyət ili çərçivəsində Bakı şəhərində İKT-yə üzv dövlətlərin Mədəniyyət Nazirlərinin VI Konfransı keçirilmişdir.

Son olaraq 2017-ci il 10-11 sentyabr tarixlərində Qazaxıstanın paytaxtı Astanada ilk dəfə olaraq İOT-nin elm və texnologiya üzrə Sammiti keçirilmişdir. Sammitin keçirilməsi təşkilata üzv dövlətlərin elm, texnologiya və innovasiyalar sahələrində ən yüksək səviyyədə kollektiv mövqe nümayiş etdirdiyini göstərən tarixi hadisə olmuşdur. Həmçinin tədbir zamanı qəbul olunmuş Astana Bəyannaməsi qeyd edilən sahələrdə investisiya artımını və üzv ölkələr arasında qarşılıqlı əməkdaşlığın yüksəldilməsini nəzərdə tutur [6].

Sammitdə iştirak edən Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev çıxışı zamanı tədbirin keçirilməsini yüksək qeyd etmişdir ki, ölkəmiz İOT-yə üzv ölkələrlə həm ikitərəfli, həm də beynəlxalq təşkilatlar çərçivəsində fəal əməkdaşlıq edir. İOT həmçinin öz növbəsində Azərbaycana böyük dəstək göstərir, daim Ermənistan–Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin Azərbaycanın suverenliyi, ərazi bütövlüyü və sərhədlərinin toxunulmazlığı çərçivəsində həllini dəstəkləyən ədalətli mövqe nümayiş etdirib. Son olaraq ölkəmizdə keçirilən beynəlxalq tədbirlərə toxunan Prezident İlham Əliyev demişdir: **“2017-ci il Azərbaycanda “İslam Həmrəyliyi İli” elan olunub. Eyni zamanda, bu il Azərbaycanda IV İslam Həmrəyliyi Oyunları keçirilmişdir. Bu möhtəşəm dostluq və qardaşlıq bayramında 50-dən çox müsəlman ölkəsi iştirak etmişdir. Əminəm ki, üç minə yaxın idmançı və minlərlə qonaq Bakıdan ən xoş təəssüratlarla ayrılmışdır”** [7].

Müasir dövrdə Azərbaycanın keçdiyi inkişaf yolu və artan beynəlxalq nüfuzu ona mövcud multikulturalizm ənənəsini daha geniş şəkildə təbliğ etməyə, qlobal problemlərin həllinə öz töhfəsini verməyə imkan yaradır. Bu kontekstdə Prezident İlham Əliyevin 4 noyabr 2008-ci il tarixli Sərəncamına uyğun olaraq həmin il dekabrın 2-3-də Bakıda keçirilmiş Avropa Şurasına üzv

dövlətlərin mədəniyyət nazirlərinin konfransı müstəsna əhəmiyyət kəsb edir. Konfransda Prezident İlham Əliyevin çıxışı zamanı irəli sürdüyü təkliflər və tövsiyələr tədbirin beynəlxalq əhəmiyyətini daha da artırmışdır. Bu zaman İlham Əliyev tərəfindən mədəniyyətlər və sivilizasiyalar arasında səmərəli və effektiv dialoqun qurulmasını nəzərdə tutan "Bakı prosesi"nin əsası qoyulmuş və bu, qlobal bir prosesə çevrilmişdir. Prezident konfransdakı çıxışı zamanı demişdir: **"Mən çox istərdim ki, bu gün əsası qoyulan "Bakı prosesi" uzun müddətli olsun. Çox istərdim ki, bu konfransın keçirilməsindən sonra konkret mexanizmlər işlənilsin, konkret fəaliyyət planı hazırlansın. Belə tədbirlərin keçirilməsi həm Bakıda, həm də digər şəhərlərdə ənənəyə çevrilsin"**. Açıılış mərasimində çıxış edən Avropa Şurasının baş katibi Teri Devis isə konfransın keçirilməsini bütün Avropa üçün əlamətdar hadisə olduğunu bildirmiş və qeyd etmişdir ki, "Bakı öz tarixi ilə müxtəlif mədəniyyətlərin qovşağında yerləşir və şərqlə qərb, şimal ilə cənub arasında təbii körpüdür" [8, 230-231].

2011-ci il 7-9 aprel tarixlərində Azərbaycan Respublikasında 102 dövlətin və 10-dan artıq beynəlxalq təşkilatın nümayəndələrinin iştirakı ilə 1-ci Ümumdünya Mədəniyyətlərarası Dialoq Forumu keçirilmişdir. Mədəniyyətlərarası dialoqun müxtəliflik və plüralizmlə səciyyələnən müasir cəmiyyətlərdə ayrı-ayrı aspektlərinin nəzərdən keçirilməsi və yerli, regional və qlobal səviyələrdə gücləndirilməsinə təşviq edilməsi Forumun əsas məqsədi olmuşdur. Bundan sonra Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərmanı ilə qərara alınmışdır ki, hər iki ildən bir Ümumdünya Mədəniyyətlərarası Dialoq Forumu təşkil edilsin [9]. Bu çərçivədə 2013 və 2015-ci illərdə müvafiq olaraq Bakıda II və III Ümumdünya Mədəniyyətlərarası Dialoq Forumu keçirilmişdir.

Bu işlərin davamı olaraq Prezident İlham Əliyev Azərbaycanda əsrlərdən bəri toplanmış olan multikulturalizm təcrübəsinin qorunması, zənginləşdirilməsi və bu dəyərlərin beynəlxalq aləmdə təbliğinin gücləndirilməsi məqsədi ilə 15 may 2014-cü ildə Bakı Beynəlxalq Multikulturalizm Mərkəzinin yaradılması haqqında fərman imzalamışdır [8, 244].

Son olaraq 2017-ci il 4-6 may tarixlərində Bakıda IV Ümumdünya Mədəniyyətlərarası Dialoq Forumu öz işinə başlamışdır. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev və Heydər Əliyev Fondunun prezidenti, YUNESKO-nun və İSESKO-nun xoşməramlı səfiri Mehriban xanım Əliyeva Forumun "Sərhədsiz dünyaya doğru" mövzusunda açılış sessiyasında iştirak etmişdir. Açıılış nitqi ilə çıxış edən İlham Əliyev qeyd etmişdir ki, 2011-ci ildən etibarən Bakıda keçirilən Ümumdünya Mədəniyyətlərarası Dialoq Forumu beynəlxalq gündəlikdə duran ən mühüm məsələlərdən olan mədəniyyətlərarası dialoqun müzakirə edildiyi qlobal beynəlxalq tədbirə çevrilmişdir. Bu vaxtdan etibarən Forumun tərəfdaşlarının və təşkilatçı qurumların sayı artmaqdadır. [10].

Ümumdünya Mədəniyyətlərarası Dialoq Forumu Azərbaycanın irəli sürdüyü və BMT-nin Sivilizasiyalar Alyansı, YUNESKO, Avropa Şurası, AŞ-

nin Şimal-Cənub Mərkəzi və İSESKO-nun dəstəklədiyi təşəbbüsdür.

Yekun olaraq qeyd etmək lazımdır ki, tarixən sivilizasiyaların qovuşduğu məkanda yerləşən Azərbaycan multikulturalizm sahəsində zəngin və qədim təcrübəyə malikdir. Müstəqil Azərbaycan dövlətinin qurulmasından sonra isə tarixi ənənələr dövlət siyasətinin tərkib hissəsinə çevrilmiş və mövcud multikulturalizm dəyərləri daha da zənginləşmişdir. Müasir Azərbaycan Respublikası öz tarixi təcrübəsindən çıxış edərək yalnız ölkə daxilində deyil, qlobal miqyasda da multikulturalizmin inkişafı sahəsində səylərini davam etdirir və bütün dünya ölkələrini əməkdaşlığa çağırır.

ƏDƏBİYYAT

1. Multikulturalizm azərbaycançılıq ideologiyasının daxili komponentlərindən biri kimi <http://kur-xezer.az/?menu=azerbaycanciliq6>
2. İsmayilov G. Tolerantlıq: Bildiklərimiz və Bilmədiklərimiz. Bakı: Nurlar, 2014, 240 s.
3. Azərbaycanda dini inanclarını maneəsiz şəkildə yaşayan azlıqlardan biri də yəhudilərdir <http://anl.az/down/meqale/zaman/2015/avqust/450871.htm>
4. İlham Əliyev və Roma Papası Fransisk Heydər Əliyev Mərkəzində ictimaiyyət nümayəndələrinin qarşısında çıxış ediblər. <http://www.president.az/articles/21251>
5. Azərbaycan və İƏT münasibətləri. <http://mfa.gov.az/content/945>
6. OIC/CONF-12/ST-SUM/2017/DECLARATION <http://www.comstech.org/docs/summit-2017/Astana%20Declaration.pdf>
7. İlham Əliyev Astanada İƏT-in elm və texnologiya üzrə birinci Sammitində iştirak edib <http://www.president.az/articles/25168>
8. Niyaz Niftiyev. Azərbaycanda birgəyaşayış və multikulturalizm. Bakı, 2015, 408 s.
9. Azərbaycan Respublikasında Ümumdünya Mədəniyyətlərarası Dialoq Forumunun təşkili barədə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı. http://www.elibrary.az/docs/FERMAN/frm2011_46.pdf
10. İlham Əliyev IV Ümumdünya Mədəniyyətlərarası Dialoq Forumunun açılışında iştirak etmişdir. <http://www.president.az/articles/23532>

МОДЕЛЬ МУЛЬТИКУЛЬТУРАЛИЗМА АЗЕРБАЙДЖАНА: В КОНТЕКСТЕ ИСТОРИЧЕСКОГО ОПЫТА И ТЕКУЩЕЙ РЕАЛЬНОСТИ

Т.Р.САЛМАНЗАДЕ

РЕЗЮМЕ

В этой статье исследуется значение феномена мультикультурализма, его ключевых особенностей и причин, по которым современный мир и современные государства должны иметь многокультурное общество. Кроме того, был изучен исторический опыт Азербайджана и современная политика Азербайджанской Республики в области мультикультурализма в стране и его попытки популяризировать его по всему миру.

Ключевые слова: Азербайджан, мультикультурализм, терпимость, религия, диалог между цивилизациями

THE MODEL OF MULTICULTURALISM OF AZERBAIJAN: IN CONTEXT OF HISTORICAL EXPERIENCE AND CURRENT REALITY

T.R.SALMANZADE

SUMMARY

This article investigates the meaning of the phenomenon of multiculturalism, its key features, and the reasons why the modern world and modern states need to have a multicultural society. Furthermore, the historical experience of Azerbaijan, and the modern policy of the Republic of Azerbaijan towards multiculturalism in countrywide and its efforts to popularize it again over the world have been researched.

Keywords: Azerbaijan, multiculturalism, tolerance, religion, dialogue among civilizations

UOT 94 (479.24)**RUSİYA İŞĞALINDAN SONRA AZƏRBAYCAN KƏNDİNDƏ
RƏNCBƏR KƏNDLİLƏRİN TƏSƏRRÜFAT FƏALİYYƏTİ**

F.E.BAXŞƏLİYEV
Bakı Dövlət Universiteti
bfazil4444@mail.ru

Məqalədə Şimali Azərbaycan kəndindəki rəncbər kəndlilərin təsərrüfat fəaliyyətindən danışılır. Rəncbərlərin yaranması və təsərrüfatdakı dəyişikliklər nəticəsində bu kateqoriyanın formalaşması və onlardan hansı təsərrüfat sahələrində istifadə olunması məsələlərinə diqqət yetirilmişdir. Rəncbər kəndlilərin təsərrüfat fəaliyyətinin nəticələri məqalədə ayrıca araşdırılır.

Açar sözlər: islahat, kənd, hüquq, kateqoriya, sənəd

Azərbaycan tarixşünaslığında aqrar münasibətlərə həsr edilmiş bütün tədqiqat və ədəbiyyatlarda rəncbərlər institutu ən az əhatə olunmuş sahələrdən biridir. Rəncbərlə bağlı, onların Azərbaycan kəndinin digər tərəfləri ilə münasibətləri sistemində elə ciddi məsələlər və cəhətlər var ki, bu məsələlər bu gün də araşdırılmaya xüsusi ehtiyac duyur və öz tədqiqatçılarını gözləyir.

Əvvəl onu deyək ki, istər rus məmurları, istərsə də burjua rus və sovet tarixşünaslığında Azərbaycan kəndliləri və kəndindən bəhs edən ədəbiyyat və digər xarakterli yazılarda kəndlilərin kateqoriyalar üzrə təsərrüfat fəaliyyəti haqqında daha çox məlumatlara rast gəlirik. Sahibkar kəndi yalnız qısa bir dövrü nəzərə almasaq, bəhs etdiyimiz yazılarda kölgədə qalır. Əgər rəncbər kəndlilərdən həmin yazılarda söhbət gedirdisə, bu da təsadüfən, ötəri xarakter daşıyır, konkret say, ümumiləşdirilmiş göstəricilər yox dərəcəsidir. Lakin bu yazılarda, əgər rast gəlinirsə, əsas şərh ilk növbədə onların ağır və dözülməz təsərrüfat fəaliyyətləri və həyat şəraiti ilə əsaslandırılır. Bu o deməkdir ki, hələ o vaxtdan - XIX əsrdən bəri rəncbər kəndlilərin fəaliyyəti ilə bağlı məlumatların azlığı, yoxluğu bu kateqoriyanın, nəinki məmurların, mütəxəssislərin, habelə tədqiqatçıların diqqətindən uzaq salmışdır.

XIX əsrin ortalarından başlayaraq Azərbaycan kəndinə aid hökumətin qəbul etdiyi qanun və qərarların, demək olar, hamısında sahibkar kəndlilərin və elatların ödəyəcəkləri vergilərin və yerinə yetirəcəkləri mükəlləfiyyətlərin dəqiq vaxtı və formaları rəqlamentləşdirildisə, yəni qanunlar və dövlət rəsmiləri sahibkar kəndli və rəiyyətlərin hüquq və mənafelərinin formal

şəkildə qorunmasının təminatçısı kimi təsvir edilirdilərsə, rəncbər kəndlilər haqqında bunu demək olmur. Bununla da rəncbərlərin sosial-hüquqi baxımdan təminatlı vəziyyətdə qalmasına hökumət və qanunlar özləri yol açdı. Digər tərəfdən ilk iki kateqoriyadan fərqli olaraq rəncbərlər say baxımından sahibkar kəndində əsas istehsalçı qüvvə kimi tanınırdılar. Bəzən qəzalarda rəncbər kəndlilərin sayı onları hər iki kənd qrupu ilə birlikdə hesabladığda, heç mini də keçmirdi.

Lakin bu problemin həllini çətinləşdirən çoxlu səbəblər və hallar az deyil. Belə hallardan biri bu idi ki, Azərbaycan kəndində o qədər də məşhur olmayan, geniş yayılmayan bu kəndli kateqoriyasının digər kəndli kateqoriyasının və xəzinə kəndlilərinin malik olduğu bir qədər yüngülləşdirici hallardan yararlanmaq imkanı yox idi. Ən əvvəl ona görə ki, sahibkar torpaqlarında yaşayan rəncbərlərin yaşayış, təsərrüfat tərzini, nə işlə məşğul olacaqlarını, yerinə yetirməli olduqları mükəlləfiyyətləri qanuniləşdirən və ya normallaşdıran qanunlar, ya əsasnamələr, yaxud da hər hansı bir sənəd yox idi. Uzun müddət bu barədə nə düşünən, nə də narahat olanlar yox idi. Yəqin ki, rəncbər kəndlilərin özlərindən başqa.

Sahibkar kəndində müntəzəm şəkildə rəncbərlərin öz dözülməz və hüquqsuz vəziyyətdən ardıcıl narazılıqların ortaya çıxmasına baxmayaraq hakimiyyət orqanlarının heç bir pilləsində, hətta adi məmur dəftərxanası, polis idarəsi səviyyəsində bu barədə düşünən, ya da hansısa bir addım atmaq istəyənlər belə yox idi (2,14).

Adətən sahibkar kəndlilərinin təsərrüfat fəaliyyətlərini nizamlayan sənədlərdə bəzən ən xırda detallar təkrar-təkrar izah edilərək, bunların pozulacağı zamanı baş verəcək cavab addımları geniş, çox zaman da mövcud zəhlətökən tərzdə dəfələrlə təkrarlanırdısa, rəncbər kəndlilərə aid edilmiş sənədlərdə onların hüquqi vəziyyəti, mükəlləfiyyətləri, bağışlandıqları şəxslərlə qarşılıqlı münasibətləri məsuliyyət dərəcələri, qarşılıqlı öhdəlikləri və s. barədə heç bir cümlə də tapmaq mümkün olmurdu. Yerlərdən göndərilən xahişnamələrin üzərində “təsdiq olunsun”, “bağışlansın”, “filan şəxsin təbəçiliyinə verilsin” sözlərindən başqa kəndlilərin düşəcəkləri malikanələrdə görəcəkləri işlər, narazılıq vəziyyəti yaranacağı halda, heç olmazsa hansı formada öz istək və şikayətini ifadə etmək imkanları haqqında deməyə və ya yazmağa heç ehtiyac da görmürdülər. Əksinə bütün bağışlama sənədlərində ciddi şəkildə tövsiyə edilirdi ki, düşükləri malikanələrdə öz sahibkarlarına sözsüz təbə olmalı, onların bütün tapşırıqlarını qeyd-şərtsiz yerinə yetirməli idilər. Yerli komendantların imzası ilə yeni sahibkarlara təqdim olunmuş sənədlərdə bağışlanmış rəncbərlərin öz sahibkarlarına çox ciddi cəhdlə xidmət etmələrinə göstəriş verilməsi haqqında onları xətirçəm edirdilər (4, 8).

Halbuki, bir qayda olaraq bəzən bir neçə mülkədarın malikanələri daxilində səpələnmiş vəziyyətdə qalmaları və yaşamaları rəiyyət kəndliləri bəhs etdiyimiz imkanları və üstünlüklərindən məhrum edirdi. Onların bu cür əlacsız vəziyyəti isə mülkədar və digər malikanə sahiblərinin rəncbərləri daha çox

işlətməkdə və artıq mükəlləfiyyətlər yerinə yetirməyə məcbur etməkdə üstün vəziyyətdə saxlamağa kömək edirdi.

Rəncbərlərin öz sahibkarlarının malikanəsində gördükləri işlər, təsərrüfatda göstərdikləri fəaliyyət haqqında birmənalı danışmaq olmur.

Mülkədar və bəylərin rəncbərlərin pulsuz əməyindən istifadə etdikləri sahələr olduqca müxtəlif idi və ən çox ilin fəsillərindən, yəni şum, səpin, biçin və başqa təsərrüfat işlərinin görülməsi müddətlərində, yerli təsərrüfatda əkinçilik, maldarlıq, ipəkçilik, pambıqçılıq və ümumiyyətlə, hansı sahə ilə məşğul olunmasından asılı idi.

Əksər vaxtlar bu təsərrüfat sahələrinin biri və ya ikisi rəncbərlərin çalışdıqları malikanələrin iqtisadi fəaliyyətində aparıcı olurdu. Qalan vaxtlarda, demək olar ki, hamısı ilə məşğul olunurdu.

Beləliklə, rəncbərlərin təsərrüfat fəaliyyətinin, həyat və məişət şəraitinin digər kateqoriyalarla müqayisədə ağır olduğunu etiraf etməklə bərabər, bu vəziyyətin ağırlıqdan dözülməzlik halına gəlib çatmasının ilk növbədə malikanədəki təsərrüfat fəaliyyətinin geniş, çoxsahəli olub-olmamasından asılı olduğunu göstərməliyik. Bu vəziyyəti araşdırdıqda, biz görürük ki, əsrin birinci yarısında mülkədar malikanələrində rəncbərlərin haqqı heç nə ilə ödənilməyən əməyindən istifadə edilməsi səbəbindən, sahibkarların əksəriyyəti bu faktora arxayın olaraq, yeni becərmə üsullarından, mütərəqqi qurğulardan, hələ qala ki, muzzdlu əməkdən istifadə etməyi, ağıllarına belə gətirmirdilər. Bu isə Azərbaycan kəndində yeni kapitalist münasibətlərinin yaranması və yayılması yolunda mövcud maneələrdən biri idi.

Rəncbərlərin pulsuz əməyinin ən çox istifadə olunduğu sahələrdən biri mülkədar malikanələri daxilində, bəlkə də 2 ən çox yayılmış sahədən biri olan taxılçılıq idi. Bu zaman torpağın səpin üçün hazırlanmasından ta məhsulun yığılmasına qədər, rəncbərlərin, hətta çox vaxt ailə üzvlərinin iştirakı ilə, əməyi hesabına həyata keçirilsə də, təsərrüfat işinin sonunda onlara məhsulun cüzi bir hissəsi verilirdi. Bu hissə əksər hallarda rəncbərlərin şəxsi və ya istehlak tələbatını ödəməyə belə kifayət etmirdi. Əksər əyalətlərdə bu ən yaxşı halda bütün toplanmış taxıl məhsulunun $\frac{1}{4}$ -dən də az olurdu. Bu hədd sahibkar kəndli pay torpaqlarında sonuncuların öz ağalarına ödədikləri məhsul rentasından bir qədər çox idi (7, 9).

O dövrdə əyalət və qəza rəislərinin yuxarı hökumət orqanlarına ünvanladığıları hesabatlarda və məktublarda sahibkar kəndinin təsərrüfat işlərinin başa çatması ilə əlaqədar topladıqları faktik materiallarda, digər kateqoriyaların və sahələrin fəaliyyəti ilə bağlı materiallarda da, demək olar, çox cüzi şəkildə olsa da, rəncbər kəndlilərin istehsal fəaliyyəti, güzəranı, mülkədarla qarşılıqlı münasibətləri, gördükləri işlərin əvəzində aldıqları məhsul və s. məsələlərdən də yığcam şəkildə bəhs edilir. Müxtəlif əyalətlərdən, ayrı-ayrı qəzalardan və mülkədar malikanələrindən daxil olan məlumatlar və rəqəmlərin heç birində bir qədər yuxarıda göstərdiyimiz ümumi məhsulun rəncbər kəndlilərə qalan hissəsinin səviyyəsindən yuxarı rəqəmlər olmamışdır.

Şamaxı, Bakı, Qazax və başqa qəzaların kəndlərindən daxil olan rəqəmlər dediklərimizi bir daha təkrar edir (1, 96).

Yalnız kənd təsərrüfatı istehsalının bəzi sahələrində göstərilən cəhət bir qədər fərqli idi. Şamaxı qəzasının tarixən ipəkçilik üçün əlverişli şəraitə malik olmasından dəfələrlə bəhs edilmişdir. Həm burada, həm də Nuxa qəzasında elə bir sahibkar malikanəsi tapmaq olmazdı ki, onun daxilində bu sahə ilə məşğul olunmasın. Bu yerlərdə rəncbər kəndlilərin min bir əziyyətlə yetişdirdikləri məhsulun ən yaxşı halda yalnız yarıya yaxın hissəsi rəncbərlərə verilir. Lakin burada da taxılçılıqdan başqa mənada fərqli olaraq, rəncbərlərin bəxti gətirmirdi və onlar öz paylarına düşən məhsulu çox aşağı qiymətlərlə ya mülkədarlara, ya da kəndləri gəzib dolaşan ticarət-sələmçi dairələrin nümayəndələrinə satmalı olurdular (9, 115).

Lakin yerdə qalan qəzalarda ipəkçilik kimi çox zəhmət tələb edən sahədə gərgin təsərrüfat işlərinin sonunda rəncbərlərə hazır baramanın 1/2-dən 2/3-ə qədər hissəsi verilir (6, 3, 6).

Zaqatala, Balakən və s. ərazilərdəki kəndlərdə isə rəncbərlərə bu məhsulun hətta 1/4-dən də azı düşürdü (6, 59, 60).

Rəncbərlərin təsərrüfat fəaliyyətini tam təsvir etsək də, bəlkə də ilk baxışdan diqqəti o qədər də cəlb etməyən bir cəhəti də şərh etmək bəlkə də yerinə düşərdi. Bizim şərhimizdən bəlkə də elə təsəvvür yaranır ki, pay torpaqları əllərindən alınmış sahibkar və ya xəzinə kəndliləri imperator və qismən də idarəçilik sisteminin digər strukturlarındakı ali məmurlar tərəfindən verilmiş fərmanlarla bir günün içərisində əvvəlki həyat-təsərrüfat şəraiti və sosial statusundan məhrum olaraq rəncbərlərə çevrildikdən sonra tamamilə torpaqsız vəziyyətdə qalmışdılar.

Lakin bu sonadək doğru deyil. Belə ki, çox az sayda qəzalar üzrə sahibkar kəndliləri bəzən belə bağışlamalardan sonra öz əvvəlki pay torpaqlarının bir hissəsini də olsa belə saxlaya bilmişdilər. Belə faktların az olması bəlkə də onunla bağlıdır ki, Azərbaycan kəndində uzun müddət sahibkar torpaqlarında yaşayan rəncbər kəndlilərin həyat tərz, fəaliyyət sahələri, yerinə yetirdikləri mükəlləfiyyətlər və s. göstəricilər heç vaxt ayrıca hesablanmamışdır. Ən yaxşı halda və ən çox da belə məlumatlara rast gəlinirdi ki, yerlərdə adı çəkilən qəzada bir neçə mülkədarın müəyyən sayda rəncbər kəndlisi olmuşdur. Elə oradaca bu növdən olan yazılarda çox az hallarda bəzi kəndlərdə rəncbərlərin bəzən şəxsi təsərrüfatlarının olduğu, orada daha çox hansı məhsul və bitkilərin becərilməsi göstərilmişdir (5, 24).

Rəncbər kəndlilərinin təsərrüfat fəaliyyətlərində başqa bir qrup cəhətlər də onların əmək şəraitinin rəiyyət kəndlilərlə müqayisədə xeyli ağır olduğunu göstərməsi idi. Bunlardan biri bu idi ki, Cavad, Quba, Lənkəran, Qazax və s. qəzalar üzrə əsrin, demək olar, bütün onilliklərində, hətta Kəndli əsasnaməsinin həyata keçirilməsinə başlandıqdan sonra da, yerlərdən daxil olan statistik məlumat və rəqəmlərin ötürülməsi nəzərdən keçirilməsi göstərirdi ki, rəncbər kəndlilərin əkilən torpaq sahələrinin ölçüləri rəiyyət kəndlilərdə

olduğundan dəfələrlə çox olurdu. Bu da tamamilə aydın idi. Çünki sahibkar kəndlilərin ən yaxşı halda 5-10 desyatin arası torpaq sahələri olduğu və ondan toplanan məhsulun ölçülərindən asılı olaraq vergilərin ödəniləcəyi məlum olduğu üçün rəncbər kəndli təsərrüfatlarında ona çatacaq məhsulun həcmi əvvəlcədən təyin olunduğu, qalan hamısının onların sahiblərinə çatacağı bilindiği üçün rəncbərlərin mümkün qədər çox torpaq sahəsinin becərməsinin kimin maraqlarına cavab verdiyini axtarıb tapmaq o qədər də çətin deyildir.

Rəncbər kəndlilərin təsərrüfat fəaliyyətlərini çətinləşdirən səbəblər onları hər addımbaşı izləyirdi və tükənmək bilmirdi. Mülkədarlar və sahibkarlar indi öz rəncbərlərindən təkcə təsərrüfat işlərinin yerinə yetirilməsini tələb etməklə kifayətlənmirdilər. Təsərrüfat işlərinin bütün növləri yerinə yetirilib başa çatdıqdan sonra rəncbərləri yeni əziyyətli və üzücü işlər gözləyirdi. Təsərrüfatdan kənar vaxtlarda rəncbərlər feodalların və ya ümumiyyətlə, öz ağalarının malikanələri daxilində ən müxtəlif işlərin yerinə yetirilməsi ilə məşğul olmaqla eyni vaxtda, onların tapşırıqları bütün işlərin öhdəsindən gəlməli idilər. O dövrün hadisələrinə aid bütün sənədlərdə, yazılarda açıqca bildirilirdi ki, rəncbərlər sahibkarlarının tapşırıqları bütün işləri qeyd-şərtsiz yerinə yetirməyə borclu sayılırlar (8, 64). Ən pisi isə o idi ki, rəncbərlərin öhdəsinə düşən ağır təsərrüfat və digər işlərin yerinə yetirilməsinə onun ailə üzvlərinin də cəlb edilməsini tələb etməyə sahibkara hüquq və ixtiyar verilirdi. Azərbaycan kəndində, ümumiyyətlə, milli adət-ənənələrin güclü olduğu şəraitdə rəncbərlərin haqlı şikayətlərində məhz onların həyat yoldaşlarını məcburən təsərrüfat işlərində işləməyə cəlb edən mülkədar və sahibkarlardan edilmiş şikayətlər və yazılmış hallar olduqca çox idi. Görünür, rus məmurları sahibkar kəndlilərinin arvadlarının bəy malikanələri daxilində işləmək üçün cəlb edilməsini nəzərdə tutan 1846-cı il 6 dekabr reskriptinin məlum müddəasının ləğv edilməsinə qədər və sonra da bu məsələnin mahiyyətini sonadək dərk edə bilmirdilər (4, 5).

Bu xarakterli vəziyyətlərdən artıq rəsmi şikayət ərizələri formasınadək çatmış narazılıq halları, demək olar, əksər qəzalara aid olsa da, yerlərdə bu cür narazılıqların çox olmasına baxmayaraq rəsmən yuxarı təşkilatlara şikayət məktublarının göndərilməsi nadir hallarda baş verirdi, bu ərizələrin imperiya orqanlarına ünvanlanmasında Nuxa və Şamaxı qəzaları öndə gedirdi.

Rus-iran müharibələri vaxtında yerli mülkədar dairələrinin nümayəndələrinin torpaq mülklərinin və digər əmlakların alınması və ya müsadirəsi, sonra isə çarın 1830-cu il fərmanı əsasında yenidən onlara geri qaytarılması gedişində tərtib edilmiş müxtəlif akt, protokol və digər sənədlərdə rəncbər kəndlilərin vəziyyətini əks etdirən digər cəhətlərlə eyni vaxtda onların yaşayış tərzləri, məişət şəraiti və digər məsələlərdən danışan faktların təhlilindən də aydın olur ki, rəncbərlərin bəzən yaşamaq üçün adi primitiv tikilisi də olmamışdır. Bəzilərinin istifadəsində olan torpaq sahəsindən, təsərrüfat fəaliyyətindən, yerinə yetirdikləri mükəlləfiyyətlərin nəticələrindən rus bürokrat məmursayağı ətraflı, az qala bütün incəliklərinə kimi danışılır, bu zaman ailə

üzvlərinin sayı göstərilir və əlavə edilirdi ki, bu sayda filan rəncbər ailəsi elə təsərrüfat sahəsi daxilində təsərrüfat binasında yaşayırlar (3, 9).

Beləliklə, biz Azərbaycan sahibkar kəndinin deyil, eləcə də bütövlükdə kəndin sosial cəhətdən ən müdafiəsiz, əmlak, torpaq sahəsi əmək alətləri və s. baxımdan, demək olar, tam təminatlı vəziyyətdə olan kəndli kateqoriyasının kəndin və ümumilikdə əhalinin sosial strukturunda qaldığı yerin əsas cəhətlərini təhlil edərək öz qənaətlərimizi ümumiləşdirməyə çalışdıq.

Müxtəlif səviyyələrdə rəncbər kəndlilərin bu cür diqqətsiz vəziyyətdə olmaları onların bir növ üçüncü növ kəndlilər kimi qəbul edilməsinə, bu səbəbdən də sahibkarlarının onlar üzərində nəzarətsiz və özbaşınalıq şəraitinə, son dərəcə ağır istismar formalarına məruz qalmalarına gətirib çıxarırdı.

Gəldiyimiz qənaətlər içərisində yəqin ki, daha az mübahisə doğuranlardan biri bu oldu ki, Azərbaycan kəndindəki kəndli kateqoriyaları içərisində ən ağır istismar və təziqlərə məruz qalanlar məhz elə rəncbərlər olmuşdular.

Biz aktual olan bu mövzuya qısa nəzər salaraq bəzi qənaətlərimizi söylədik. Həmçinin indiyədək elmi dövriyədə rast gəlinməmiş bəzi məqamlar üzərində dayandıq. Bu mövzu ilə əlaqədar hər şeyin deyildiyini də demək tezdir. Sozsüz ki, tarixçilər hələ dəfələrlə bu mövzuya qayıdacaqlar.

ƏDƏBİYYAT

1. ADTA., f.24, siy.1, iş 117
2. ADTA., f.32, siy.1, iş 150
3. ADTA., f.32, siy.1, iş 239
4. ADTA., f.74, siy.1, iş 3
5. ADTA., f.75, siy.1, iş 5
6. ADTA., f.130, siy.1, iş 10
7. ГИА ГР., ф.220, оп.1, д.976
8. ГИА РФ в Санкт-Петербурге., ф.1268, оп.1, д.410
9. Колониальная политика Российского царизма в Азербайджане в 20-60 гг. XIX века. т. I, II. Издательство АН СССР., М.–Л., 1936, 480 с.

ХОЯЙСТВЕННАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ КРЕСТЬЯН РАНДЖБАРОВ В АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ДЕРЕВНЕ ПОСЛЕ РУССКОГО ЗАВОЕВАНИЯ

Ф.Э.БАХШАЛИЕВ

РЕЗЮМЕ

В статье говорится, что одна из категорий крестьян в Северном Азербайджане составляли ранджбары, т.е. безземельные крестьяне. Излагается процесс формирования этой категории после ряда изменений внутри хояйства, увеличения их числа. Уделяется особое внимание на изучение хояйственной деятельности. В статье указываются правила и формы управления этих крестьян.

Ключевые слова: реформа, деревня, право, категория, документ

**PROFESSIONAL ACTIVITY OF RANDZHBARIAN PEASANTS
IN THE AZERBAIJANI VILLAGE AFTER THE RUSSIAN CONQUEST**

F.E.BAKSHALIYEV

SUMMARY

The article notes that one of the categories of peasants in Northern Azerbaijan was rangbars, i.e. landless peasants. The process of forming this category is described after a number of changes within the state. Special attention is paid to the study of their economic activity. The article specifies the rules and forms of management of these peasants.

Key words: reform, village, right, category, document

UOT 94 (479.24)

**ОСНОВНЫЕ НАПРАВЛЕНИЯ СОТРУДНИЧЕСТВА
АЗЕРБАЙДЖАНА И НАТО****Р.А.ТАЛЫБЛЫ****Бакинский Славянский Университет
trehime@mail.ru**

Как военно-политическая организация, НАТО старается активизировать свою роль в устранении конфликтов во всем мире, в том числе на постсоветском пространстве. В настоящее время основные направления партнерства Азербайджана и НАТО предполагают сотрудничество в области безопасности, обороны, чрезвычайного гражданского планирования, научного сотрудничества и общественной дипломатии, которое осуществляется в рамках программы «Партнерства ради мира», Процесса планирования и анализа (ППА) и Плана действий индивидуального партнерства (ИПАП).

Ключевые слова: Азербайджан, НАТО, программа «Партнерства ради мира»

Организация североатлантического договора (НАТО), появившаяся как военно-политический блок западных государств, была создана на основе договора, заключенного в 1949 году между США, Великобританией, Францией, Италией, Канадой, Бельгией, Нидерландами, Люксембургом, Португалией, Норвегией, Данией и Исландией. В 1952 году к этому блоку присоединились Турция и Греция, в 1955 – ФРГ, а в 1982 году – Испания. В 1997 году НАТО приняла решение о включении в свои ряды бывших членов социалистического лагеря – Венгрию, Чехию и Польшу, что было осуществлено в 1999 году. Через несколько лет – в 2004 году в блок вошли Румыния, Болгария, Словакия, Словения и бывшие советские республики – Литва, Латвия и Эстония. Таким образом, число участников альянса достигло 26. В 2009 году в НАТО вступают Хорватия и Албания. А в 2017 году к Организации присоединилась Черногория. Таким образом, число государств-членов достигло 29. Высшие руководящие органы НАТО состоят из Сессии Совета НАТО, Комитета военного планирования и Военного комитета. Одним из важных органов организации является комитет ядерного договора. В рамках блока также функционирует «Европейская группа», координирующая отношения с европейскими странами. Практическим органом НАТО является возглавляемый генеральным секретарем Международный Секретариат. Его ос-

новная цель, как военно-политической организации, заключается в обеспечении мира и спокойствия на международной арене, в том числе в Европе. Вступление в НАТО – многоэтапный и сложный процесс. Государствам, желающим стать членом организации, необходимо выполнить определенные обязательства [3,656].

Для государств-участников НАТО установлены следующие принципы:

- коллективная безопасность: один за всех и все за одного. Каждое государство-участник обладает общей структурой и собственными вооружением, образованиями для совместной обороны;

- демократия: НАТО является альянсом 26 сильнейших и развитых государств, обладающих демократией. Эти государства защищают мир, права и свободы человека, руководствуются принципом суверенитета и неприкосновенности границ;

- консенсус: решения принимаются с общего согласия. Участникам НАТО следует уважать историю, культуру, обычаи и традиции друг друга, воздерживаться от действий, могущих привести к нарушению стабильности внутри союза;

- взаимная безопасность: участники НАТО информируют друг друга о своем военном бюджете, пользуются одинаковым оружием, проводят совместные учения и планирование.

Отношения НАТО и отдельных государств, не являющихся участниками организации, определяются ее новой ролью в мире. Так, структура блока постепенно меняется, он становится организацией, обеспечивающей сотрудничество стран не только в военной сфере, но и на пути развития науки, техники, культуры, экономики. Это сотрудничество осуществляется по всем сферам государственной жизни и современного развития [2, 458].

Как военно-политическая организация, НАТО старается активизировать свою роль в устранении конфликтов во всем мире, в том числе на постсоветском пространстве, оказать необходимое содействие преодолению политического и экономического кризиса, проведению демократических реформ в этих странах. В зависимости от условий НАТО постоянно определяет свои задачи, пытается повысить свое влияние и авторитет в мировой политике.

Отношения между НАТО и Азербайджаном начались в 1992 году с присоединением Азербайджана к Совету североатлантического сотрудничества (переименованному в 1997 году в Совет евроатлантического партнерства – СЕАП). Сотрудничество поступательно развивалось вслед за присоединением Азербайджана в 1994 году к программе «Партнерство ради мира» и после того, как в 1997 году Азербайджан стал участвовать в Процессе планирования и анализа ПРМ. С того момента, как в 2005 году НАТО и Азербайджан разработали первый ИПАП, все больший упор де-

ляется на поддержку процесса реформ, осуществляемых в Азербайджане. В марте 2008 года был заключен второй, обновленный документ ИПАП.

НАТО и Азербайджан активно сотрудничают в области демократических и институциональных реформ, военной реформы, а также ведут практическое сотрудничество во многих областях. Программа сотрудничества Азербайджана и НАТО изложена в Индивидуальном плане действий партнерства (ИПАП) Азербайджана.

Азербайджан стремится достичь евроатлантических норм и стандартов и приблизиться к евроатлантическим институтам. В связи с этим поддержка реформы сектора безопасности и создание института демократии являются ключевыми элементами сотрудничества между НАТО и Азербайджаном.

Помимо реформ еще одним важным направлением сотрудничества является оказываемая Азербайджаном поддержка в проведении операций под руководством НАТО. В настоящий момент Азербайджан выделил миротворцев в состав Международных сил содействия безопасности (ИСАФ/МССБ) в Афганистане. В прошлом он также активно поддерживал миротворческую операцию в Косово.

Мероприятия в рамках сотрудничества, планы реформ и процессы политического диалога подробно изложены в документе ИПАП Азербайджана, который совместно согласовывается на двухгодичный период. В число основных направлений сотрудничества входят: улучшение демократического контроля над вооруженными силами, оборонное планирование и формирование оборонного бюджета, реорганизация структуры вооруженных сил с использованием норм и стандартов НАТО [4].

Помимо оказания поддержки в проведении реформ еще одна важная цель сотрудничества НАТО с Азербайджаном состоит в том, чтобы развивать способность вооруженных сил страны к взаимодействию с силами стран НАТО при проведении миротворческих операций и операций кризисного реагирования. С 1999 по 2008 год азербайджанские воинские контингенты участвовали в миротворческих операциях НАТО в Косово. С 20 января 2002 года Азербайджан активно поддерживал операции ИСАФ в Афганистане, постепенно увеличивая численность своего контингента до 45 военнослужащих. А в настоящий момент участвуют 90 военнослужащих, 2 военных врача и 2 офицера инженерно-фортификационной специальности ВС Азербайджанской Республики. В первой четверти 2018 года Азербайджан планирует увеличить число азербайджанских миротворцев в Афганистане [5].

По линии программы «Партнерство ради мира» (ПРМ) и Совета евроатлантического партнерства (СЕАП) Азербайджан также сотрудничает с НАТО и другими странами-партнерами в широком ряде областей.

Благодаря регулярному участию в мероприятиях ПРМ, Азербайджан получил возможность вносить активный вклад в евроатлантическую

безопасность, оказывая поддержку в проведении операций по поддержанию мира под руководством НАТО. Подразделение численностью в два взвода из Азербайджана несут службу рядом с силами НАТО в составе турецкого контингента Международных сил содействия безопасности (ИСАФ) в Афганистане.

Азербайджан объявил ряд частей и подразделений готовыми к участию в мероприятиях ПРМ в зависимости от конкретного случая. К их числу относятся пехотные части и подразделения, части и подразделения тылового обеспечения и другие специализированные части и подразделения.

Участвуя в Плане действий партнерства по борьбе с терроризмом (ПАП-Т), Азербайджан вносит свой вклад в эту борьбу. В рамках этой деятельности Азербайджан ведет обмен разведанными и аналитическими разработками с НАТО и сотрудничает со странами-союзницами по НАТО в целях укрепления национального потенциала, необходимого для подготовки к контртеррористической деятельности, и упрочения безопасности границ и объектов инфраструктуры. Налаживается обмен информацией по каналу Отдела НАТО по анализу террористической угрозы. Азербайджан также занимается созданием Международного антитеррористического учебного центра при Академии Министерства национальной безопасности.

Азербайджан и НАТО ведут совместную работу по повышению безопасности воздушного пространства Азербайджана и морского пространства в Каспийском море. НАТО также обсуждает с Азербайджаном вопрос о предотвращении незаконной деятельности в азербайджанском секторе Каспийского моря совместно с другими странами-партнерами данного региона. Ведется совместная работа, направленная на укрепление и реформирование пограничной службы и службы береговой охраны Азербайджана [6].

НАТО не играет непосредственной роли в переговорах, проводимых в рамках Организации по безопасности и сотрудничеству в Европе с целью урегулирования Нагорно-карабахского конфликта между Азербайджаном и Арменией. Тем не менее, НАТО интересуется этим процессом и побуждает обе страны продолжать прилагать усилия, направленные на мирное урегулирование конфликта. Мирное урегулирование конфликтов – одна из важнейших ценностей для НАТО и одно из основных обязательств, которые все страны-партнеры берут на себя в момент присоединения к программе «Партнерство ради мира».

Реформы в секторе обороны и безопасности имеют принципиальное значение для развития Азербайджана, для достижения им поставленной цели – соответствовать евроатлантическим нормам и стандартам, а также для расширения евроатлантического сотрудничества.

Ведется сотрудничество по разработке новой военной доктрины и

методики организации учебной подготовки. Также идут консультации по вопросу о том, какие шаги необходимо сделать для улучшения других аспектов оборонного планирования и формирования бюджета.

Начавшееся в 1997 году участие Азербайджана в Процессе планирования и анализа ПРМ (ПАРП) сыграло важнейшую роль в формировании миротворческого батальона, а сейчас помогает формировать дополнительное подразделение, которое потенциально можно будет привлечь к проведению целого спектра операций НАТО.

Продолжаются консультации по существующим в Азербайджане военно-образовательным структурам и методике, так как Министерство обороны заинтересовано в том, чтобы адаптировать их в соответствии с нормами и стандартами НАТО.

Сотрудничая с НАТО и участвуя в мероприятиях, организуемых Евроатлантическим координационным центром реагирования на стихийные бедствия и катастрофы, Азербайджан развивает национальный потенциал реагирования на гражданские ЧС и ликвидации последствий бедствий и катастроф. Помимо этого, специалисты в области гражданского чрезвычайного планирования из НАТО и стран НАТО консультируют Министерство по чрезвычайным ситуациям Азербайджана по ряду вопросов, *Наука и окружающая среда*.

По линии программы «Наука ради мира и безопасности» Азербайджан получил гранты на реализацию около тридцати проектов сотрудничества. В число проектов входит взаимодействие в области улучшения качества воды в трансграничной зоне и защита системы снабжения питьевой водой от террористической угрозы. Азербайджан также участвует в проекте «Виртуальный шелковый путь», цель которого – улучшить доступ к Интернету для сотрудников высших учебных заведений и научных работников в странах Кавказа и Центральной Азии за счет использования спутниковой сети [6]

Еще один важный проект направлен на конверсию запасов опасного меланжа – высоко токсичного и коррозионного окислителя, используемого для ракетного топлива странами бывшего Варшавского договора, – в безвредный химический продукт. В ответ на запрос Азербайджана о помощи НАТО направила переносную конверсионную установку, которая была официально введена в действие в июле 2006 года. Этот проект был успешно завершен в 2008 году.

Еще одним ключевым направлением сотрудничества является улучшение доступа к информации и повышение осведомленности общественности о НАТО и о пользе сотрудничества НАТО и Азербайджана. В июле 2006 года Азербайджан и НАТО официально открыли в Баку Евроатлантический центр, который выполняет функцию основного центра информации о НАТО.

Начиная с 2003 года, НАТО участвует в финансировании летней

школы в Баку. Год от года программы расширялись, и в результате этого в 2005 году была создана Международная школа НАТО в Азербайджане (НИСА). В число тем семинаров вошли вопросы трансатлантической энергетической безопасности и региональной безопасности. НИСА по-прежнему является активным и продуктивным форумом для обсуждения вопросов международной безопасности студентами из Азербайджана и других стран.

Ключевым событием во взаимоотношениях НАТО и Азербайджана, создавшим политико-правовую основу двухстороннего сотрудничества является присоединение Азербайджана к программе «Партнерство ради мира» в 1994г.

Программа «Партнерство во имя мира» создает благоприятные условия для формирования новых отношений между Североатлантическим союзом и его партнерами в области безопасности. Прежде всего, в рамках программы государствам-партнерам предложено принимать участие в работе политических и военных органов НАТО. Главную идею предложенного партнерства составляет вопрос защиты прав и свобод человека, мира и справедливости на основе демократических принципов. Во-вторых, присоединившиеся к программе страны обязуются оставаться приверженными демократическому обществу и правилам международного права. Кроме того, участники программы «Партнерство во имя мира» обязуются воздержаться от применения силы в ущерб территориальной целостности и политической независимости какого бы то ни было государства, а также с уважением относиться к существующим границам и решать спорные вопросы мирными средствами. В программе говорится: если тот или иной активный участник данного партнерства посчитает, что его территориальной целостности, политической независимости или безопасности возникла прямая угроза, то НАТО проведет с ним консультации.

Обязательства в соответствии, с которыми Азербайджан должен сотрудничать с Североатлантическим альянсом в рамках программы «Партнерство ради мира» включают в себя следующие направления:

- 1) Содействие транспарентности в планировании национальной обороны и разработке бюджетов;
- 2) Обеспечение демократического контроля над силами обороны;
- 3) Поддержка готовности и способности внести вклад с учетом положений национальной конституции в операциях под эгидой ООН и ОБСЕ;
- 4) Развитие отношений военного сотрудничества с НАТО, с целью совместного планирования, подготовки и проведения учений, для того, чтобы усилить способность участников программы «Партнерство во имя мира» предпринимать миссии в области миротворчества, спасательных, гуманитарных и других операций, которые в

последствии могут быть согласованы;

- 5) Формирование в долгосрочной перспективе вооруженных сил, в большей степени готовых к взаимодействию с вооруженными силами стран-членов НАТО. [1]

Взяв на себя вышеуказанные обязательства, азербайджанская сторона также согласилась, в соответствии со своими возможностями участвовать в военных учениях НАТО. Важен процесс стандартизации вооруженных сил Республики натовскому образцу, и в этом смысле, прежде всего подготовка военного персонала Азербайджана.

На данный момент программа «ПРМ» представляет собой основной договорной базис, формально структурирующий взаимоотношения Азербайджана с Организацией Североатлантического договора. Заключенная между сторонами в 1997 г Индивидуальная Программа Партнерства, рассчитанная на двухлетний период представляет собой составную часть ПРМ направленную на достижение более эффективного взаимодействия между сторонами в рамках общих направлений деятельности ПРМ. 7 марта 2008 г. НАТО и Азербайджан утвердили обновленный Индивидуальный план действий партнерства (ИПАП). Данный документ является первым полным анализом ИПАП Азербайджана с 2005 г.

Пересмотренный план определяет программу политического диалога между Азербайджаном и НАТО и углубляет практическое сотрудничество по широкому спектру областей. В документе содержатся совместно определенные цели от реформы сектора обороны и безопасности, создания демократических институтов до информирования общественности и гражданского чрезвычайного планирования. Азербайджан и НАТО будут регулярно анализировать осуществление данного плана.

ИПАП были впервые начаты в 2002 г. в качестве дополнения к индивидуальным программам партнерства (ИПП). ИПАП предлагаются любому государству-партнеру, которое обладает политической волей и способно углубить свои взаимоотношения с НАТО. Они предназначены для того, чтобы свести воедино все различные механизмы сотрудничества, с помощью которых государство-партнер взаимодействует с Североатлантическим союзом, при этом мероприятиям придается большая целенаправленность и оказывается лучшее содействие проводимым в стране реформам.

Через программу ПРМ Азербайджан имеет возможность участвовать в создании системы стратегического баланса и безопасности на Южном Кавказе, решать спорные вопросы в соответствии с нормами международного права, использовать огромный авторитет и механизмы воздействия НАТО в решении проблем безопасности страны, в том числе в карабахском вопросе, определении статуса Каспийского моря, маршрутов транспортировки его энергоресурсов на мировые рынки. К тому же, программа ПРМ, открывает перед Азербайджаном перспективы его дальнейшей интеграции в структуры мирового сообщества.

ЛИТЕРАТУРА

1. В.В.Штоль «НАТО: динамика эволюции». М., 2002, 416 с.
2. Колосов Ю.М., Кузнецов В.И (ред.) «Международное право». М., 1999, 624 с.
3. Али Гасанов. Современные международные отношения и внешняя политика Азербайджана (Второе издание, дополненное) Баку, 2013, 1008 с.
4. [https:// mod.gov.az](https://mod.gov.az) «Министерство обороны Азербайджанской республики»
5. [https:// m. sputnik-georgia.ru](https://m.sputnik-georgia.ru) «Тбилиси- sputnik»
6. [http: // www.memo.ru](http://www.memo.ru) «Газета Зеркало.az»

AZƏRBAYCAN – NATO ƏMƏKDAŞLIĞININ ƏSAS İSTİQAMƏTLƏRİ

R.A.TALIBLI

XÜLASƏ

Hərbi-siyasi təşkilat kimi NATO dünyada, o cümlədən postsovet məkanında mövcud olan münaqişələrin aradan qaldırılmasında öz rolunu gücləndirməyə çalışır. Hal-hazırda Azərbaycan-NATO əməkdaşlığının əsas istiqamətləri “Sülh naminə tərəfdaşlıq” proqramı, Planlaşdırma və Analiz Prosesi və Fərdi Tərəfdaşlıq üzrə Əməliyyat Planı çərçivəsində təhlükəsizlik, müdafiə, elmi əməkdaşlıq və ictimai diplomatiya sahələrini əhatə edir.

Açar sözlər: Azərbaycan, NATO, “Sülh naminə tərəfdaşlıq” proqramı

THE MAIN DIRECTIONS OF COOPERATION OF AZERBAIJAN AND NATO

R.A.TALIBLI

SUMMARY

As a military-political organization, NATO is trying to intensify its role in eliminating conflicts throughout the world, including the post-Soviet space. Currently, the main areas of the partnership between Azerbaijan and NATO involve cooperation in the fields of security, defense, emergency civil planning, scientific cooperation and public diplomacy, which is carried out within the framework of the Partnership for Peace program, the Planning and Analysis Process (PPA) and the Individual Partnership Action Plan (IPAP).

Keywords: Azerbaijan, NATO, Partnership for Peace program

UOT 94 (479.24)

**HÖRMÜZ BOĞAZININ AZAD EDİLMƏSİ VƏ
BÖYÜK COĞRAFİ KƏŞFLƏRİN YENİ MƏRHƏLƏSİ****A.A.ÖMƏROV***Bakı Dövlət Universiteti**anaromarov@box.az*

XVII əsrin əvvəllərində bəzi Qərbi dövlətləri ilə mövcud münasibətlər gərginləşmişdi. Hindistana olan əsas dəniz yolları Portuqaliyanın nəzarəti altında idi. Hələ XVI əsrin əvvəllərində Səfəvi hökmdarı I İsmayıl Hörmüz körfəzini Portuqaliyanın nəzarətinə vermək məcburiyyətində qalmışdı. Şah I Abbasın hakimiyyətə gəlməsi ilə Hörmüz körfəzi qaytarıldı. Bu hadisədən sonra Səfəvi dövləti əvvəlki sərhədlərini bərpa etdi.

Açar sözlər: Şərq, Qərb, beynəlxalq münasibətlər, dəniz döyüşləri, boğazlar, okeanlar.

1590-cı ildə İstanbul sülh müqaviləsi bağlandıqdan sonra Şah I Abbas mərkəzi hakimiyyəti möhkəmləndirdi, özbəkləri məğlubiyyətə uğrattı. Osmanlı dövlətindən müdafiə olunmaq siyasətindən əl çəkərək hücum siyasətinə keçdi. Tezliklə şah I Abbas osmanlıları beynəlxalq ticarətdən əldə etdiyi gəlirlərdən məhrum etmək üçün fəaliyyətə başladı. XVII əsrin əvvəllərində Şah I Abbas cənub ticarət yollarının keçdiyi Bəsrə körfəzini Fars vilayətinin ən cənub sahillərini nəzarətə almaqla cəhd göstərdi. 1601-ci ildə səfəvi qoşunları Bəhreyn adasını portuqallardan geri aldılar. 1603-cü ildə Şah I Abbas diqqətini şimala yönəldərək osmanlıların 1590-cı ildə ələ keçirdiyi ərəziləri azad etməyə başladı (3,109).

Tədqiqatçıların fikrincə, avropalıların Hindistana dəniz yolunu “kəşf etməsi” Asiya-Avropa ticarətinə ciddi zərbə endirmədi, lakin bu ticarətə müəyyən təsir göstərdi. Əvvəla, ədviyyat Avropaya iki istiqamətdən daşınmağa başladı. İkincisi, beynəlxalq münasibətlərdə baş vermiş dəyişikliklər Aralıq dənizi limanlarında ticarətin inkişafına təkan verdi. Çünki Avropa dövlətləri 2 yerə parçalanmışdı. Kapitalizmin ilkin ünsürlərinin yarandığı qabaqcıl Avropa dövlətləri xammala olan tələbatlarını ödəmək üçün Aralıq dənizi sahillərinə yiyələnməyə can atırdılar. Osmanlı sultanlarının bu istiqamətdə həmin dövlətlərə verdiyi ticarət güzəştləri də həmin ticarətin inkişafında müəyyən rol oynayırdı. Portuqaliya isə Hindistandan daşdığı ədviyyatın böyük bir qismini Aralıq dənizi sahillərinə göndərirdi (1,132,152; 2,159). Portuqaliya Hind okeanında möhkəmləndikdən sonra Səfəvi imperiyasının, Azərbaycanın dəniz yolu ilə Hindistan, Seylon, Cənub-Şərqi Asiya ölkələri, Şərqi Afrika ilə ticarət

əlaqələri də təqribən kəsildi. Azərbaycan tacirləri də Moskva knyazlığı və Avropa ölkələri arasındakı ədviyyat ticarətindəki mövqeyindən məhrum olmuşdular (14, 96). Osmanlı sultanı I Süleyman xarici dövlətlərə qarşı 13 dəfə hərbi yürüşə çıxmışdı. Onun Səfəvi imperiyasına qarşı üç hərbi əməliyyat isə 10 müharibədən uzun çəkmişdi. Bu müharibələr həm də Qərbi Avropa dövlətlərinin Yaxın və Orta Şərq ölkələri ilə müstəmləkəçilik planlarının həyata keçirilməsi üçün əlverişli şərait yaradırdı. Həmin müharibələr Portuqaliyanın İran körfəzindən sıxışdırıb çıxarmaq üçün təşkil etdiyi hərbi əməliyyatlar da istənilən nəticəni vermədi (2; 6; 7,155).

XVI əsr boyunca beynəlxalq ticarətə nəzarət uğrunda Hind okeanında Osmanlı-Portuqaliya müharibələri, Asiya istiqamətində isə Osmanlı-Səfəvi qarşıdurması baş vermişdi. Hörmüzün portuqallar tərəfindən işğal edilməsi və Səfəvilərin Moskva knyazlığı ərazisi vasitəsilə Avropa dövlətləri ilə ticarət əlaqələri saxlaması Osmanlı imperiyasının iqtisadi maraqlarına ağır zərbə endirdi. 1517-ci ildə osmanlılar Misir Məmlük dövlətinin ərazisini ələ keçirdilər. Bu zamandan sonra Portuqaliya ilə Osmanlı imperiyası arasında ilk münaqişə baş verdi. Portuqaliyanın əsas rəqibi bu zaman İspaniya olsa da, əsas düşməni Osmanlı imperiyası idi. Belə ki, Osmanlı imperiyası Hind okeanı sahillərində və Hindistanın müsəlman əhalisinin portuqaliyalılara qarşı mübarizəsində əsas qüvvə idi. Həmin mübarizə çox böyük ərazini- Şərqi Afrika-dan Cənub - Şərqi Asiyayadək geniş ərazini əhatə edirdi. Bu mübarizə yalnız müsəlmanların deyil, Venesiya Respublikasının maraqlarını da qoruyurdu. Osmanlı-Portuqaliya qarşıdurmasının erkən mərhələsində qələbəni portuqallar qazandılar: 1552-ci və 1554-cü illərdə əvvəlcə osmanlılar Piri Rəisin, sonra isə Sidi (Seydi) Əlinin rəhbərliyi ilə məğlub oldular. Bu qələbənin əsas səbəblərindən biri hərbi gəmiçiliyin Portuqaliyada daha güclü olması ilə əlaqədar olmuşdur. Həmin hadisələrə maraqlı bir baxış F.Brodelə məxsusdur. Bu görkəmli alim həmin mübarizəni «qalerlər və karavellalar arasında mübarizə» adlandırmışdı: «Qalerlər sökülərək dəvələrə Süveyş kanalından daşınırdı. Bu gəmilər dənizlərdə bütün maneələri dəf etməyə imkan verirdi. Onlar Qırmızı dənizdə və Fars körfəzində tamamilə yararsız idilər. Osmanlılar Hind okeanında döyüşlərə Osmanlı-Səfəvi müharibəsi baş verən zaman başlayırdılar. Görünür, buna görə də portuqallar uzun müddət Hindistanın qərb sahillərində, Qada, Diuda, Damanda, Bombeydə, Seylon adasında və Malakkada işğallarını davam etdirmişdilər» (7, 56-57).

Hörmüz boğazının portuqallar tərəfindən işğal olunması beynəlxalq ticarət sistemində ciddi dəyişikliklərə səbəb oldu. Hörmüz boğazını ələ keçirib orada əsgərlərini yerləşdirmiş Portuqaliya Qırmızı dəniz istiqamətində ticarətə əsaslı zərbə vurmuşdu (1, 139-140). Hörmüz Portuqaliyanın işğalı altında olduğu zaman ərzində bir neçə dəfə qiyam baş vermişdi. Həmin qiyamlar əsasən de Albukerki vəfat etdikdən sonra başlanmışdı. Belə ki, yeni qubernator müstəmləkəçilik siyasətini ticarətin genişlənməsi və vergilərin kəskin sürətdə artırılması əsasında möhkəmləndirdi. Portuqaliyalılar Hörmüz adasının gömrük

sistemini öz əllərində saxlamışdılar. 1576-1579-cu illərdə Hörmüz əmiri Turanşahın Portuqaliyanın iradəsini yerinə yetirdiyini bilərək Hörmüzətrafi məntəqələrin hakimlərindən bəziləri müsəttəqillik yollarını axtarmaq və müstəmləkəçilərdən birgə qorunmaq fikrinə düşdülər. Qəlhat hakimi Rəis Səbahəddin orada olan farslarla birlikdə Turanşahın və portuqalların əleyhinə qiyam qaldırdı, müsəttəqillik tələb etdi. Turanşah Hörmüzün portuqaliyalı komandanı Qarsia de Qoutiadan yardım istədi. Qarsia de Qoutida əsgərlərlə bərabər hərbi gəmisini Səbahəddini ilə keçirmək üçün Qəlhata göndərdi (4, 241-242). Bu qiyama Səfəvi sarayı da yardım edirdi. Tezliklə üsyanlara Bəhreyn adasının, digər körfəzətrafi şəhərlərin, yaşayış məskənlərinin əhalisi qoşuldu. Portuqaliyanın yeni hərbi gəmiləri hadisələrə müdaxilə etdi. Turanşah Hörmüzətrafi şəhərinin ilə keçməməsi üçün onu yandırdı, özü isə Qəst adasına getdi. Hörmüz 4 gün ərzində yandı (4, 243). Tezliklə Turanşah Qəst adasında öz vəziri Şərafəddin tərəfindən qətlə yetirildi və 1515-ci ildə Məhəmməd şah ibn Seyfəddin onun yerini tutdu. De Abukerkinin zamanında portuqaliyalılarla bağlanmış müqavilənin vaxtı uzadıldı, Portuqaliyanın Hörmüzdə hökmranlığı gücləndi. Farsdilli ədəbiyyatda bu illərdə Hörmüzdə baş vermiş hadisələr belə təsvir edilir: "Hörmüzdə baş vermiş hadisələr Şah I İsmayılın ölümü ilə eyni vaxta düşdü və Şah Təhmasibin də başı daxili çəkişmələrə, osmanlılarla və öz-bəklərlə (Şeybanilərlə – A.O.) müharibəyə qarışdığına görə, Fars körfəzi bölgələrində öz qüdrətini göstərə bilmədi və osmanlılar əleyhinə Avropa dövlətləri ilə dostluq əlaqələri yaratmaq üçün göstərdiyi hərtərəfli səyləri nəticəsiz qaldı. Onun bu cəhdləri Avropa dövlətləri ilə müsəttəqil əlaqələr qurulması üçün yol açdı. Bu dövrün faydalı nəticələri sırasında odlu silahlardan istifadə olunması məsələsini qeyd etmək lazımdır: iranlılar (Səfəvilər – A.O.) portuqaliyalılardan öyrənirdilər. Bu hadisədən sonra portuqaliyalılar İranın (Azərbaycan Səfəvi dövlətinin-A.Ö.) cənub dənizlərinin və Hind okeanının qəhrəmanı oldular və bu dənizlərin böyük ticarət mərkəzlərini öz əllərinə aldılar" (5, 244).

1587-1629-cu illərdə Azərbaycan Səfəvi dövlətini Şah I Abbas idarə edirdi. Onun hakimiyyəti illərində dövlət xeyli möhkəmləndirildi, mərkəzdən-qaçma meyilləri aradan qaldırıldı, dövlətin ayrı-ayrı yerlərində baş qaldırmış qiyamlar yatırıldı. Hörmüz boğazının geri qaytarılmasını onun böyük uğurları sırasında xüsusi qeyd etmək lazımdır.

Hörmüz boğazı Portuqaliyanın işğalı altında olarkən Osmanlı-Portuqaliya münaqişəsi artıq başlanmışdı. XVI əsrin sonunda – XVII əsrin əvvəllərində Şah I Abbas Səfəvi-Osmanlı münasibətlərinin yenidən gərginləşməsini nəzərə alaraq əsas tranzit ticarət yolunun istiqamətini cənuba doğru yönəltmək üçün bir çox tədbirlər gördü. Bu tədbirlərdən biri ticarətdə mühüm rol oynayan Culfa əhalisinin İsfahana köçürülməsi idi. Əslində bu, Təbriz – Mərənd – Culfa – Naxçıvan – Zəngəzur – Osmanlı, oradan isə Avropa ticarət yolunun bərpası demək idi. Hörmüz körfəzi beynəlxalq ticarətdə tranzit məntəqəsi kimi əhəmiyyətini hələ də saxlayırdı. Avropaya yönəlmiş bu yolda İstanbul, İzmir

və Hələb şəhərləri böyük rol oynayır. Avropadan gələn tacirlər əvvəlcə bu mərkəzlərin birində yerləşməli idilər. Digər bir yol Ərzurum – İrəvan – Naxçıvan – Əsədabad – Mərənd – Təbriz – Ərdəbil – Qəzvin – Qum – Kaşan – İsfahan – Hörmüz, yaxud Bəndər Abbas yolu olmuşdur. Həmin yol avropalı tacirləri dənizlə Hindistana çatdırırdı. Hələb – İsfahan yolunun 5 əsas xətti var idi:

- 1) Hələb – Diyarbəkr – Təbriz – İsfahan;
- 2) Mesopotamiyanın cənubundan (İraqdan) – Mosula, oradan Həmədana və İsfahana;
- 3) Hələb – Bağdad – Qəndəhar;
- 4) Hələb – Bağdad – Bəsrə – Hörmüz;
- 5) Ərəbistan yarımadası (bu yoldan nadir hallarda istifadə edilirdi).

Rəqiblər arasında aparılmış bütün danışıqlar, güzəştlər, imtiyazlar nəticə vermədi. Osmanlılar XVI əsrin sonunda - XVII əsrin əvvəllərində Cənubi Qafqazı işğal etdilər. Bu, Moskva knyazlığının narazılığına səbəb oldu. Tədricən ingilislərin “Moskva” şirkətinin bəzi imtiyazları ləğv edildi, 1570-ci ildə ingilislərin bütün hüquqları əllərindən alındı. Moskva knyazlığı ərazisindəki ingilislərin bütün əmlakları müsadirə edildi (6, 135). Bütün bunlara baxmayaraq, ingilislər xüsusi inadkarlıqla yeni yollar, əlaqələr axtarışında idilər. 1598-ci ildə Entoni Şirli 27 nəfərlə birgə Qəzvinə - Şah I Abbasın sarayına göndərildi. Danışıqlar zamanı ingilislər “Səfəvi şahına texniki məsləhətçi kimi xidmət göstərməyə də hazır olduqlarını” bildirdilər. Bu vədlərə inanmış şah I Abbas ingilislər haqqında xüsusi fərman imzaladı. Həmin sənəd İngiltərə və Azərbaycan Səfəvi dövləti arasında üçüncü rəsmi imtiyaz fərmanı idi. Fərmanda qeyd olunurdu ki, «xristianlara bütün Səfəvi mülklərində azad, gömrüksüz, vergisiz ticarət və dini ibadət icazəsi verilir» (6,15-16; 17, 44-45).

Bu dövlətin bazarlarının fəthi uğrunda XVI-XVII əsrlərdə yalnız ingilislər deyil, eyni zamanda Venesiya, Portuqaliya, Hollandiya rəqabət aparmışlar. Həmin rəqabətdə Venesiya məğlub oldu. Şah I Abbasın ingilislərə təqdim etdiyi hüquqlar daha öncə venesiyalıları da verilmişdi. Burada siyasi azadlıqlar üstünlük təşkil edirdi. Venesiya osmanlıların Səfəvilər üzərində qələbə qazandığı məqamda birincilərlə, Səfəvilərin qələbə qazandıqları zamanda ikincilərlə əlaqələrini gücləndirməyə başlayırdı. XVII əsrin əvvəllərində (1609-cu ildə) Venesiya dojlarının Səfəvi tacirlərini xüsusi hörmətlə qarşılaması da belə “dəyişkən siyasətdən”dən xəbər verir (8, 159, 161-163, 202-203). Bütün söylərinə baxmayaraq, Venesiya Səfəvi imperiyasının bazarları uğrunda mübarizədən kənarlaşdırıldı. 1609-cu il Venesiya və Səfəvi danışıqlarından sonra səhnədə İngiltərə, Portuqaliya və Hollandiya qaldılar. 1602-ci ildə Hollandiyanın ticarət şirkətləri birləşərək “Ost-Hind” şirkətini təsis etdilər. Bu şirkət 1622-1623-cü illərə qədər Fars körfəzində ticarəti inhisara aldı. Bir neçə ildən sonra İngiltərə də eyniadlı şirkət yaratdı. Hər iki şirkət eyni məqsədi güdürdü. 1622-ci ildə Hollandiya portuqalları Fars körfəzindən çıxarmaq üçün Şah I Abbasa hərbi gəmilərlə kömək etdilər. Şah I Abbas yalnız Hörmüz boğazını deyil, Səfəvi torpaqlarına aid olan Fars körfəzindəki bəzi torpaqları da azad

etmək istəyirdi. 1623-cü ildə Səfəvi- Hollandiya ticarət müqaviləsi bağlandı. Onlar portuqalları Hörmüzdən qovmaq üçün Şaha hərbi gəmilərlə kömək etdilər. Məqsəd yalnız Hörmüz boğazı deyildi, həm də Səfəvi torpaqlarına aid olan və Fars körfəzindəki bəzi adaları azad etmək idi. 1623-cü ildə hollandlar ticarət müqaviləsi imzaladılar. Bu sənəd mahiyyətcə Səfəvilərin ingilislərlə bağladığı imtiyaz hüquqlu fərmanlardan fərqli idi. Belə ki, həmin sənəddə hollandlar bütün Səfəvi dövlətində öz kapitalları ilə istədikləri əmtəələri istədikləri qiymətə ala və sata bilərdilər. Onlar heç bir vergi, rüsum ödəmədən, azad şəkildə hər bir məmləkətin hakim zümrəsinin nümayəndələrindən lazım olan ləvazimatları tələb edə bilərdilər. Onların tələbləri təmənnasız olaraq, qeyd-şərtsiz və müzakirəsiz yerinə yetirilməli idi. Bu cür hüquqi, iqtisadi sənədlər 1642-ci və 1694-cü illərdə də bağlanmışdı (8,16-18). XVII əsrin II yarısından etibarən Azərbaycan bazarları uğrunda rəqabətə Fransa da qoşuldu. Tədqiqatçıların fikrincə, Səfəvi sarayında ilk Fransa nümayəndələrinin qəbulu 1665-ci ildə baş tutmuşdu.

Beləliklə, XVII əsr boyu Hollandiyanın, İngiltərənin və Fransanın “Ost-Hind” adlı şirkətlərinin siyasəti nəticəsində əcnəbilər Azərbaycan Səfəvi dövlətində böyük imtiyazlar əldə etmişdilər. Bu imtiyazların və güzəştlərin əvəzində hələ XVII əsrin əvvəlində ingilislərin və hollandların “Ost-Hind” şirkətlərinin dəstəyi ilə Azərbaycanın xam ipəyi osmanlıların nəzarətindən kənarda olan ticarət yolları vasitəsilə satış üçün Avropaya göndərilirdi (13, 59-60).

Araşdırmalara görə, Azərbaycanda 3 ingilis şillinginə alınmış xam ipək London bazarında 12-26 şillingə satılırdı (14, 61). Bu cür gəlir digər ölkələrin tacirləri və rəsmi dairələrini də maraqlandırmışdı. Belə dövlətlərdən biri də Almaniyanın kiçik əyalətlərindən olan Holştayn idi. Holştayn ingilis və hollandlarla rəqabət apara bilməzdi (9, 150-159).

Hind okeanı ətrafında baş vermiş dəyişikliklər Avropa- Azərbaycan və Səfəvi – Osmanlı ziddiyyətlərində müstəsna rol oynamışdır. Okean ticarətindən kənarda qalmış Avropa dövlətlərində manufakturaların inkişafı ipəyə olan ehtiyacı tədricən artırır. Buna görə də Avropanın həmin dövlətləri Azərbaycanla sıx əlaqələrdə maraqlı idilər. Ümumiyyətlə, XVI əsrdən başlayaraq Azərbaycan Avropanın bir çox dövlətlərinin iqtisadi və siyasi həyatına ciddi təsir göstərirdi.

Səfəvi-Osmanlı ziddiyyətlərində Osmanlı imperiyasının maraqları müəyyən rol oynamışdır. Aralıq dənizindən Hind okeanına çıxmağa, Portuqaliyanı bu hövzədən sıxışdırıb çıxarmağa çalışan Osmanlı sultanları Azərbaycan ərazilərinə də sahib olmaq, “İpək yolu” ticarətinə nəzarəti tam şəkildə ələ almaq, Azərbaycanın ipək bazarını ələ keçirmək istəyirdilər. Qırmızı dəniz vasitəsilə Hind okeanı ticarətinə çıxış əldə etmiş Osmanlı sultanları Hörmüzə sahib olmaqla Fars körfəzindən ticarətə də yiyələnmək istəyirdilər. Baş vermiş Böyük Coğrafi kəşflər Osmanlı sultanlarını buna vadar edirdi. XVI yüzillikdə Hind okeanı və Şərqi Aralıq dənizi hövzəsindəki ölkələr Avropanın iqtisadi maraqları dairəsinə cəlb olunmuş, “kəşflərin” sonunda Qırmızı dəniz, Bəsrə

körfəzi yolları ilə Avropaya gedən ədviyyatın ayrı-ayrı yollardan daxil olması nəticəsində Venesiyada və digər Qərbi ölkələrində iqtisadi böhran üçün şərait yaranmışdı (1, 132-141). Beynəlxalq ticarətdə öz mövqeyini saxlamağa çalışan və bu ticarətdən əldə edilən gəlirlərdən məhrum olmaq istəməyən Osmanlı sultanları XVI əsrdə Afrika istiqamətində Hind okeanı ticarətinə mane olmağa çalışır, Hörmüz boğazı vasitəsilə ticarəti əldə saxlamağa cəhdlər göstərirdilər. Osmanlılar Avropa və Azərbaycan Səfəvi dövləti istiqamətində müharibələr aparırdılar. Cənubdan şimala qədər bütün Şərqi Afrika sahillərinə sahib olmağa, Ümid burnu yolunu kəsməyə can atırdılarsa, Osmanlı sultanı I Səlimin (1512-1520) Misir yürüşü bu baxımdan diqqəti xüsusilə cəlb edir.

Osmanlı-Səfəvi münasibətlərini Avropada baş vermiş hadisələrdən kənarda nəzərdən keçirmək qeyri-mümkündür. Məlumdur ki, həmin dövrdə ticarət yollarında baş vermiş əsaslı dəyişikliklər Avropa ölkələrinin siyasi vəziyyətinə də təsir etmişdi. Avropada saysız müharibələr baş vermiş və Qərbi dövlətlərinin xarici siyasətində yeni və özünəməxsus cəhətlər aşkara çıxmışdır. Bu zamandan etibarən Aralıq dənizindəki, Baltik dənizindəki və Atlantik Okeanı sahillərindəki ticarət mərkəzlərinə yaxın olan Avropa dövlətləri beynəlxalq münasibətlərdə başlıca rol oynamağa başladılar. Portuqaliya, İspaniya, Fransa və İngiltərə bu dövlətlər sırasında idilər (15, 167).

1619-cu ildə Şah I Abbas və İngiltərə arasında bağlanmış müqaviləyə görə, 1622-ci ilin 2 fevralında Səfəvi qoşunu Hörmüzün geri qaytarılması məqsədilə ingilislərin hərbi yardımına arxalanaraq hücum keçdi. Bu hücumda 110 Səfəvi, 6 ingilis gəmisi, 6 mindən bir qədər artıq əsgər iştirak edirdi. 1622-ci il may ayının 15-də Hörmüzü itirdikdən sonra 20 il ərzində Fars körfəzində öz hərbi hissələrini, eskadrasını Maskatda ticarət faktoriyalarını saxlayaraq Oman ərəblərinin və Bəsrə türklərinin əsas müttəfiq kimi çıxış edən Portuqaliya Hindistanda ən vacib dayaq nöqtəsindən də məhrum oldu.

Böyük Moğol dövlətinin maliyyə sənədlərinin araşdırıldığı bəzi məqalələrdə və monoqrafiyalarda Hörmüz portuqallara aid olan ticarət faktoriyasının gəlirləri və xərcləri dəqiqləşdirilmişdir. Məsələn, 1574-cü ildə Hörmüzün Diu ilə birgə gəlirləri Portuqaliyanın digər müstəmləkələrindən aldığı gəlirdən daha çox olmuşdur. 1581-ci ildə Hörmüzdə əldə etdiyi gəlirləri 51 milyon eskudo, gəminin daxil olmasından 11 mln. eskudo olmaqla, müsbət saldo 40 milyon olmuşdur. Bu, bütün Moğol dövlətinin gəlirlərindən xeyli çox idi. Bütövlükdə yalnız 1607-ci ildə gəlir 172 min qızıl serafim dəyərində idi (18; 20, 23).

XVI əsrin sonlarına doğru fəal xarici siyasət yeritmiş Şah I Abbas Səfəvi imperiyasının dirçəldilməsi üçün 3 əsas vəzifəni yerinə yetirdi:

- 1) Şeybanilər dövləti məğlub edildi və Xorasan geri alındı;
- 2) 1578-1580-ci illərin Osmanlı-Səfəvi müharibəsi nəticəsində itirilmiş Səfəvi torpaqları geri qaytarıldı;
- 3) İran körfəzində Portuqaliyanın hökmranlığına son qoyuldu. Səfəvilər Hind okeanına çıxış əldə etdilər (2, 199).

Səfəvi dövlətinin güclənməsi Avropa dövlətlərini onunla siyasi və

iqtisadi münasibətləri canlandırmağa sövq edirdi. Portuqlaiya kralı öz səfirini Səfəvi sarayına göndərdi. Bu dövrdə Hollandiyadan və İngiltərədən zərbələr almış, qüdrəti zəifləmiş Portuqaliyanın kralı rəqiblərinə İran körfəzində mane olmağa çalışır, Səfəvi sarayının köməyinə ümid bəsləyirdi (1, 200).

Bəzi Avropa dövlətlərinin uğurlarına, beynəlxalq aləmdə rolunun artmasına, bir çox müstəmləkələr əldə etməsinə baxmayaraq, Azərbaycan Səfəvi dövləti və Osmanlı imperiyası bu zaman Asiyanın iki güclü subyekti olmuşdur. Lakin bu dövlətlərin inkişaf potensialı tükənmişdi. Osmanlı sultanları Anadolu və Ərəbistan yarımadalarının sahibi idilər. Afrika qitəsinin ən böyük hissəsi də osmanlıların əlində idi. Səfəvi şahı müasir Gürcüstanın Qara dəniz sahillərini itirsə də, bütün Qafqazı əlində saxlayırdı. Osmanlı sultanı Qafqazı Səfəvi imperiyasından qorumağa çalışırdı (1, 157).

XVI əsrin II yarısında İngiltərə dövləti həm Osmanlı imperiyası, həm də Azərbaycan Səfəvi dövləti ilə iqtisadi və siyasi əlaqələr saxlayırdı. Qərbi Avropa və Hindistan arasında birbaşa ticarət əlaqələrinin qurulması dünya ticarət sisteminin təşəkkül tapmasına xeyli təsir etdi. Həmin dövrdə Qərbi Avropada- Reyn çayının mənsəbində Antverpen, Amsterdam, Brügge kimi yeni ticarət mərkəzləri yarandı. Bu şəhərlərdə sənətkarlığın və ticarətin intensiv inkişafı sayəsində ticarətin yeni formaları meydana çıxdı. 1531-ci ildə Antverpendə ticarət birjası yarandı. XVI əsrin ortalarına doğru yaranmış vəziyyətdən uğurla bəhrələnen İngiltərə özünün iqtisadi inkişafı və iqtisadi səviyyəsinə görə “ilkın kapital yığıcı” dövründə müstəmləkə imperiyalarına çevrilmiş Portuqaliyanı və İspaniyanı arxada qoydu (1, 160-161).

Qabaqcıl Avropa dövlətləri ilə münasibətlərini lazımi məcraya yönəltməyi çalışan şah I Abbas Fars körfəzini portuqallardan geri almaq vaxtının yetişdiyini qət etdi. O, portuqalların Fars körfəzindəki iştirakından və onların müsəlmanlara zülmündən narahat idi və körfəzin geri qaytarılmasını vacib hesab edirdi. Bu, onun həm də Azərbaycan ipəyini Fars körfəzi ilə Avropaya çıxarmaq istəyindən irəli gəlirdi (6, 201).

Fars körfəzini və Hörmüz boğazını portuqallardan azad etmək Şah I Abbas üçün ciddi, təxirəsalınmaz vəzifəyə çevrilmişdi. Təqribən 100 il körfəzin portuqalların əlində olması Səfəvi dövlətinin xəzinəsinə ciddi ziyan vurmuşdu (6, 214). Körfəzdə bütün ticarət portuqalların nəzarəti altında olmuşdur. Burada xeyli sayda portuqal məskunlaşmışdı. Portuqallar bölgənin yeganə hakiminə çevrilmişdilər. Səfəvi tacirləri İran körfəzində əmtələri portuqalların təyin etdiyi qiymətə alır və onları Portuqaliya gəmilərində daşıyırdılar (11, 45; 12, 337-339).

Şah I Abbas Portuqaliya hökmranlığına son qoymaq üçün körfəzdə yerləşən ingilis və holland hərbi gəmilərindən istifadə etmək qərarına gəldi. 1615-ci ildə o, “Ost-Hind” şirkətinin agentlərinə körfəzdə faktoriya təsis etməyə icazə verən fərmanı imzaladı (11, 45). Bu ildə ingilislər Eduard Konokomun başçılığı ilə əmtəələrini körfəzə gətirdilər. 1618-ci ildə Şah I Abbas İngiltərədə ipək ticarətində inhisarcılıq hüququ verdi. 1619-cu ildə Bəndər-

Abbasda, Şirazda, İsfahanda və Çaskda ingilislərin ticarət faktoriyaları yarandı. Hollandiyaya ticarət güzəştləri verildi. 1623-cü ildə holland gəmilərinin Fars körfəzində sərbəst üzməsinə dair müqavilə imzalandı. Hollandları ingilislərə qarşı qoymağa çalışan Səfəvi şahı ingilislərin Fars körfəzində ticarət inhisarını bütünlüklə ələ almalarına qarşı çıxaraq onu məhdudlaşdırmağa səy edirdi. Körfəzdə hollandların nüfuzunun artması ingilisləri narahat etmişdi. Şah I Abbas ingilislərin köməyi ilə portuqalları əvvəllər Fars körfəzində əldə etdikləri fəvqəladə imtiyazlarından məhrum etdi və 1622-ci ildə Hörmüz adasını geri aldı (18,592).

Siyasi qələbə qazanmış şah I Abbas ingilis, fransız, portuqal, holland, Moskva diplomatiyasının Səfəvi dövləti ilə bağlı olan maraq toqquşmalarından uğurla istifadə etdi. Hörmüzün portuqallardan geri alınması Avropada böyük əks-səda doğurdu və Səfəvi dövlətinin nüfuzunu xeyli yüksəltdi. Bu, Səfəvi dövlətinin Avropa dövlətləri ilə diplomatik əlaqələrini xeyli canlandırdı (10, 358-359).

100 ildən sonra Səfəvilər yenidən Hörmüz vasitəsilə Avropa ölkələrinə xam ipək göndərməyə başladılar. Bu zaman ipək ticarəti Səfəvi dövlətinin inhisarında idi. Şah I Abbasın dövründə dövlətin bütün strateji məhsullarının satışını Səfəvi şahı öz əlində cəmləşdirmişdi və istehsal olunmuş bütün məhsullar öncə dövlətə satılmalı idi. İpək satışında isə bu məsələ xüsusi əhəmiyyət kəsb edirdi. Səfəvi şahı ticarətdə mərkəzləşdirilmiş bir sistem yaratmışdı (10, 217-220). XVII əsrin əvvəllərində Azərbaycan Səfəvi dövləti və Moğollar dövləti arasında ticarət dövriyyəsi xeyli artdı. XVII əsrdə Hindistan məhsulları Qərbi Avropa ölkələrinə və Moskva knyazlığına Volqa-Xəzər yolu ilə çatdırılırdı. Bu ticarətdə mühüm rol oynamış başlıca mərkəzlər Bakı, Şamaxı, Şabran, Ərdəbil və Təbriz şəhərləri olmuşdur.

ƏDƏBİYYAT

1. Əzimli D.M. Azərbaycanın Qərbi Avropa ölkələri ilə ticarət əlaqələri və Türkiyə (XV əsrin II yarısı – XVII əsrin I yarısı). Bakı: Turxan, 2014, 290 s.
2. Mahmudlu Y.M. Azərbaycan diplomatiyası (Ağqoyunlu və Səfəvi dövlətlərinin Avropa ölkələri ilə əlaqələri (XV-XVII yüzilliklərdə). Bakı: Təhsil, 2006, 416 s.
3. Nəcəfli T.H. Səfəvi-Osmanlı münasibətləri (Türkiyə tarixşünaslığında). Bakı: Turxan, 2014, 515 s.
4. Ömərov A. Səfəvi-Portuqaliya münasibətlərinin erkən dövründə Hörmüz məsələsi. Geostrategiya, № 2, "Azərbaycan", Bakı, 2016, s.31-35.
5. Vilayəti Ə. Şah İsmayıl Səfəvi dövründə İranın xarici əlaqələr tarixi. Bakı: Əlhuda, 1998, 421 s.
6. Бартольд В.В. Сочинения. Т. VI. М.: Наука, 1966, 784 с.
7. Бродель Ф. Материальная цивилизация. Экономика и капитализм XV- XVIII вв. Т.3, Время мира, Перевод с французского Л.Е.Куббеля. М.а: Прогресс, 1992, 679 с.
8. Дипломатия на Ближнем и Среднем Востоке. Т. I. М.: Прогресс, 1943, 342 с.
9. Полиевктов М. Европейские путешественники XIII-XVIII вв. по Кавказу. Тифлис: 1935, 165 с.
10. Поршнев Б.Ф. Франция, английская революция и европейская политика в середине XVII в. М.: Наука, 1970, 384 с.

11. Туманович С. Европейские державы в Персидском заливе в XVI-XIX вв. М.: Наука, 1982, 188 с.
12. Стрейс Я.Я. Три путешествия. Перевод Э. Бородиной. Редакция А.Морозова. М.: ОГИЗ – СОЦЭГГИЗ, 1935, 415 с.
13. Курбанова Ч. Место азербайджанского шелка – сырца в торговой борьбе Англии и Голландии с Испанией за вывоз шелка через порты Персидского залива (первая половина XVII века). Известия АН Аз.ССР. Серия История, философия и права. 1967, № 2, с. 81-98.
14. Семенов В. Библиотека иностранных писателей о России. СПб: 96 с.
15. История дипломатии. В 3-х томах. Том I. Под редакцией В.П.Потемкина, М.: ОГИЗ, Соцэргиз, 1941, 566 с.
16. История Востока. Т. III. Восток на рубеже средневековья и нового времени (XVI-XVIII вв). Москва: Изд. «Восточная литература» РАН, 2000, 696 с.
17. Зомненштраль-Пискорский А. Международные договоры Персии. Труды Московского Института востоковедения им. Н.Нариманова. М.: 1931, 112 с.
18. Ханбаша Багари. İran Səfəvilər dövründə. Tehran: 1353h.i., (fars dilində), 592 s.
19. Curson C. Persia and the Persian question. London-New-York: 1982, v. II.

ВОЗВРАЩЕНИЕ ПРОЛИВА ОРМУЗ И НОВЫЙ ЭТАП В ВЕЛИКИХ ГЕОГРАФИЧЕСКИХ ОТКРЫТИЯХ

А.А.ОМАРОВ

РЕЗЮМЕ

В начале XVII века международные отношения между некоторыми западными и восточными государствами осложнились. Основные морские торговые пути в Индию находились под контролем Португалии. Еще в начале XVI века шах Исмаил I был вынужден уступить этот пролив Португалии. После прихода к власти шаха Аббаса I Ормуз был возвращен. После этого знаменитого события азербайджанское государство Сефевидов восстановило прежние границы.

Ключевые слова: Восток, Запад, международные отношения, морские бои, проливы, океаны.

RETURN OF THE STRAIT OF ORMUZ AND A NEW STAGE IN THE GREAT GEOGRAPHICAL DISCOVERIES

A.A.OMAROV

SUMMARY

At the beginning of the XVII century, international relations between some Western and Eastern states became more complicated. The main sea trade routes to India were under the control of Portugal. Even at the beginning of the XVI century, Shah Ismail I was forced to cede this strait to Portugal. After Shah Abbas came to power, Ormuz was returned. After this famous event, the Azerbaijani Safavid state restored its former borders.

Keywords: East, West, international relations, sea battles, straits, oceans

UOT 39;572.9

**MİL DÜZÜ ƏHALİSİNİN MƏŞĞULİYYƏTİ VƏ BƏZİ YAŞAYIŞ
MƏSKƏNLƏRİ HAQQINDA****A.M.ABBASOV***Azərbaycan Dillər Universiteti**asif.abbasov65@mail.ru*

Məqalədə Mil düzündə arxeoloji tədqiqatlar nəticəsində aşkar edilmiş qədim yaşayış məskənləri əsasında bu bölgənin ən qədim zamanlardan əkinçi və maldar əhali ilə məskunlaşması araşdırılmışdır. Mənbələr əsasında XIX yüzillikdə burada yaşayan əhalinin məşğuliyyəti haqqında araşdırma aparılmış, Mil-Qarabağ düzündə mövcud olmuş su kanalları, arxlar və bəzi kəndlər haqqında ümumi məlumat verilmiş, əkinçilik vərdisləri və qaydaları diqqətə çatdırılmışdır.

Açar sözlər: Mil düzü, yaşayış məskənləri, əkin, suvarma, arx, kanal

Kür və Araz çayları arasında yerləşən, yayı çox isti keçən Mil düzü öz təbii-coğrafi şəraitinə görə yaşayış üçün əlverişli, “ilk tunc dövründə əkinçi-maldar tayfalarla məxsus Kür-Araz mədəniyyəti”nin təşəkkül tapdığı bölgələrdəndir [1,100]. Mənbələrin verdiyi məlumata görə bu düzənlik “Qarabağ, Peyğəmbər, Şirinqum düzləri deyə adlanır, ümumi olaraq bir yerdə Mil” kimi tanınır [2, 8; 3, 9]. Mil düzündən danışan zaman qeyd etməliyik ki, mənbələrdə XIX yüzilliyin ortalarına qədər Arazın sol sahili əsasən Qarabağ, bəzən də onun davamı kimi Sarcalı və Şirinqum düzü kimi tanınırdı. Ona görə də indiki Mil düzünə düşən rayonların əksəriyyəti də XIX yüzilliyə qədər Qarabağ düzünə aid edilmişdir və XIX yüzilliyin ikinci yarısından sonra Mil düzü termini geniş şəkildə işlənməyə başladı.

Mil-Qarabağ ərazisinin ən qədim zamanlardan məskunlaşdığı arxeoloji, etnoqrafik və yazılı mənbələr tərəfindən təsdiqlənir. Bu ərazisində aparılmış arxeoloji tədqiqatlardan belə nəticə əldə etmək olar ki, Beyləqan şəhəri və rayon ərazisi ən qədim zamanlardan yaşayış məskənlərinin bir-birini əvəz etməsi ilə bu günə qədər gəlib çıxmış qədim yaşayış məskənlərimizdən biridir. Eneolit dövründə Mil düzünün “indiki kimi susuz ərazi” olmadığı ehtimal olunur və axar suların, münbit torpağın, qışda mülayim iqlimin olması burada insanların yaşaması üçün şərait yaratmış, “ərazinin mənimsənilməsinə və burada ilk əkinçi mədəniyyətinin inkişafına imkan vermişdir” [4, 77]. Çay sahilinə yaxın əkinçiliklə məşğul olan kəndlərlə yanaşı, maldarlıqla məşğul

olan tayfalar ilin soyuq aylarında bu ərazidən qışlaq kimi istifadə edirdilər. Maldarlıq üçün yararlı ərazilərin olması burada maldar tayfaların da yerləşməsinə şərait yaratmışdır. Bu bölgədə təsərrüfat həyatında mühüm əhəmiyyətə malik olan maldarlıq insanların həyatında mühüm rol oynayır. Qeyd edək ki, Azərbaycan ərazisi, o cümlədən Kür-Araz düzənliyi kurqanlarla zəngindir. Tədqiqatlar göstərir ki, Azərbaycanın erkən əkinçi əhalisi də su hövzələri kənarlarında məskunlaşmış, araşdırdığımız “Mil-Qarabağ düzənliyində ... çoxsaylı qədim yaşayış” məskənləri olmuşdur [4, 77]. Kür-Araz düzənliyindəki kurqanlar “e.ə VII yüzillikdə kimmerlər ölkəsindən gəlmiş, aborigenlərlə bir yerdə yaşamış skiflərə aid edilir.” Onlar “kimmerlərə aid kurqanlar” kimi də xarakterizə edilir [17, 63]. Eradan əvvəl I minilliyin ikinci yarısında bu bölgədə “çiy kərpicdən əsaslı binalar tikilməsi ilə səciyyələnən daimi oturaq xarakterli məskənlər olmuşdur. Beyləqan ərazisində Təzəkəndin yanındakı “Qoşatəpə” kurqanları tunc dövrünə aid qədim yaşayış məskənlərindən olub, buradan əldə edilmiş maddi-mədəniyyət nümunələri qədim şəhər mədəniyyətindən xəbər verir. Təzəkənd kompleksi aralarında kiçik təpəciklər olan “bir-birindən təqribən 700 metr aralı olan, xəndəklərlə dövrələnmiş iki düzbucaqlı təpə”dən ibarətdir. Təzəkənd yaxınlığında olan kompleks Mil düzündə son dərəcə mühüm bir abidədir və ona şəhər tipli məskənin qalıqları kimi baxmaq olar.” [4, 313]. Buradan tapılmış maddi-mədəniyyət nümunələri tədqiqatçılara imkan verir ki, “e.ə.IV yüzillik-eramızın I yüzilliyinə aid olunan Təzəkənd şəhər yeri”ni mənbələrində xatırlanmış “qədim Paytakaranla” eyniləşdirsinslər [4, 258]. Bu ərazinin iqliminin qış fəslində mülayim keçməsi eyni zamanda maldarlığın inkişafına əhəmiyyətli təsir etmişdir. Mil düzündə tapılmış “qazma tipli evləri olan Üçtəpə yaşayış məskəni” maldar əhalinin qış məskəni idi [4, 125]. Beyləqanın erkən orta yüzilliklər şəhərləri sırasında olması mənbələrlə təsdiqlənmişdir. Tədqiqatçılar “1933-cü ildə İ.İ.Meşşaninovun rəhbərliyi altında Mil düzündə qədim şəhər yeri olan Örenqalanın xarabalıqları”nda aparılan arxeoloji qazıntılar bu bölgədə erkən orta yüzilliklərdə inkişaf etmiş şəhərin olduğunu sübut etdi”yini qeyd edirlər [5, 98]. Qazıntılar zamanı Rey tipli gil qabların qalıqları və Eldənizlər dövrünə aid mis pullar tapılmışdır. Mirzə Camal Cavanşirə görə Beyləqan şəhəri monqollar tərəfindən dağıldı. “Teymur padşah” tərəfindən yenidən şəhər və arxlar abad edildi, “Səfəvi padşahları və Nadir şah zamanında qoşunların Gürcüstana və Şirvana gediş-gəlişi nəticəsində yenə viran oldu, şəhərin əhalisi isə ətrafa dağıldı. (Şəhər) indi də xaraba halındadır” [10,123]. Örenqaladan 4 km aralı olan Qaratəpədə aparılan tədqiqatlar nəticəsində aydın olmuşdur ki, “Qaratəpə eramızdan əvvəl I minilliyin ortalarında Mil düzündə meydana gələn və çiy kərpicdən tikilmiş iri binaları ilə səciyyələnən” yaşayış məskənidir [4, 314]. Arxeoloji qazıntılar zamanı buradan tapılmış maddi-mədəniyyət nümunələri zəngin keçmişimizdən xəbər verir.

Ağcabədi rayonu ərazisində Salmanbəyli kəndinin yaxınlığında Qalatəpə şəhər məskəni aşkar edilmişdir. Bu şəhərin Strabonun adını çəkdiyi Enian (Aynian) və yaxud Anariak şəhərinin olması ehtimalı var. XIX yüzilliyin 80-ci

illərində Mil-Qarabağ düzənliyindəki abidələr haqqında məlumat verən S.Vey-senqof Qarabağın qədim abidələrinin səthi də olsa ilk xəritəsini tərtib etmişdir [11, 6].

Mil düzünün quru, səhra iqlimi bölgənin Araz və Kür çaylarından uzaq ərazilərində su çatışmazlığına şərait yaradır. Mil düzündə məskunlaşmağı təmin edən, təsərrüfat və yaşayış üçün əsas vasitə su kanalları və quyularının olması ilə bağlıdır. Elə bu səbəbdən də tarixin müxtəlif dövrlərində Mil-Qarabağ düzünün müxtəlif ərazilərinə su kanalları çəkilmişdir. XIX yüzillikdə Kür və Araz çaylarının sahilinə yaxın ərazilərin məskunlaşması və sulanması haqqında məlumatlar təsdiq edir ki, sudan istifadə etmək çətinlik yaratdığı üçün, ancaq “Kür və Arazın dar sahil zolağı məskunlaşmış” və bir-birinin ardınca sıx yerləşmiş kəndlər bu düzənliyin “mədəni zolağı” kimi təsvir olunur [17, 65]. Kür-Araz vadisinin qalan hissəsi “boş susuz və insan yaşamayan çöllükdən” ibarət olduğu, ancaq qış fəslində bəzi yerlərdə dağdan qışlağa enmiş köçəbələr tərəfindən həyatın canlandığı mənbələrdə əksini tapır [17, 65].

Bəzi mənbələrdə Qarabağ, yaxud Mil düzündə daimi fəaliyyət göstərən dörd kanalın olduğu göstərilir. Bu dörd kanalın üçü Şirvan kanalı kimi qeyd edilir ki, ehtimalımıza görə bu kanallar Kür çayından çəkildiyi üçün belə adlanmışdır. Şirvan kanalına Kəmiçi arxı, Ayaz arxı, Sarı arxı aid edilmişdir. Dördüncü kanal isə “qeneralşa Usmiyeva” tərəfindən fəaliyyət göstərməyən Mil Gavurarxından və Xan arxından çəkilmişdir [17, 70]. Mövcud kanallar süni qurğular olmadan fəaliyyət göstərirdilər. “Sarı su gölü” əkinçilik üçün yararlı idi. Kanallardan əkin sahələrinə iki dəfə su verilirdi [17, 72].

Ən qədim kanallardan biri Gavurarxdır. M.Cavanşir Gavurarxı “faydalı” arx kimi qiymətləndirir, “bu arxın suyu ilə suvarılan əkin yerlərində taxıl, çəltik, pambıq, çəkil (tut) ağacları və başqa hər cür bitki əkilərsə” bol məhsul əldə ediləcəyini qeyd edir [10, 123]. Qarabağnamə müəllifi Beyləqandan danışan zaman bu əraziləri Qarabağın mahalı kimi təsvir edir, bu ərazinin məhsuldarlığına xüsusi əhəmiyyət verirdi. Arx kənarındakı əkin sahələri “bir çetvert (250 pud) buğdadan iyirmi çetvert”, çəltik və darı isə “bir çetvert əkilərsə, təxminən əlli çetvert, hətta ondan daha artıq məhsul” verir. Bu bölgənin torpağı münbit olduğu üçün “əkilməsi də asandır” və “bu işi iki baş öküz ilə asanlıqla görmək olar” [10, 123]. Müəllif qeyd edir ki, “bu arxdan lazımı qayda ilə istifadə olunsa, onun ətrafında beş-altı min ailə kəndlər salıb, rahatlıqla yaşaya bilərlər” [10, 123]. Gavurarxından əlavə Araz çayından “çəkilməmiş daha bir neçə arx”ın hərəsinin “ətrafında yüz-iki yüz ailəlik kəndlər salınsa, əhali taxıl, çəltik və pambıqdan bolu məhsul götürüb rahat yaşaya” biləcəyi qeyd edilir [10, 123]. M.C.Cavanşir məlumatına görə Beyləqan şəhərinin “üç yüz ildən artıq xaraba olduğuna baxmayaraq, Pənah xan və İbrahim xanın hökmranlığının ilk illərində bu arxlardan istifadə olunur və xanlar onlardan gəlir əldə edirdilər”. Müəllif Gavurarxdan başqa “Kürək arxı, Luvar arxı, Meymənə arxı, Gəmiçi arxı, Sarı arx, Ayaz arxı, Qaşqay arxı, Xan arxı”nın da gəlir gətirdiyini qeyd edir [10, 124]. Bu adı çəkilən arxların əksəriyyəti Mil düzünə aid idi.

Kür-Araz düzənliyinin suvarılması üçün dəvət olunmuş mühəndis Bell və Qabb 1860-1863-cü ildə hər desyatin torpağın sulanmasına 100 rubl hesabı ilə layihə tərtib etmişdilər. Bu layihəyə əsasən Mil düzünün 279 min desyatin sahəsi Aslandüzün yanında Arazdan götürülən 194 verst uzunluğunda olan Qarabağ kanalı ilə suvarılmalı idi. Bunun üçün 27,95 milyon rubl lazım olduğundan bu baş tutmamışdı [17, 79]. 1881-ci ildə hərbi mühəndis S.A.Vey-senqof tərəfindən Mil düzünün suvarılması üçün kiçik layihə hazırlanmışdı. Veysenqof layihəsinə görə “Mil düzünün 40 min desyatin ərazisinin suvarılması üçün ½ milyon rubl” lazım idi [17, 80]. Bu layihənin də taleyi Bell və Qabbın layihəsi kimi olmuşdur.

Tədqiqatlar Mil və Qarabağ düzlərində əkinçiliyin “e.ə. II minilliyin sonları, I minilliyin əvvəllərində süni suvarmaya” əsaslandığını qeyd edir [12, 6]. XIX yüzilliyin sonlarında Kür-Araz ovalığını kənd təsərrüfatı məqsədilə tədqiq edərkən iqliminə görə bu bölgə pambıqçılıq üçün yararlı bölgə kimi qiymətləndirmiş, hətta əkinçiliyə və təsərrüfata yararlılığına görə Nil vadisi ilə müqayisə etmişdilər [17, 65]. Burada əkin sahələri üç ildən bir başdanbaşa tamamilə suvarılır, sonra isə yazlıq əkin olan küncüt, bostan, lobya (paxla), yaxud pambıq əkilir, payızda isə buğda və arpa əkirdilər. Birinci ili hər desyatından 200-300 pud məhsul alınır, sonrakı illər məhsuldarlıq aşağı düşürdü və dördüncü ili toxum əkmək əlverişli olmurdu. Bütün Kür-Araz ovalığında yaz əkinindən əvvəl sahələrin bir dəfə “arat” edilməsi, yəni suvarılması üç il ərzində yaxşı məhsul almağa şərait yaradırdı. Sahilboyu ərazilərdə sahələrin yazqabağı suvarılması lap qədim zamanlardan təcrübədən keçirildiyi qeyd edilir [17, 75]. Mütəxəssislərin fikrincə “torpağın və bitkilərin istilik rejiminin nizamlanmasında suvarmanın böyük rolu vardır. Təmizləyici suvarmaya əsasən arat suvarması, şoran torpaqların yuyulması zamanı verilən suvarmalar aiddir. Arat suvarması zamanı torpaqda olan zərərvericilər, gəmiricilər məhv olaraq sıradan çıxır” [13, 83].

Kür-Araz düzənliyinin əhalisi yazlıq əkin üçün “arat” olunmuş torpağın qurumasını gözləyirdi. Torpaq o dərəcədə quruyurdu ki, artıq torpaq xışa yapışmırdı. Torpağın şumlanması ilə toxumun səpilməsi eyni zamanda həyata keçirilirdi. Əkin zamanı toxumu xışın qabağına atır və toxum torpağın altında qalırdı. Qeyd edək ki, XIX yüzilliyin sonlarında Muğan düzünə köçürülmüş ruslar torpağı dərin əkir, malalayır, dırıqlayır, ancaq məhsul gözlənilməyindən daha da pis alınır. Yerli əhalinin əkinçilik mədəniyyətini öyrənən mütəxəssislər gördülər ki, “torpağın üzəndə əkilməsi toxumun tez çıxmasına səbəb olur, dırıqlamamaq və keçən ilki qurumuş cərcəngəlin qalması zağcalara imkan vermirdi ki, təzə taxılı yesin” [17, 74]. Əkin sahələrinə gəmiricilər, çəyirtkələr böyük ziyan vururdu. Mil düzünün əkinçi əhalisi çəyirtkə ilə mübarizə aparmaq üçün onun yumurta qoyduğu əkin sahələrində təmizləmə işləri aparırdılar. Bir yerə toplanmış çəyirtkə yumurtaları məhv edilirdi.

XIX yüzillikdə Rusiya işğalı başa çatdıqdan sonra Araz və Kür çaylarından sonra çəkilən kanallar ətrafında yeni yaşayış məskənləri yaranmağa

başladı. Çar hökuməti pambıq istehsalını artırmaqla həm toxuculuq sənayesini inkişaf etdirmək, həm də satışını təşkil etməyi planlaşdırırdı. Əsas məqsəd Araz boyunca uzanan boş Mil və Muğan düzlərindən əkin üçün istifadə etmək və İstanbul bazarına satmaq idi [15, 246]. Çar hökuməti işğal olunmuş ərazilərdə texniki bitkilərin əkilməsinə maraqlı idi. 1870-ci ildə Sankt-Peterburqda I Sənaye qurultayında manufakturaların işini gücləndirmək üçün “Kürün və Arazın sahillərilə uzanıb gedən boş Mil və Muğan düzlərində” pambıq əkilməsi fikri irəli sürülür [15, 246]. XIX yüzilliyin ikinci yarısında Morozovların məşhur Moskva firması Şirvan xanının Mil düzündəki ərazisində, Sarıarx kanalının yanında böyük miqdarda pambıq əkməmişdi. Fəhlələr olmadığından pambıq uzun müddət tarlada qalmış və bu uğursuzluqdan sonra firma bir daha pambıq əkinə cəhd etməmişdi [17, 100].

Mil düzündə yerləşən kəndlərin əhalisi ən qədim zamanlardan türk-mənsəli əhali idi. Kənd adları da bulqar, sabir, xəzər, kəngər, əfşar və sairə türk tayfa adları ilə bağlı idi. Mil düzündə əhalinin məskunlaşması təbii şəraitdən əlavə, siyasi vəziyyətlə də sıx bağlı olmuşdur. XVIII-XIX yüzilliklərdəki siyasi vəziyyət Mil düzü əhalisinin də həyatında mühüm izlər buraxmışdır. Prof. A.Mustafayevin qeyd etdiyi kimi, “XIX əsr və XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda poligen səciyyəli məskənlər üstünlük təşkil etmişdir” [1, 110]. Kəndlərin məhəllələrinin formalaşmasında qan qohumluğu üstünlük təşkil edirdi. Belə ailələrin böyüməsi nəticəsində məhəllələr tədricən genişlənişə sıxlaşırdı. Məskənlərdəki yaşayış sahələrinin “məhdudluğu üzündən bəzən təzə yaranan ailə vahidləri və onların təsərrüfatları köhnə məhəlləyə sığışa bilməyib ondan kənara, ən çox isə yaxın qışlaqlara köçürdü. Zaman keçdikcə bunlar özləri də böyüyüb artır və müstəqil inzibati-təsərrüfat vahidinə, başqa sözlə, ayrıca xırda kəndə çevrilirdi. Belə kəndlər el arasında «para», yaxud «törəmə» kənd hesab olunurdu” [1, 105]. Şəhər və kənd icmalarının sosial tərkibi müxtəlif zümərəldən ibarət olmuşdur. Hakim zümərəyə “xan, bəy, hampa, mülkədar, tiyuldar, qolçomaq, maaf, ruhani” aid olmuş, digər zümərələri isə “rəiyyət, rəncbər, əkər, tərəkəmə, nöker, qaravaş, sənətkar ... və tüccar təbəqəsi” təşkil etmişdir. “Bundan başqa, kənd icmalarına mütəmadi olaraq mülkiyyət hüququ olmayan «qoşma», «qoraba» və ya «əncümən» adları ilə bəlli olan gəlmə əhali də qoşulurdu. Onların xeyli hissəsi kənd icmasının «nöker» və «qaravaş» adlanan xidmətçi sosial qrupunu əmələ gətirirdi” [1, 105]. Buradakı təhlilləri bütün Azərbaycanın kənd icmalarına, eyni zamanda Mil düzünün kənd icmalarına, kəndin bütün zamanlar üçün inkişafına aid edilməlidir.

Mil düzündə kanalların çəkilişilə əhali tərəfindən məskunlaşması da sürətləndi. Kanallara yaxın ərazilərdə salınan kəndlər çərgə ilə salınmağa başladı. Ailə quranlar yeni təsərrüfat sahəsi ilə təmin olunurdu. Mil düzü rayonlarına aid kəndlər də digər kəndlərdə olduğu kimi məhəllələrə bölünürdü. Belə məhəllələr əsasən patronimlərlə adlanırdı. Məhəlləni bildirən patronimik qruplar “nəsil”, “dəstə”, “əqrəbə”, “tirə” və s. terminlərlə tanınırdı. Qonşu Muğan, Şirvan, Qərbi Azərbaycan və s.yerlərdən köçüb gələn əhali burada daha

əvvəlcə məskunlaşan əhali ilə qaynayıb-qarıssa da məhəllə adlarında öz fərqliliklərini qoruyub saxlamışdılar. Kəndlər əsasən Araz və Kür çayları və onlardan çəkilən kanallar boyunca salınmış, evlər əsasən tirələr üzrə tikilmiş (yəni bir tirəyə aid olan ailələr bir-birlərinə yaxın tikilirdilər), suvarma üçün şəraitin uyğunluğu gözlənilirdi. Əkinçiliklə məşğul olan əhali əsasən dənli bitkilər əkir (arpa, buğda, darı və s.) və iqlimə uyğun bostan bitkiləri becərirdilər. Əhalinin əsas hissəsi isə maldarlıqla məşğul olurdu [9]. Maldarlıqla məşğul olan əhali xırdabuynuzlu heyvanlara üstünlük verir, iribuynuzlulardan əsasən inək, qismən də camış saxlayırdılar. Maldar əhali köçmə təsərrüfatla məşğul olurdu. Taxıl biçilən zaman bölgənin tərəkəmə əhalisinin kişiləri yaylaqdan kəndə gəlir, taxılı biçib tayalara vurudular və yaylağa təsərrüfatlarına qayıdırdılar. Taxılı yaylaqdan qayıdandan sonra təmizləyirdilər. Oturaq əhali isə taxıl biçildəndən sonra onu döyüb təmizləyirdilər. Ümumiyyətlə tərəkəmə təsərrüfatları, az da olsa, müəyyən əkin sahələrinə də məlik idilər. Yaşlıların verdiyi məlumata görə yaylağa gedən zaman əkin əkməş tərəkəmələr əkin-biçinlərini yaxınlıqdakı kəndlərin adamlarına tapşıırırdılar. Bəzən elə olurdu ki, bir tirədən bir neçə adam qalıb əkin-biçinlərini becərirdilər. Yaylaqdan qayıdan zaman görülmüş işlərin əvəzində yağ, pendir, yun, ot və s. verərək ödəşirdilər [14].

Mil düzünə aid yaşayış məskənlərində əhali qrupunun qismən məskunlaşdığı, bəzən müvəqqəti yaşayış xarakterli yaşayış məskənləri olan oba, yurd, binə, yataq və s. kimi adlarla tanınan məskənlər olmuşdur. Onu da qeyd edim ki, belə yaşayış məskənləri respublikamız üçün xarakterik olmuşdur [1, 103; 7, 52]. Əsasən mal-qara ilə məşğul olan əhali bu tip məskənləri yaradırdılar. Maldarlıqla məşğul olan əhalinin bir qrupu tərəkəmə kimi tanındığı üçün bəzən belə yurdlar “tərəkəmə yurdu” kimi də tanınırdı. “Tərəkəmələrin adət-ənənələrinin özünəməxsusluğu olsa da yaşadıqları bölgənin adət-ənənəsi ilə çulğalaşdı” [8]. Ümumiyyətlə, tərəkəmə adı altında bir çox fərqli türk tayfaları nəzərdə tutulurdu. Mil-Qarabağ düzündə maldarlıqla məşğul olan və ən geç oturaqlaşan etnoqrafik qrup təkləlerdir. Çox yerdə tərəkəmə kimi tanınan təklələr XX yüzilliyin 60-70-ci illərində tamamilə oturaq həyat tərzinə keçdilər. Onlar əsasən qışladıqları ərəzilərdə məskunlaşdılar. Onların da qışlamaq üçün istifadə etdikləri yataq yerləri mülayim qışı və bol yem ehtiyatı ilə fərqlənir, qoyunçuluq üçün əlverişli idi. Tərəkəməçilik, tərəkəmə həyatı, məişəti tədqiqatçıların həmişə diqqət mərkəzində olmuşdur. H.Həvilov tərəkəmə həyatını araşdıraraq qeyd edir ki, tərəkəmələrin “təsərrüfat forması köçmə maldarlıq səciyyəsi daşısa da, burada köçəri həyat təzi atributları saxlanılırdı. Bütün bunlara baxmayaraq, tərəkəmə təsərrüfatlarını qətiyyən köçəri təsərrüfatları kimi səciyyələndirmək olmaz; çünki, birincilərin daimi yaşayış məskənləri, daimi yaylaq və qışlaq otlaq sahələri, daimi köç yolları vardır”. [6, 22].

Qışlaqlar maldarlıqla məşğul olan əhali arasında elin təsərrüfat gücünə görə bölünürdü. Təsərrüfatı böyük olan elat daha güclü olur və daha çox sahələrə məlik idi. Elat arasında yaylaq və qışlağa görə düşən mübahisələrə son qoymaq üçün mübahisəli ərəzilərə hökumət səviyyəsində müdaxilə edilmişdir [16, 73-79].

Mil düzü ərazisi siyasi vəziyyətinə görə XVIII yüzillikdə Qarabağ xanlığının sərhədləri çərçivəsinə düşürdü. Rusiya işğalından sonra isə indiki Mil düzü ərazisinin bir hissəsi Qarabağ əyalətinin tərkibində qalmış, bir hissəsində isə gah Şirvan, gah da Muğana aid edilən Mustafaxanlı pristavlığı yaradılmışdır. Mil düzünün Kür-Araz çaylarının qovuşduğu kəndlər XIX yüzilliyin əvvəllərindən Şirvanlı Mustafa xanın əlinə keçmiş və sonralar da onun övladları tərəfindən idarə edilirdi. Muğan torpağının ən münbit hissəsi Arazın ən aşağı axarlarındakı Xan torpaqları olmuşdur ki, 1831-ci ildə axırını Şirvan xanı Mustafa xan İrandan qayıdandan sonra Arazın hər iki sahilindəki kəndlər ona “malcəhət” kimi, bir hissəsi də icma torpaqları ilə birlikdə verilmişdir [17, 72]. Mürsəli kəndindən qərbə doğru İran sərhədinə qədər ərazilər xan torpaqları idi [17, 87]. XIX yüzilliyin ortalarında burada Mustafa xanın övladlarına və qohumlarına aid 41 kənd var idi. Kənd əhalisi əsasən maldarlıqla, qismən əkinçiliklə məşğul idi. Mənbələrə istinadən burada yaşayan əhalinin 7421 nəfərindən 835 nəfəri əkinçiliklə, 98 nəfər ticarətlə və 12 nəfər isə sənətkarlıqla məşğul olduğunu qeyd edə bilərik. Qaragüvəndikli, Pirheybətli, Qədirli kəndləri şahsevən tayfası tərəfindən salınmışdır [16, 50]. Şahsevən tayfası müxtəlif zamanlarda Qarabağ düzündə məskən salmışdır. Onlar əsasən Muğan düzü ilə üzbəüz, keçmişdə Qarabağ düzü kimi tanınan indiki Mil düzündə qışlayırdılar. Bəzən şahsevənlərin Qarabağda məskunlaşması öz xoşları ilə deyil məcburi xarakter daşımışdır. Tayfaların ayrılaraq yeni kəndlər yaratması prosesi XX yüzilliyin sonlarına qədər davam etmişdir. Məsələn, Beyləqanın Yeni Mil (Talıbxanlı) kəndi İmişlinin Əliqulular kəndindən ayrılmadır. Bu proses, təxminən XX yüzilliyin 50-ci illərinin sonlarından başlayaraq 1980-ci illərə qədər davam etdi və Talıbxanlı tayfası Beyləqanda Milabadın yaxınlığında məskunlaşdı.

Bütün yuxarıda qeyd etdiklərimiz əsas verir ki, Azərbaycan ərazisinin, o cümlədən Kür-Araz vadisindəki Mil düzünün ən qədim zamanlardan əkinçi və maldar əhali ilə məskunlaşdığını mənbələr əsasında qeyd edək. Bu bölgədə yeni kəndlərin yaranması prosesi, əhalinin bölgəyə məxsus qədim əkinçilik xüsusiyyətlərini qoruyub saxlamaları və bütün tarixi dövrlərdə Araz və Kür çaylarından çəkilmiş arxlardan istifadə etmələri kimi varislik xüsusiyyətləri bir daha diqqətə çatdırılmışdır.

ƏDƏBİYYAT

1. A.H.Mustafayev. Azərbaycanın maddi mədəniyyət tarixi (etnoqrafik materiallar əsasında tipoloji tədqiqat). Bakı: Bakı Universiteti, 2009
2. İsmayılov Rəşid bəy. Azərbaycan tarixi. Bakı: Azərnəşr, 1993
3. Vəlili (Baharlı) Məhəmməd həsən. Azərbaycan (Coğrafi-təbii, etnoqrafik və iqtisadi mülahizə). Bakı: Azərnəşr, 1993
4. Azərbaycan tarixi. Yeddi cildə, I cild. Bakı: Elm, 2007
5. Əsədli Könül. Ə.Ələkbərovun Örnəqala şəhər yerindəki arxeoloji qazıntıları barədə // Azərbaycan arxeologiyası, Xəzər Universitetinin Nəşriyyatı, “Azərbaycan Araşdırmaları jurnalı”na əlavə

6. Həvilov H.A. Azərbaycanın maldarlıq mədəniyyəti. Bakı, 1987
7. Xəlilov X.D. Qarabağın elat dünyası. Bakı, 1992
8. Abbasov A.M. Mil düzü tərəkmələrinin həyat tərzı və ənənələri // Bakı Universitetinin Xəbərləri (Humanitar elmlər seriyası). Bakı, 2014, №1, s.132-138
9. Bünyadov T.Ə. Azərbaycanda əkinçiliyin inkişafı tarixinə dair. Bakı, 1964
10. Qarabağnamələr. I kitab. Bakı: Şərq-Qərb, 2006
11. Cəfərov H.F. Azərbaycan e.ə. IV minilliyin axırı – I minilliyin əvvəllərində. -Bakı, 2000
12. Paşayev Elbrus Paşa oğlu. Həsənov Fərzəli Həsən oğlu. “Azdövsütəslayihə” İnstitutu – 80. Bakı: Şərq-Qərb, 2013
13. С.Ə.Наси́ев, Е.Р.Аллахвердиев, А.Қ.Ібраһимов. “Суварма əkinçiliyi” (dərs vəsaiti). Bakı: MBM, 2012
14. Məlumatı Ağcabədi rayonunun Qaravəlli kənd sakini Mehdiyev Pəsərək 2008-ci ildə vermişdir.
15. Кавказский календарь на 1875 год, Тифлис, Типография Главного Управления Наместника Кавказского, 1874
16. Кавказский календарь на 1871 год, Тифлис, Типография Главного Управления Наместника Кавказского, 1870
17. Известия Кавказского Отдела Императорского Русского Географического Общества. Т. 15. Тифлис, 1902

НЕКОТОРЫЕ СВЕДЕНИЯ О НАСЕЛЕННЫХ ПУНКТАХ МИЛЬСКОЙ РАВНИНЫ И ЗАНЯТОСТИ НАСЕЛЕНИЯ ЭТОЙ ЗОНЫ

A.M.ABBASOV

РЕЗЮМЕ

В данной статье рассматриваются сведения о населенных пунктах, обнаруженных во время археологических раскопок на Мильской равнине. Доказано, что население зоны с древнейших времен занималось земледелием и скотоводством.

На основе источников исследованы сведения о занятиях населения проживающего в этой зоне в XIX веке. А также даются общие сведения, о водных каналах, архах и некоторых селениях Миль – Карабахской равнины. Обращено внимание на традиции и привычки населения занимающегося земледелием.

Ключевые слова: Мильская равнина, населенные пункты, пахотные земли, орошение, арх, канал.

ON JOB OCCUPATION OF THE POPULATION OF MIL STEPPE AND ON SOME DWELLING RESIDENTIALS

A.M.ABBASOV

SUMMARY

In the article, the ancient dwelling residentials in Mil steppe and the fact that since the ancient times the population were busy with cattle breeding and plant ground were discovered. Based on the sources, investigations on the job occupation of the people residing in the XIX century were carried out. The author provides information about the existing water channels in Mil – Garabagh steppes, and highlights the population's planting traditions and habits.

Keywords: Mil steppe, dwelling residentials, planting, watering, gutter, channel.

JURNALİSTİKA

UOT 070

BEYNƏLXALQ İNFORMASIYA MÜBADİLƏSİ
DÖVLƏTİN XARİCİ SİYASƏTİNİN ELEMENTİ KİMİ

Ş.Ə.ABDULLAYEV
Bakı Dövlət Universiteti
shahnaz.a@mail.ru

Məqalədə Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq informasiya prosesində iştirakı onun xarici siyasətinin elementi kimi nəzərdən keçirilir. Ümumilikdə götürdükdə cəmiyyətdə informasiya siyasəti dövlət siyasətinin vacib elementlərindən biri olaraq ictimai-siyasi sistemin bütün komponentlərini, xüsusən də dövlət, vətəndaş cəmiyyəti və mətbuatın qarşılıqlı münasibətlərini tənzimləyən bir vasitədir. İnformasiya siyasətinin uğurla reallaşdırılması cəmiyyətin siyasi mədəniyyətinin və siyasi şüurunun yetkinlik səviyyəsi ilə şərtlənir. Məhz bu səbəbdən də XXI əsrin əvvəllərindən dünyada cərəyan edən geosiyasi proseslərin idarə edilməsi, beynəlxalq münasibətlərin tənzimlənməsi və s. problemlərlə yanaşı dövlətlərin informasiya siyasəti və beynəlxalq informasiya mübadiləsi prosesində iştirakı da önəmli əhəmiyyət kəsb edir.

Açar sözlər: informasiya, informasiya mübadiləsi, kütləvi informasiya vasitələri, xarici siyasət, informasiya cəmiyyəti

Sürətlə qloballaşan müasir dünyanın beynəlxalq münasibətlər sistemində informasiya inkişafın hərəkətverici qüvvəsinə çevrilmişdir. Yeni dünya nizamında mass-medianı araşdıran tədqiqatlarda belə bir fikrə tez-tez rast gəlmək olur ki, hazırda dünyanın güc mərkəzlərinin siyasətini məhz informasiya formalaşdırır. Beynəlxalq arenada dövlətin yeri və nüfuzu, onun siyasi çəkisi yürütdüyü xarici siyasətlə müəyyənləşir. Dövlətin xarici siyasəti digər dövlətlərin davranışına təsir göstərmək və ya öz davranışını beynəlxalq mühitə uyğunlaşdırmaq üçün həyata keçirdiyi fəaliyyətlər sistemidir. Bəzən isə xarici siyasəti dövlətin daxili siyasətinin davamı, xarici uzantısı hesab edirlər. Hər bir dövlətin uğurlu xarici siyasəti onun xarici siyasət resurslarından əsaslı dərəcədə asılıdır. Xarici siyasət resursları anlayışına dövlətin maddi və mənəvi həyatının bütöv varlığı daxildir və dövlət beynəlxalq münasibətlər sistemində bu resurslara arxalanaraq öz xarici siyasətinin yürüdür, məqsədyönlü fəaliyyət həyata keçirir. Bu resurslardan biri və ən vacibi informasiya resurslarıdır. Dövlətin informasiya resursları dedikdə global informasiya məkanında iştirak və

ona təsir etmə, dünya informasiya axınını yönəltmək imkanları, müstəqil informasiya resurlarına malik olmaq və nəticədə beynəlxalq informasiya mübadiləsi prosesində çıxış etmək nəzərdə tutulur. Bunun üçün isə dövlətin uğurlu informasiya siyasəti işlənib hazırlanmalıdır. Dövlətin informasiya siyasəti şəxsiyyətin, cəmiyyətin və dövlətin balanslaşdırılmış maraqlarının məcmu-sunu müəyyənləşdirən informasiya sferasında milli maraqların müdafiəsini təmin etmək məqsədilə həyata keçirilir. Ümumilikdə götürdükdə cəmiyyətdə informasiya siyasəti dövlət siyasətinin vacib elementlərindən biri olaraq ictimai-siyasi sistemin bütün komponentlərini, xüsusən də dövlət, vətəndaş cəmiyyəti və mətbuatın qarşılıqlı münasibətlərini tənzimləyən bir vasitədir. İnformasiya siyasətinin uğurla reallaşdırılması cəmiyyətin siyasi mədəniyyətinin və siyasi şüurunun yetkinlik səviyyəsi ilə şərtlənir.

Məhz bu səbəbdən də XXI əsrin əvvəllərindən dünyada cərəyan edən geosiyasi proseslərin idarə edilməsi, beynəlxalq münasibətlərin tənzimlənməsi və s. problemlərlə yanaşı dövlətlərin informasiya siyasəti və beynəlxalq informasiya mübadiləsi prosesində iştirakı da önəmli əhəmiyyət kəsb edir.

Dövlətin informasiya siyasəti isə siyasətin xüsusi bir növüdür. Onun başlıca məqsədi vahid informasiya məkanı yaratmaq, informasiya və kommunikasiya texnologiyalarının inkişafına təkan vermək, informasiyalaşmaya, informasiya cəmiyyətinin təşəkkülünə diqqət yetirməkdir. Rus tədqiqatçısı Y.V.Tavokinin fikrincə, “dövlətin informasiya siyasəti dövlət strukturlarının məqsədyönlü fəaliyyətinin işlənib hazırlanması, informasiya siyasətinin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi meyarı, ideoloji doktrinaların qəbul edilməsi, dövlət daxilində və dövlətdən kənarda baş vermiş ictimai əhəmiyyətli hadisələr haqqında məlumatların istehsalı, toplanması, saxlanması, adı çəkilən məlumatların ideoloji qaydalara uyğunlaşdırılması, nizamlanması, şərh, onların dövlət kütləvi kommunikasiya kanalları vasitəsilə yayılması və tirajlanmasının qaydaya salınması, qeyri-dövlət kütləvi kommunikasiya və dövlət strukturlarının mətbuat xidmətlərinin əlaqələndirilməsinin, informasiya sferasında çalışan kadrların məqsədyönlü hazırlığı və yenidən hazırlanmasının təmin olunmasından ibarət fəaliyyət sahəsidir” (8). XXI əsrdə informasiya və kommunikasiya texnologiyalarının (İKT) sürətli inkişafı ilə əlaqədar olaraq cəmiyyətin informasiyalaşdırılması, beynəlxalq informasiya mübadiləsində iştirakı, informasiya təhlükəsizliyinin təmin olunması da dövlətin vəzifələri sırasına daxil olur və bu da öz növbəsində müasir cəmiyyətdə dövlətin informasiya siyasətinə xüsusi önəm verməsinə gətirib çıxarır.

Azərbaycanda dövlət informasiya siyasəti uzun tarixi təkamül prosesi keçmiş, dövlət müstəqilliyimizin bərpasından sonra bu tarixi təməl üzərində inkişaf edərək yeni inkişaf mərhələsinə qədəm qoymuşdur. Müstəqilliyə nail olduqdan sonra Azərbaycanın vahid informasiya siyasətinin formalaşdırılması, milli informasiya mühitinin yaradılması, qorunması və idarə edilməsi qarşıda duran, həllini gözləyən əsas məsələlərdən biri və ən önəmlisi olmuşdur. Çünki müstəqilliyimizin ilk illəri qanlı-qadalı olmuş, Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq

Qarabağ münaqişəsi bir milyondan artıq vətəndaşımızın öz ata-baba yurdlarından didərgin düşməsinə, iyirmi faizdən artıq torpağımızın işğal altına düşməsi ilə tariximizin qan yaddaşına yazılmışdır. Bunlar azmış kimi bəzi xarici qüvvələrin sistemli şəkildə həyata keçirdikləri informasiya müdaxiləsi, idoloji təbliğat fəaliyyəti antimilli və antidövlət meyli formalaşdırmış, dövlətin əsaslarına, vətəndaş həmrəyliyinə təhlükə yaratmışdır. Həmin dövrdə Azərbaycanın daxili informasiya sistemləri, o cümlədən informasiya yaratma, ötürmə vasitələri ya iflic olmuş, ya da bütövlüklə xarici ölkələrin nəzarəti altına keçmişdi. Bir sözlə informasiya siyasətindəki boşluq özünü açıq-aydın büruzə verirdi.

1993-cü il 15 iyun tarixində Ulu öndər Heydər Əliyevin hakimiyyətə qayıdışından sonrakı dövrdə isə Azərbaycan mətbuatında yeni mərhələ başlandı. Dövlətin informasiya siyasətinin əsas vəzifələri, istiqamətləri, prioritetləri və resursları müəyyən edildi, nəzəri və praktiki əsasları yaradıldı, sonrakı dövrdə müxtəlif inkişaf mərhələlərindən keçərək təkmilləşdirildi və dövlət həyatının bütün sahələrində tətbiq olunmağa başlandı. Demokratik dövlət və vətəndaş cəmiyyəti quruculuğunun əsas tələbi kimi söz və məlumat azadlığının təminatı, demokratik və siyasi plüralistik kütləvi informasiya vasitələrinin (KİV) yaradılması, iqtisadi və siyasi müstəqilliyinin təmin edilməsi, beynəlxalq rəqabətə davamlılığının artırılması, informasiya fəaliyyətinin hüquqi-normativ əsaslarının yenidən qurulması və s. bu siyasətin əsas prioritetlərinə çevrildi. Azərbaycan hakimiyyəti bu istiqamətdə bir çox beynəlxalq təşkilatlarla və inkişaf etmiş demokratik ölkələrlə əməkdaşlıq edərək respublikada azad informasiya mühiti formalaşdırdı. Bu dövrdən etibarən respublikada mətbuat orqanlarının azad fəaliyyəti və inkişafı yolunda süni maneələrin aradan qaldırılması, qanunvericilik bazasının təkmilləşdirilməsi, kütləvi informasiya vasitələrinin maddi-texniki təchizatının yaxşılaşdırılması sahəsində ardıcıl tədbirlərin həyata keçirilməsinə başlandı. Vətəndaş cəmiyyəti quruculuğunu özünün inkişaf modeli seçən Azərbaycan Respublikası insan hüquqları, söz və mətbuat azadlığının təmin edilməsi ilə bağlı beynəlxalq konvensiyalara, sazişlərə qoşuldu. Demokratik inkişaf yolu seçən Azərbaycan mətbuatı KİV-in dövlət və cəmiyyət həyatındakı roluna xüsusi önəm verir, onun müstəqilləşməsi və problemlərinin həlli yolunda mühüm addımlar atırdı. Çünki, respublikamızın dünya informasiya məkanına daxil olması və informasiyalı cəmiyyətə keçidi şəxsiyyətin, cəmiyyətin və dövlətin informasiyaya olan tələbatının daha dolğun ödənilməsinə ehtiyac yaradırdı. Bunun üçün isə KİV-in fəaliyyətinin təkmilləşməsi və müasir dövrə uyğunlaşması tələb olunurdu. Bütün bunları hiss edən ölkə rəhbərliyi kütləvi informasiya vasitələri ilə dövlət qurumları arasında səmərəli əməkdaşlıq münasibətlərinin inkişaf etdirilməsi, jurnalistlərin peşəkarlığının artırılması və vətəndaş cəmiyyəti quruculuğu prosesində onların rolunun gücləndirilməsi məqsədilə bir sıra tədbirlər həyata keçirdi.

Ulu öndər Heydər Əliyevin mətbuat sahəsindəki mütərəqqi siyasətini uğurla davam etdirən Prezident İlham Əliyev respublikada kütləvi informasiya

vasitələrinin sərbəst fəaliyyətinin, jurnalistlərin öz iradələrini azad şəkildə ifadə etməsinə bütün imkanların yaradılmasının tərəfdarı kimi çıxış edir. O, milli KİV-in qabaqcıl dövlətlərin mütərəqqi ənənələrinə əsaslanmaqla, eyni zamanda xalqın tarixi-milli xüsusiyyətlərini qorumaqla inkişaf etməsini vacib sayır. Ölkəmizin iqtisadi imkanlarının artdığı, demokratikləşmə prosesinin keyfiyyətə yeni bir mərhələyə qədəm qoyduğu bir şəraitdə dövlətimizin informasiya siyasəti də modernləşir. Azərbaycanda informasiya siyasətinin müasir mənzərəsi onun aşağıdakı vəzifələrini müəyyənləşdirir:

- İnformasiya-telekommunikasiya infrastrukturunun modernləşməsi;
- Milli informasiya resurslarının səmərəli şəkildə formalaşdırılması, inkişafı və onların əlçatanlığının təmin olunması;
- Vətəndaşların ictimai əhəmiyyətli informasiya ilə təmin edilməsi və müstəqil KİV-in inkişafı;
- İnformasiya cəmiyyətinin yaranmasının zəruri normativ hüquqi bazasının yaradılması.

Bu gün ölkədə informasiya cəmiyyətinə keçid sahəsində kompleks tədbirlər hazırlanıb, informasiya resursları formalaşdırılıb, informasiya-telekommunikasiya infrastrukturunu dünya standartları səviyyəsinə qaldırılıb, informasiyanın azad dövriyyəsi, axtarılması, əldə edilməsi təmin edilib, informasiya siyasətinin konseptual və qanunverici əsasları hazırlanıb.

Dövlətin informasiya siyasətinin formalaşdırılmasında və həyata keçirilməsində KİV-in rolu danılmazdır. O təkcə informasiya mübadiləsinə deyil, həm də informasiya siyasətini həyata keçirir. KİV özünün təbliğat imkanları və resursları ilə dövlət informasiya siyasətini yaratmaq və formalaşdırmaq gücünə malikdir. İnformasiya və kommunikasiya texnologiyalarının sürətli inkişafı və KİV-in İKT geniş imkanlarından istifadə edərək beynəlxalq arenaya inteqrasiyası dövlətin xarici siyasətinin həyata keçirilməsində informasiya siyasətinin rolunu daha da artırır.

Beynəlxalq informasiya mübadiləsi prosesində Azərbaycanın media qurumları, KİV əməkdaşları hərtərəfli iştirak edirlər. Beynəlxalq informasiya əməkdaşlığı dövlətlərarası təşkilatların rəhbərliyi ilə çoxtərəfli və ikitərəfli beynəlxalq sazişlər, media qurumları arasında bağlanmış müqavilələr, müasir İnternet resursları təqdim etməklə, müvafiq məlumat bazasına yiyələnməklə, söz və ifadə azadlığı əsasında sərbəst informasiya yayımı prosesində iştirak etməklə istənilən kütləvi informasiya vasitəsi, hüquqi və fiziki şəxs həyata keçirir. Beynəlxalq informasiya məkanında Azərbaycanın mövqeyinin möhkəmlənməsi, ölkəmiz haqqında həqiqətlərin dünya media səhnəsinə çıxarılması, xalqımızın üzləşdiyi problemlər haqqında beynəlxalq ictimaiyyətə obyektiv, dolğun və düzgün məlumatların çatdırılması üçün ölkə KİV-nin beynəlxalq informasiya mübadiləsi prosesində iştirakı sistemli şəkildə, dövlətin xarici siyasətinin təzahürü kimi çıxış edir.

Bu gün Azərbaycanda dünya standartlarına uyğun azad, plüralist media formalaşmışdır. Dövlət KİV-in müstəqil və hərtərəfli inkişafı üçün zəruri şərait

yaratmışdır. Ölkədə 40-a yaxın gündəlik, 200-dən artıq həftəlik və aylıq qəzet nəşr olunur. 80-dən artıq elmi-praktiki, ictimai-siyasi, sosial-iqtisadi məsələləri, uşaq və qadın problemlərini işıqlandıran və əyləncə xarakterli jurnal çıxır. Azərbaycanda 20-yə yaxın informasiya agentliyi ölkədə və dünyada baş verən hadisələrlə bağlı müntəzəm və çeşidli məlumat yayır. Bölgələrdə 100-ə yaxın qəzet və jurnal nəşr olunur. Sadalananlar sübut edir ki, Azərbaycanın beynəlxalq informasiya mübadiləsi prosesində uğurlu iştirakı üçün yetərli bazası var və yeri gəldikdə KİV-dən xarici siyasətin elementi kimi istifadə etməyə qadirdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Abbasbəyli A., Nəcəfov E. Beynəlxalq münasibətlər nəzəriyyəsi (Dərslik), Bakı: Mütərcim, 2007, 208 s.
2. Aslanov.A. Dövlət siyasətinin informasiya təminatı. Bakı: Şərq-Qərb, 2013, 620 s.
3. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. Bakı: Qanun, 1996, 180 s.
4. Babaoğlu Hikmət. Dünya siyasəti və beynəlxalq münasibətlər. Bakı: Çinar-çap, 2010, 568 s.
5. Həsənov Ə., Müasir beynəlxalq münasibətlər və Azərbaycanın xarici siyasəti. Dərslik. Bakı: Azərbaycan, 2005. -572 s.
6. Qasimova H.A. Xarici əlaqələr hüququ. Dərslik.Bakı: BakıUniversiteti, 2008, 480 s.
7. Niyazov.X.Q. Dövlət informasiya siyasəti, Bakı: Elm və təhsil, 2016, 324 s
8. Тавокин Е.П Системные основы государственной информационной политики. Массовые информационные процессы в современной России. Очерки Отв. ред. А.В.Шевченко М.: ПАГС, 2002, 301с.
9. www.mfa.gov.az
10. www.president.az

МЕЖДУНАРОДНЫЙ ИНФОРМАЦИОННЫЙ ОБМЕН КАК ЭЛЕМЕНТ ВНЕШНЕЙ ПОЛИТИКИ ГОСУДАРСТВА

Ш.А.АБДУЛЛАЕВА

РЕЗЮМЕ

В статье рассматривается участие Азербайджана в международном информационном процессе как элемент его внешней политики. В целом информационная политика в обществе является одним из важных элементов государственной политики как инструмента, который регулирует все компоненты общественно-политической системы, в частности правительства, гражданского общества и средств массовой информации. Успешное внедрение информационной политики обусловлено уровнем компетентности политической культуры и политического сознания общества.

По этой причине управление геополитическими процессами в мире с начала XXI века, регулирование международных отношений и т. Д. в дополнение к проблемам, участие государств в информационной политике и международном обмене информацией также имеет большое значение.

Ключевые слова: информация, обмен информацией, средства массовой информации, внешняя политика, информационное общество

INTERNATIONAL INFORMATION EXCHANGE AS AN ELEMENT OF THE STATE'S FOREIGN POLICY

Sh.A.ABDULLAYEV

SUMMARY

The article considers Azerbaijan's participation in the international information process as an element of its foreign policy. In general, the information policy in the society is one of the important elements of the state policy as an instrument that regulates all components of the socio-political system, in particular the government, civil society and the media. The successful implementation of the information policy is conditioned by the level of competence of the political culture and political consciousness of the society.

For this reason, the management of geopolitical processes in the world since the beginning of the 21st century, the regulation of international relations, etc., in addition to problems, the participation of states in the information policy and the international exchange of information are of great importance.

Key words: information, information exchange, mass media, foreign policy, information society

MÜNDƏRİCAT

DİLÇİLİK

Abbasova G.R.

Azərbaycan və ingilis dillərində paralelizmin lingvopoetik xüsusiyyətlərinin tədqiqat tarixi..... 5

ƏDƏBİYYATŞÜNASLIQ

Qasimov Ə.Y.

Azərbaycan ədəbi dilinin yaranmasında və inkişafında aşığıların rolu..... 11

TARİX

Qarayev E.T.

XIX yüzilliyin 40-cı illərin ortaları – 60-cı illərdə İrəvan quberniyasında həyata keçirilən iqtisadi islahatlar və onların nəticəsi..... 18

Sadıqov E.C.

Böyük dövlətlərin Cənubi Qafqaz siyasəti (1918-1920-ci illər) 26

Baxşəliyev A.B., Məmmədov R.Y.

Rus müəlliflərinin əsərlərində Səfəvi dövlətinin kənd təsərrüfatı (XVI-XVII əsrlər) 45

Mustafayeva S.O., Zeynalabdinov Ə.A.

1917-ci ildə Rusiyada baş verən siyasi hadisələr və ABŞ 52

Əhmədov A.P.

Azərbaycan Respublikasında miqrasiya proseslərinin tənzimlənməsində beynəlxalq siyasi dialoqun əhəmiyyəti 60

Avşarova İ.N.

Azərbaycanın eneolit dövrü dəfn adətlərində izlənilən inanclar 68

Abbasov T.N.

Tunis - bu hələ başlanğıcdır: “Ərəb baharı” hadisələri kontekstində Yaxın Şərq regionunda “Jasmin inqilabının” nəticələri..... 76

Ağayev R.Ə.

Ərəbdilli mənbələr siyavurdilər haqqında..... 86

Şahbazova R.Ş.

Azərbaycanın XIII-XIV əsrlər tarixi məsələləri V.V.Bartoldun əsərlərində 94

Rəhimli G.Ə.

XII- XIII əsrlərdə Azərbaycanda sosial-iqtisadi vəziyyət..... 101

Həsənov T.Q.

ABŞ-ın işğalı dövründə İraqda “Qüds briqadası”nın fəaliyyətinə dair..... 107

İsgəndərova N.Y.

XX yüzilliyin əvvəllərində Azərbaycanda ictimai hərəkətin
təşkilatlanması prosesi 114

Məmmədli S.R.

1918-ci ilin yaz-yay aylarında bolşevik-daşnak birləşmələri tərəfindən
Şamaxı şəhər əhalisinin daşınan və daşınmaz əmlakının
məhv edilməsi Fövqəladə Təhqiqat Komissiyasının sənədlərində 121

Salmanzadə T.R.

Multikulturalizmin Azərbaycan modeli: tarixi təcrübə və
mövcud reallıqlar kontekstində 129

Baxşəliyev F.E.

Rusiya işğalından sonra Azərbaycan kəndində rəncbər kəndlilərin
təsərrüfat fəaliyyəti 136

Talıblı R.A.

Azərbaycan – NATO əməkdaşlığının əsas istiqamətləri 143

Ömərov A.A.

Hörmüz boğazının azad edilməsi və böyük coğrafi kəşflərin yeni mərhələsi 151

Abbasov A.M.

Mil düzü əhalisinin məşğuliyyəti və bəzi yaşayış məskənləri haqqında 160

JURNALİSTİKA

Abdullayev Ş.Ə.

Beynəlxalq informasiya mübadiləsi
dövlətin xarici siyasətinin elementi kimi 168

СОДЕРЖАНИЕ

ЯЗЫКОВЕДЕНИЕ

Аббасова Г.Р.

История исследования лингвопоэтических особенностей
параллелизма в азербайджанском и английском языках 5

ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЕ

Гасымов А.Ю.

Роль ашугов в создании и развитии
азербайджанского литературного языка..... 11

ИСТОРИЯ

Гараев Э.Т.

Экономические реформы проведенные Иреванской губернии
в 40-х-60-х годах XIX века и их итоги..... 18

Садыгов Э.Дж.

Южно-Кавказская политика крупных держав (1918-1920 гг.) 26

Бахшалиев А.Б., Мамедов Р.Ю.

Сельское хозяйство Сефевидского государства в работах
русских авторов (XVI-XVII вв.) 45

Мустафаева С.О., Зейналабдинов А.А.

Политические события 1917 года в России и США 52

Ахмедов А.П.

Важность международного политического диалога в регулировании
миграционных процессов в Азербайджанской Республике 60

Авшарова И.Н.

Следы верования погребальных обрядов
во времена энеолита в Азербайджане 68

Аббасов Т.Н.

Тунис – это только начало: итоги «Жасминовой революции»
на Ближнем Востоке в контексте событий «Арабской весны» 76

Агаев Р.Э.

Арабоязычные источники о сиявурдиях..... 86

Шахбазова Р.Ш.	
История Азербайджана XIII-XIV веков в исследованиях В.В.Бартольда	94
Рахимли Г.А.	
Социально-экономическое положение Азербайджана в XII-XIII веках.....	101
Гасанов Т.Г.	
О деятельности «Силы Кудс» во время американской оккупации Ирака....	107
Искендерова Н.Я.	
В начале XX столетия процесс организации общественного движения в Азербайджане	114
Маммадли С.Р.	
Уничтожение движимого и недвижимого имущества города Шамахи блоками большевик-дашнак весной и летом 1918 года	121
Салманзаде Т.Р.	
Модель мультикультурализма Азербайджана: в контексте исторического опыта и текущей реальности	129
Бахшалиев Ф.Э.	
Хозяйственная деятельность крестьян ранджбаров в азербайджанской деревне после русского завоевания	136
Талыблы Р.А.	
Основные направления сотрудничества Азербайджана и НАТО	143
Омаров А.А.	
Возвращение пролива Ормуз и новый этап в великих географических открытиях	151
Аббасов А.М.	
Некоторые сведения о населенных пунктах Мильской равнины и занятости населения этой зоны	160

ЖУРНАЛИСТИКА

Абдуллаева Ш.А.	
Международный информационный обмен как элемент внешней политики государство	168

CONTENS

LINGUISTICS

Abbasova G.R.

Historical research of the linguopoetic properties
of parallelism in the azerbaijani and english languages..... 5

LITERATURE

Gasimov A.Y.

The role of ashugs in the creation and devolepment
of Azerbaijani literary language..... 11

HISTORY

Garayev E.T.

Reforms implemented in the Erevan province and their results
in the 40-60s of the XIX century 18

Sadigov E.J.

Southern Caucasian policy of great states (1918-1920)..... 26

Bakhshaliyev A.B., Mammadov R.Y.

Agriculture of Safavid state in the Russian authors' works
(XVI-XVII centuries)..... 45

Mustafayeva S.O., Zeynalabdinov A.A.

Political events in Russia in 1917 and the US 52

Ahmadv A.P.

Importance of international political dialogue in the regulation
of migration processes in the Republic of Azerbaijan 60

Avsharova I.N.

The beliefs observed in the copper-stone age burial traditions in Azerbaijan 68

Abbasov T.N.

Tunis – it is just the beginning: the results of the Middle East
«Jasmine revolution» in the context of the «Arab spring» events 76

Agayev R.A.

Arab-language sources about siyavurds 86

Shahbazova R.Sh.

XIII-XIV centuries history of Azerbaijan in the researches of V.V.Bartold 94

Rahimli G.A.

Socio-economic situation in Azerbaijan in the XII-XIII centuries 101

Hasanov T.G.	
On the activity of the “Quds forces” during the american occupation of Irak.....	107
Isgandarova N.Y.	
The process of organizational development of social movement in Azerbaijan in the early XX century	114
Mammadli S.R.	
Destruction of movable and immovable properties of Shamakhi town by bolshevik-dashnak blocks in spring and summer of 1918	121
Salmanzade T.R.	
The model of multiculturalism of Azerbaijan: in context of historical experience and current reality.....	129
Bakshaliyev F.E.	
Professional activity of randzhbarian peasants in the Azerbaijani village after the russian conquest	136
Talibli R.A.	
The main directions of cooperation of Azerbaijan and NATO.....	143
Omarov A.A.	
Return of the strait of Ormuz and a new stage in the great geographical discoveries.....	151
Abbasov A.M.	
On job occupation of the population of Mil steppe and on some dwelling residential.....	160

JOURNALISM

Abdullayev Sh.A.	
International information exchange as an element of the state’s foreign policy	168

Redaktorları: *Məryəm Qədimova*
Yafəs Quliyev
Nərgiz Əliyeva

Kompüter tərtibçisi: *Azadə İmanova*

Yığılmağa verilmişdir: 18.01.2018. Çapa imzalanmışdır: 07.03.2018
Formatı: 70x100 1/16. Həcmi 11,25 c.v. Sifariş 55. Sayı 120.

«Bakı Universiteti Nəşriyyatı», Bakı ş., AZ 1148, Z.Xəlilov küçəsi, 23.
Azərbaycan Respublikası Mətbuat və İnformasiya Nazirliyində qeydə alınmışdır.
Şəhadətnamə B310.30.04.1999.
bun@box.az